

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT PEDAQOJİ UNİVERSİTETİ

PAŞA ƏFƏNDİYEV

AZƏRBAYCAN
FOLKLORŞÜNASLIĞININ
PROBLEMLƏRİ

VI

“Elm və təhsil”
Bakı – 2014

Redaktoru: **Mahmud Allahmanlı**
filologiya elmləri doktoru, professor

81(09)
+ 234

Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri.
Bakı, "Elm və təhsil", 304 səh.

Kitabda Azərbaycan folklorşünaslığının müxtəlif problemləri, Sarı Aşıq, Molla Cümə, M.P.Vaqif, M.F.Axundov və s. haqqında folklorşünaslıq kontekstində araşdırmalar vardır. Eyni zamanda folklorşünas P.Əfəndiyevlə bağlı elmi məqalələr də kitabda özünə yer almışdır.

290677

Bakı Dövlət Universiteti
ELMİ KİTABXANA

4603000000
N098 – 2014 qrifli nəşr

© «Elm və təhsil», 2014

*56 il ömrümün, günümün yoldaşı,
pasibanı Cəfərova Lyudmila Yusif
qızına ithaf edirəm*

Müəllif

I B Ö L M Ə

OXUCULARIMA

Ulu Tanrı mənə yazmaq, yaratmaq kimi nadir və müqəddəs bir vergi vermişdir. Bu vergi ömrüm boyu məni rahat buraxmır. Yadıma nə düşdü. Mən 1-9-cu sinifləri Qax rayonunun İlisu kəndində oxumuşam. Onuncu sinfi isə Qax rayon mərkəzində olan nümunəvi orta məktəbdə oxumuş və oranı da medalla bitirmişəm. Məktəbdə bizim iki ədəbiyyat müəllimimiz var idi. Abdulsalam Abbasov və Mehdi Mehdiyev. Mehdi müəllim nə vaxtsa Bakıdan gəlmişdi, gözləri irağı yaxşı görmürdü. Hələ İlisuda ikən mənə dərs demişdi. Sonra o, rayonun mərkəzinə gəlmişdi. Bir gün o, bütün onuncu sinfə belə bir sualla müraciət etdi:

*Təbiətdən sordum ki, mən,
Nə olacağam öləndə mən?
Cavab verdi mənə həmə, n,
Əzəldən nə idin sən.*

Biz çox fikirləşdik, mübahisə elədik və axırda tapdıq, cavabı torpaq idi.

Biz ədəbiyyatdan Cəlil Məmmədquluzadəni keçib qurtarmışdıq, yaxşı da öyrənmişdik. Bir gün Mehdi müəllim bizə tapşırıq verdi, dedi ki, sizə müstəqil iş tapşırıram. Evdə yazıb gətirin, ancaq xahiş edirəm kitabdan köçürməyin. Mövzu belə idi: «Qaranlıqlar içərisində parlayan «ulduz». Müəllim dedi ki, mövzu «Molla Nəsrəddin» jurnalına həsr olunur. Yadınızda nə qalıbsa, nəyi necə öyrənibsinizsə

jurnalın məzmunundan istifadə edərək müstəqil surətdə yazıb gətirin.

Mən çox fikirləşdim. Əlbəttə, kitabın heç üzünə də baxmadım, oturub fikirləşdim. Çox təəccübləndirici cümlələr bir-birinin dalınca axıb gəlirdi. Öz aləmində yaxşı, müstəqil bir iş yazıb Mehdi müəllimə verdim. Yazım Mehdi müəllimin çox xoşuna gəlir, onu müəllimlər otağına aparıb. Orada tərifləyir. Təsəvvür edirsinizmi, yalan olmasın məktəbdə 10 gün mənim «əsərim» haqqında söhbət gedir. Əlbəttə, indi mənim yadımda heç nə qalmayıb, işin özü də yoxdur. Mən orta məktəbi medalla bitirib Bakıda Pedaqoji İnstitutun dil və ədəbiyyat fakültəsinə gəlib oranı da 1950-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə başa vurdum. Aspiranturaya hazırlaşdım. İmtahana getmək üçün referat yazmaq lazım idi. Professor Mikayıl Rəfili mənə referat üçün aşağıdakı mövzunu tapşırırdı: «Nəcəfbəy Vəzirovun «Müsibəti-Fəxrəddin» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında ilk faciə kimi». Mövzunu götürüb necə deyərlər düşdüm kitabxanaların canına. M.F.Axundov kitabxanası o zaman indiki Milli Elmlər Akademiyasının prezidentinin binasında idi. Hər gün orada işləyirdim. Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutuna da getdim. İlk dəfə olaraq məşhur alimlərimiz Kamal Talıbzadə və Kamran Məmmədovla görüşdüm, məsləhət aldım, hətta bəzi rus mənbələrini də oxuyub qeydlər götürdüm. Bütün qeydlərimi götürüb tətillik günlərində doğma kəndimiz İlisuda referat üzərində işlədim. Öz aləmində yaxşı bir iş yazdım. Sentyabrın əvvəllərində Bakıya gəldim. Professor M.Rəfili referatı Sədi Əfəndiyevə rəyə verdi. Sədi müəllim referata yaxşı bir rəy yazdı. Referatımızı müstəqil elmi-tədqiqat işi kimi qiymətləndirmişdi. Deməli, bu referat mənim ikinci müstəqil «əsərim» idi.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri professor M.Rəfili məni özünə aspirant götürdü. İndi aspirant olmuşdum. Qoy məni oxucular bağışlasın, elimizin dili ilə deyim, indi başladı əllərim qaşınmağa. Axı yazmaq istəyirəm nəyi, necə, nə vaxt, nədən başlamalı, necə

qurtarmalı. Təxminən bir il mənim rahatlığım pozuldu. Yazını hara aparım, kimə verim. Azərbaycanda Məmməd Arif, Məmməd Cəfər, Əkbər Ağayev, Kamal Talıbzadə kimi korifeylər var, onların qarşısına çıxmaq olarmı? Bütün bunlara baxmayaraq yenə də yazmağa başladım. Əvvəlcə təzə çıxan kitablara rəy yazdım. İlk məqaləm 1952-ci ildə çap olundu. Cıgır açıldı. Sonra məqalələrim hamısı folklorla həsr olunurdu. «Koroğlu» haqqında dissertasiya yazmaq lazım idi. Böyük bir dastanımız haqqında dissertasiyanı tamamladım. Beləliklə, Ulu Tanrının bəxş elədiyi vergi ilə və ilhamla respublikada və ondan kənar da tanınmış bir alim oldum. Yazdığım monoqrafiya, dərs vəsaiti və dərsliklərin sayı 30-u keçdi. 200-ə qədər elmi-metodiki məqalə işıq üzü gördü, «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri» adında 5 kitabım çıxdı. İndi bu təqdim elədiyim 6-cıdır. Belə kitablarım adətən 2 bölmədən ibarət olur. Birinci bölmə mənim əsərlərimdir, ikinci bölmə isə mənim haqqımda yazılanlardır. Həmin ənənəyə bu kitabda da riayət olunmuşdur. Əziz oxucularım, əlbəttə mənim əsas oxucularım tələbələr, müəllimlər, təhsil işçiləridir. Həm də mən respublikamızın folklorşünasları üçün yazıram. Bilirsinizmi, ömrü verən də Ulu Tanrıdır, alan da. Mən belə hesab edirəm ki, bu kitab mənim axıncı əsərimdir. Yenə yazmaq üçün mənim həm fiziki və həm də mənəvi cəhətdən imkanım yoxdur. Əziz oxucularım, bu kitabla mən sizinlə vidalaşırım. Əlvida deyirəm, əzizlərim...

Paşa Əfəndiyev
Filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi
27.01.2014

86 YAŞIMIN İLLƏRİ

Yönüm Ulu Tanrıdır. Ey yerin, göyün, cümlə məxluqatın yaratıcısı. Ey sirlər xəzinəsi, möcüzələr dəryası, xeyirxahımız? Ey mənim xalqımın himayədarı, pasibanı olan Rəbbimiz. Ey mənim xalqıma ulular ulusu, kahinlər kahini Zərdüştü bəxş edən böyük yaratıcı. Türk dünyasının ən böyük ozanını da xalqıma bəxş edən yenə müqəddəs Ulu Tanrıdır. Allah Taala!!! Böyük ozanımızın yazısını orta əsrlərin ocları, alovları, dağıntıları içərisindən sənin kəramətin sağ-salamat saxlamışdır. Ey Ulu Tanrımız! Xalqımız dahilər yetirib. Onlar sənin vergin, ilhamınla dahi olmuşlar və onlar bəşər mədəniyyətinin müəyyən bir hissəsini yaratmışlar, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz layiqli paylarını vermişlər və onu daha da zənginləşdirmişlər. Onlar Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli, Xətai, Vaqif, M.F.Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, M.Sabir, H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun... hamısını saymağa ehtiyac yoxdur.

Ulu Tanrı yalnız dünya xalqlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinə vergi verib onları dahi etməklə kifayətlənmir. Ay Allah, sən həm də dünya xalqlarının böyük bir qisminə də vergi bəxş etmişən. Ulu Tanrı, Sənə dua edirik, tapınırq ki, bizim xalqımıza da vergi, ilham vermişən. Ona görə də Azərbaycan xalqı öz mədəni sərvətləri, zəngin mənəviyyəti, dahiliyi ilə seçilir.

Ulu Tanrı, mən bütün gücüm və bütün varlığım ilə elm, təhsil, mədəniyyət fədaisi kimi çalışmışam. Xalqımızın mənəvi sərvətlərinin doğma balalarımıza çatdırılması üçün hətta mənəvi varlığımı da sərf etmişəm. Bütün bunlarla bərabər mən yerinə yetirdiklərimi, elədiklərimi, canımı, ürəyimi, qanımı fəda etdiklərimin bəzilərini aşağıda ey Ulu Tanrı, yalnız və yalnız sənə qarşında şərh etməyə hazırım.

Ulu Tanrı, sürdüyüm 86 ildə heç bir günah işlətməmişəm, tərtəmiz, ədalətlə çalışmışam. Bununla da fəxr edirəm, qürur hissi duyuram. Sənin hikmətinə baş əyir, varlığına tapınırım. Mən bütün şüurlu həyatım, ömrüm boyu ən çətin, ən gərgin, heç kimin görmədiyi və görə də bilmədiyi məsul və xalq üçün əziz olan işləri yerinə yetirmişəm. Başladığım heç bir işi yarımçıq qoymamışam.

86 il böyük ömürdür, özü də mənalı keçmiş bir ömürdür. Doğma xalqının mənəvi-mədəni sərvətlərinin keşiyində dayanan bir ömürdür. Böyük şarimiz Xəlil Rza Ulutürk doktorluq dissertasiyasının avtoreferatını mənə hədiyyə verib lütfə aşağıdakı sözləri yazmışdı: «Professor Paşa Əfəndiyevə, folklor xəzinədarımıza qardaşlıq yadigarı». Yəni mənə hədiyyə verdiyi başqa bir əsərində şair belə qeyd eləmişdi: «Azərbaycanın qüdrətli oğlu, böyük folklorşünas alim, qardaşımız Paşa Əfəndiyev həzrətlərinə dost yadigarı. Xəlil Rza.» Bütün bunlarla fəxr edir, qürur hissi keçirirəm. Bu dünyadan üzüm ağ, alnım açıq köçürəm. Ulu Tanrı, sənin varlığına and içirəm, sənin qayğın, sənin eşqin, sənin kərəmətinlə 66 il yazıb yaratmışam. Çoxlu əsərlər məhz sənin himayənlə yazılıb və doğma xalqımıza çatdırılmışdır. Mən Allah eşqinə, Ulu Tanrı eşqinə ilahidən aldığım vergiyə söykənərək yazıb yaratmışam. Bütün nailiyyətlərimi Ulu Tanrının adı ilə bağlayıram. Elə indi də 86 yaşında Xəliq mənə qol-qanad, qüvvət verir ki, ürəyimdə olanları yazıya köçürüb saxlaya bilim. Onları o biri dünyaya aparmayı, çünki məhz bu dünya üçün vacibdir.

Filologiya fakültəsi mənim həyatım, varlığım, doğma məkanımdır. Mən buraya 1946-cı ildə gəlmişəm, özümlə Qax rayonunda aldığım ilk medalı da gətirmişəm. Mən filologiya fakültəsində tələbə, aspirant, dosent, professor olmuş, Əməkdar elm xadimi kimi şərəfli bir ada layiq görülmüşəm. Mən filologiya fakültəsinə əməyimi, zəhmətimi, vicdanımı, ləyaqətimi, istedadımı, ürəyimi qoymuşam. Bütün işlədiyim müddətdə, rektorluq, dekanlıq tərəfindən nə tapşırılsa, ləyaqətlə yerinə yetirmişəm. Fakültədə illərlə tələbə

elmi cəmiyyətinin sədri, kafedrada partiya qrup rəhbəri vəzifələrini aparmışam. Hər il tələbələrin elmi-tədqiqat işlərinin yekunlarına həsr edilən konfrans keçirmişəm, fərqlənən tələbələri mükafatlandırmışam. İnstitutda Ali Sovetə, Azərbaycana seçkilər zamanı Təşviqat Kabinetinin sədri və s. vəzifələrini canla-başla yerinə yetirmişəm. Qiyabi və əyani şöbələrdə dekan işləmişəm. 16 il institutun ən böyük, ən çətin və məsul kafedrasına rəhbərlik eləmişəm. Müdafiə şurasının katibi və həm də sədr müavini vəzifələrini aparmışam. İndi 2014-cü ildir, hesablayanda mən bu doğma ocaqda 69 il ömür sürmüşəm. Bu fakültənin həyatı və bütünlükdə mənim həyatımla sıx bağlıdır. Ona görə də «63 il institut divarları arasında» adlı 18 müəllif vərəqi həcmində kitabımda burada gördüyüm gün və illəri yazmışam. Bu kitab institutun tarixində bu mövzuda ilk əsərdir. Mən böyük fəxrlə, ilhamla müxtəlif xatirə şəkilləri ilə bərabər çap eləyib həmkarlarıma hədiyyə vermişəm. Təsəvvür edirsinizmi, gözlədiyim nəticəni ala bilməmişəm. Burada Azərbaycanın dilbər guşələrindən böyük, milli pedaqoji məbədə gələn bir kənd gəncinin həyat yolu var. Bu gənc adı, sadə tələbəlikdən bu məbədin divarları arasında öz gücü, iradəsi, səyi nəticəsində kimsəsizliklə Əməkdar elm xadimi adına qədər yüksəlib. Bu möcüzəni kafedra, dekanlıq fakültənin tələbə ordusuna çatdırmadı. Bu inkişaf yolu tələbə ordusu üçün bir görkdür, məktəbdir, dərstdir. Kafedra müdiri Tər-lan Novruzov mənim üzümə dedi ki, mən sizin kitablarınızı oxumuram. Buludxan Xəlilov da ona səs verdi ki, mən də oxumuram. Mənim əzizlərim, mən kitablarımı sizin üçün yazmıram. Baxmayaraq ki, oxumalı və təbliğ eləməlisən. Tələbələr üçün yazıram, tələbələrin oxuması üçün şərait yaradasınız, əksinə onu eləməkdən imtina edirsiniz. Beləliklə, ömrümün güzgüsü, fakültənin tarixi olan bu kitab elə bil bütün fakültədə heç bir əks-səda doğurmadı. Səbəbi isə kafedra müdiri və dekan idi. Ancaq mənim 30 kitabımın içində ən çox sevdiyim və fəxr elədiyim kitablardan biri olaraq qalmaqdadır.

Mən dünya şöhrətli dastanımız «Koroğlu» haqqında bütün türk dünyasında ilk dissertasiya yazmışam (1953). Böyük bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyovdan sonra Koroğlunu Azərbaycan torpağına, tarixinə möhkəm tellərlə bağlamışam. «Koroğlu» dastanının türk xalqları içərisində çoxlu variantları var. Mən tarixi, etnoqrafik ədəbi faktlarla sübut eləmişəm ki, «Koroğlu» məhz Azərbaycanda dünyaya gəlib. «Koroğlu» haqqında yazan bəzi alimlər onun iki böyük versiyası olduğunu göstərmişlər. Zaqafqaziya, Kiçik Asiya və Orta Asiya versiyaları. Zaqafqaziya, Kiçik Asiya versiyalarının qəhrəmanı Koroğludur, yəni Kor kişinin oğlu. Orta Asiya versiyalarının qəhrəmanı isə Goroğu, yəni qəbir oğludur. Dünya şöhrətli türkoloq, akademik Samoylov 1910-cu ildə demişdi ki, Koroğlu – bu çox qədimdir, əsasdır, ilkindir. Goroğlu – qəbir oğlu isə sonra meydana gəlib. Mən dissertasiyamda belə bir məqama toxunmuşam ki, türk xalqlarının olan variantlar vaxtilə böyük dastanımızdan qopmuş çarpanalardır. Hər bir xalq bu kiçik hissədən, variantdan istifadə edərək öz dastanlarını dünyaya gətirmişlər. Çox maraqlı bir cəhət var. Tarixi, ədəbi, etnoqrafik faktlardan başqa bir də dastanda Çənlibellə əlaqədar təsvirlər var. Çox ibrətamizdir ki, bütün türk xalqlarında Çənlibel yox, Cambel, Camlibel, Şanbil, Şamlıbel kimi göstərilir. Yalnız Azərbaycan «Koroğlu»sunda «Çənli»beldir. «Çən» sırf Azərbaycan sözüdür. Osmanlıda, Krım dilində digər türk xalqlarının dillərində «çən» sözü yoxdur. «Koroğlu» dastanında vətən «Çənlibel»dir. Şamlı bel (şam ağacı) deyil. «Çənlibel» Koroğlunun göz bəbəyi kimi qoruduğu müqəddəs vətəndir, Azərbaycandır. Təsəvvür edirsinizmi, «Koroğlu»ya ilk dəfə mən elmi müraciət etmişəm. Azərbaycanda sonralar «Koroğlu» haqqında nə qədər yazıblar. Ancaq cəsarətlə deyərəm ki, heç kəs zəhmət çəkib mənim dissertasiyama oxumayıb, oxuyublarsa da aşkar eləməmişlər. 1970-ci ildə Moskvada türkmən alimi akademik B.A.Qarıyevlə tanış olduq. O məni tanıyıb sevindi və dedi ki, Paşa müəllim mən sizin dissertasiyanızın sorağı ilə Bakıya gəldim. Üç gün

Pedaqoji İnstitutun oxu zalında oturub əsərinizi oxudum, mənə çox köməyi oldu.

Onu da deyim ki, mən 1953-cü ildən sonra heç bir gün də olsa, «Koroğlu»dan ayrılmamışam. Dastanımız haqqında çox qiymətli elmi məqalələr yazmışam. Ən gözəl oçerk ali məktəb tələbələri üçün yazdığım «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyindədir. Mən istəyirdim ki, doktorluq dissertasiyama da «Koroğlu»dan yazam. Ancaq Moskvadan tələb gəldi ki, namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzusu eyni ola bilməz. Mən ürək ağrısı ilə «Koroğlu»dan ayrıldım.

Professor Mikayıl Rəfili kafedra iclasında dedi ki, Paşa müəllim dissertasiyasını uğurla müdafiə elədi. İndi biz fakültənin birinci kursunda Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını Paşa müəllimə tapşırı bilərik. Birinci kursda iki birləşmə var idi. Hər birində 75 tələbə oxuyurdu. Mən indi nə etməli idim. Dərslik yox, proqram yox, heç bir dərs vəsaiti yox, uzun illərdir xalq ədəbiyyatı da nəşr olunmurdu. Hər şeydən əvvəl təqvim-tematik plan tərtib elədim. Mühazirə 42 saat idi. Hər mövzunu kitabxanada mövcud olan mənbələr əsasında mühazirə kimi hazırlayıb tələbələrə yazdırırdım. Beləliklə, ilin başında məndə mühazirə mətnləri hazır oldu.

Mən böyük səy və iradə ilə dərslik üzərində işlədim. Respublikanın tarixində ali məktəb tələbələri üçün ilk dərsliyi hazırlayıb 1970-ci ildə ilk nəşrini həyata keçirə bildim. Bu dərslik mənim ilk pedaqoji fəaliyyətimin böyük qələbəsi idi.

İndi məni başqa vəzifələr gözləyirdi. Doktorluq dissertasiyası üzərində işləməli idim. «Koroğlu» əlimdən çıxmışdı. İndi mənə doktorluq dissertasiyası üçün mövzu lazım idi. Çox fikirləşdim. Məni zəngin və rəngarəng folklorumuzun inkişaf tarixi düşündürürdü. Mədəniyyət tariximizdə folklor sahəsində ən məsul, ən böyük və ən çətin mövzu folklorşünaslıq elmimizin tarixi idi. Mən hələ təzəcə aspirant olanda kitabxanada işləyəndə nə hiss elədim. Son

illər folklorumuz demək olar ki, çap olunmur. Nə çap əsərləri, nə də elmi-tədqiqat işləri qətiyyənlə yox idi. Ona görə oturub böyük bir məqalə yazdım. «Şifahi xalq ədəbiyyatının nəşri haqqında bəzi qeydlər». «Ədəbiyyat qəzeti»nə apardım. Onlar məqalənin bir hissəsini çap elədilər. Mən indi belə hesab eləyirəm ki, bu məqalə mənim folklorşünaslığımızın tarixinə həsr elədiyim ilk məqalə idi. Elə bil gələcək dissertasiyamın kökü, mənbəyi idi.

Doktorluq dissertasiyamın mövzusu haqqında çox fikirləşdim. Heç kimin də məsləhətinə ehtiyacım yox idi. Özüm bu problemi həll etməyə qadir idim. Təsəvvür edin, Azərbaycan folklorunun qədim, zəngin və maraqlı bir tarixi var idi. İki əsr XIX və XX əsrlər. Zəngin folklorumuzla dolu əsrlər. Bu əsrlərin mətbuatı (rus və Azərbaycan dillərində), müxtəlif dövrlərlə çap olunan kitablar. Onların tarixi, nəşr prinsipləri üç qrafika – kiril, ərəb və latın qrafikləri. Folklorşünaslıq elmimizi yaradan yüzlərlə şəxslərin fəaliyyət dairəsi, həyat və yaradıcılıqları, əlyazmalar, arxivlər. Folklorşünaslıq elmimizin dövrəşdirilməsi, prinsipləri. Mən öz ələmdə deyirdim ki, bu çətin və şərəfli vəzifənin öhdəsindən yalnız və yalnız Hənəfi Zeynallı gələ bilərdi. Oxucularım məni bağışlasın, qeyri-təvazökarlıqla təqsirləndirməsin. Fikirləşdim və fikirləşdim respublikamızda məndən başqa bu işin öhdəsindən folklorla məşğul olan heç kəs gələ bilməzdi. Folklorşünaslıq haqqında çox geniş miqyasda hər şeyi öyrəndim və özüm-özümə qərarlaşdırdım ki, indiye qədər heç kəs toxunmadığı və toxuna da bilmədiyi tarixi yazmaq üçün çox çətinliklərlə rastlaşdım, bəzən də yorulub mövzunu dəyişmək istədim. Ancaq dedim ki, necə başlamışam, elə də qurtaracağam. Beləliklə, ilk dəfə mədəniyyətimizin tarixində zəngin və böyük tarixə malik mövzunu tamamladım. Özü də yalnız və yalnız Ulu Tanrının vergisi və kəraməti ilə öhdəsindən gələ bildim. Əvvəlcə Azərbaycan alimlərinin qarşısında müdafiə elədim. Sonra da Moskvada Ali Attestasiya Komissiyasının nəzdində olan böyük ekspert şurasının iclasında müdafiə elədim, necə deyərlər, onların

sağolunu aldım. Doktorluq diplomunu da mənə Moskva ekspert soveti verdi. «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» kitabı ayrıca çap olunmuşdur. (Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı, 1994, 30 m/v.)

Bir gün mənə dedilər ki, səni Cəmil müəllim axtarır. Cəmil Əlibəyov görkəmli jurnalist və görkəmli yazıçıdır. Cəmil müəllim o zaman Radio verilişləri komitəsində müavin işləyirdi. Mən Cəmil müəllimi «Azərbaycan gəncləri» qəzeti redaktoru olandan tanıyıram. O, mənim bir neçə məqaləmi qəzetdə çap eləmişdi. Yanına getdim. Cəmil müəllim dedi ki, bir neçə aydır burada işləyirəm, bir veriliş haqqında söhbətlər gedir. Hər şeydən əvvəl onun adı haqqında danışılar. «Bulaq», «Çeşmə», «Qaynaq» və s. Veriliş isə açılmır ki, açılmır. Paşa müəllim, səninlə bu verilişi açaq. Açaq, veriliş davam eləyəcək. Bu verilişi elə hazırlamaq və vermək lazımdır ki, dinləyicilər muğamat saati kimi onu hər gün gözləsinlər. Siz 15 dəqiqəlik bir veriliş hazırlayıb gətirin. Dedim mövzu nə olsun, Cəmil müəllim dedi ki, Vətən haqqında bayatılardan yazın, istəyirəm ki, torpaqdan başlayaq. Oxudu, bəyəndi, dedi verilişi belə adlandırmaq: «Xalq yaradıcılığı bulağı». Mənim materialımın üstünə verilişin vaxtını da yazdı. Veriliş hər səhər saat 7-yə 15 dəqiqə qalmış efirə gedirdi. 7 tamamda isə Moskvadan son xəbərlər verilirdi. Beləliklə, 1970-ci il noyabrın 22-də verilişin ilk nömrəsi efirə çıxdı. Düz 7 ay mən «Bulaq» verilişini təkbəşinə aparmışam. Zəngin və rəngarəng xalq yaradıcılığımızın ən gözəl, parlaq nümunələri ilə dinləyicilərimizin ruhunu oxşamışam. Bir-iki verilişdən sonra redaksiyaya məktublar gəlməyə başladı. Verilişi bəyənilir, ancaq xahiş edirdilər ki, onun vaxtı dəyişdirilsin. Əziz oxucular və dinləyicilər, 40 ildən artıqdır ki, hər həftənin istirahət günləri saat 8-in yarısında sevinc və həvəslə dinlədiyiniz «Bulaq» verilişini Paşa müəllim açmışdır.

Mən kiçik yaşlarından belə Molla Cümə haqqında eşitmişdim. Hətta onun öldürülməsi barədə rəvayəti də bildirdim. Tale elə gətirdi ki, Qaxdan aldığım ilk medalı da

götürüb xalqımızın fəxri olan Pedaqoji İnstitutu gəldim. Dil və ədəbiyyat fakültəsində fərqlənmə diplomu aldığım üçün rektor Cəfər Xəndan Hacıyev, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri, professor Mikayıl Rəfilov və Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, məşhur türkoloq alim professor Əbdüləzəl Dəmirçizadə məni aspiranturada saxladılar. 1953-cü ildən əmək fəaliyyətinə başladım. Bir gün o zaman Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiri olan akademik Feyzulla Qasımzadəyə dedim ki, mən Molla Cümə yaradıcılığını tədqiq etmək istəyirəm. O dedi ki, əvvəlcə bu sənətkarın şeirlərini əldə etmək, toplamaq lazımdır, sonra da tədqiq etmək vacibdir. Çünki F.Qasımzadənin dediyi kimi Molla Cümə çox maraqlı bir şəxsiyyət, həm də böyük sənətkardır. İnstitutun rektoru Mehdixan Vəkilov, elmi işlər üzrə müavin məşhur fizik alim Abasqulu Abasadənin məsləhəti və razılığı ilə 1961-1962-ci illərdə Molla Cümənin vətəni olan yerlərə Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarına fərdi ekspedisiyaya getdim. Çoxlu şeirlər topladım və 4 əlyazmasını əldə elədim. Bu əlyazmaları üzərində 35 il ömür sərf etdim, aşığın əsərlərindən ibarət 4 kitab hazırlayıb böyük çətinliklərlə çap elətdirdim. Axırınıc kitabı Prezidentin sərəncamı ilə Prezident Administrasiyası çap elədi. Beləliklə, indiyə qədər bir neçə şeiri məlum olan böyük sənətkarın 40 müəllif vərəqi həcmində kitabı işıq üzünə gördü. Mən bununla həm Molla Cüməyə və həm də özümə heykəl ucaltım.

Ulu Tanrı, 86 yaşında bir gün də olsun səndən ayrılmamışam. Həmişə, hər daim sənə varlığın, kərəmətinə möhtac olmuşam. Hər dəfə dara düşəndə əllərimi sənə tərəf uzadıb rəhmimi, köməyini istəmişəm. Ən faciəli günlərimi də sənə sovgatın kimi qəbul edib, yenə də sənə verdiyin vergi ilə sənə gərmişəm. Son nəticədə yenə sən öz kömək əlini uzadıb məni xilas eləmişən. Sən heç zaman öz kərəmətinə mənəndən əsirgənməmişən. Hazırda 86 yaşında qələmim işləyir. Ona görə ki, sənə vergin, ilhamın məni qanadlandırır. Elim, xalqım üçün qələmim itidir, yenə də

işləyir. Mən xalqım üçün gördüklərimin hamısını sadalaya bilmərəm. Bunların hamısı Ulu Tanrı sənin kəramətinlə vücuda gəlib. Mən xalqımın xırda balalarını da unutmamışam. Onlar üçün də qələm çalmışam. Xalqın özünün yaratdığı qiymətli inciləri toplayıb şirin-şəkər balalar üçün «Xalqın söz xəzinəsi» adlı müntəxabatda bəhs eləmişəm. Onları da sevindirmişəm. Ürəyim rahatdır, sakitdir, şükür olsun sənin birliyinə, ya Rəbbim. Hələ canımda qüvvətim var. Allahın kəraməti ilə bu yaşda da xalqım üçün çalışıram. Sarı Aşıq və Molla Cümənin şeirlərindən ibarət o qədər də böyük olmayan iki kitab hazırladım. Hər iki kitaba müqəddimələr də yazdım. Bu kitabları şair və folklorşünas Vladimir Qafarov rus dilinə tərcümə elədi. «Yazıçı» nəşriyyatı hər iki kitabı 1984-cü ildə çap elədi. Hər iki sənətkarın seçilmiş şeirlərindən nümunələri rus oxucularına hədiyyə kimi bağışladı.

Bundan əlavə mən folklorşünaslıq elmimizin tarixini yazarkən ayrı-ayrı nümayəndələrin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında müxtəlif dövrlərdə deyilmiş çox mühüm mülahizələri maraqlandırır. Ta XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın görkəmli şəxslərinin folklor haqqında fikirlərini toplayıb bir kitab hazırladım. Adını da «Azərbaycan folklorşünaslığı» (müntəxabat) qoydum. Məmməd Vəli Qəmərli, Eynəli Sultanov, Mahmudbəy Mahmudbəyov, H.Zərdabi, M.F.Axundovun folklor haqqında çox qiymətli mülahizələrini toplayıb kitaba daxil elədim. Azərbaycanın ədəbiyyatşünas, yazıçı və müəllimlərinin də fikirləri toplandı. F.Köçərli, Abdulla Şaiq, Rəşid bəy Əfəndiyev, Seyid Hüseyn, Nəriman Nərimanov, Əhməd bəy Ağayev və başqalarının fikirləri kitabın əsas nailiyyətlərindəndir. Yazıçı və şairlərimizdən Üzeyir Hacıbəyov, C.Cabbarlı, Mehdi Hüseyn, Səməd Vurğunun da dedikləri kitabda özünə yer almışdır. Folklorşünaslığımızın tarixində ilk dəfə 1930-cu illərdə repressiyaya uğrayan Hənəfi Zeynəllı, Əmin Abəd, Salman Mümtaz, Y.V.Çəmənçəminli, Vəli Xuluflu, Əli Nazim, Cabbar Əfəndizadə, Hümət Əlizadə

və başqalarının folklorşünaslıq fəaliyyətini mən tədqiq eləmişəm. Onların da ən yaxşı məqalələri toplandı. Həmid Araslı, M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyəti əks olundu. Özümə cəsarət gəldi, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları haqqında H.Araslı, M.H.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Kamran Məmmədov, Əlyar Qarabağlı, Xəliq Koroğlunun rəylərini də müntəxabata daxil edib yaşatmışam. Nəticə olaraq deməliyəm ki, «Azərbaycan folklorşünaslığı» (müntəxabat) kitabı folklorşünaslıq elmimizə xüsusi ilə də gənc folklorşünaslara mənim adımdan qiymətli bir hədiyyədir.

Allah Taala, mənim sənin verginlə yaratdıqlarım çoxdur, hamısını deyə bilmərəm. Ancaq bəzilərini yenə də yada salmaq istəyirəm. Mən çətin ağır həyatımla bərabər yaradıcılığı da unuda bilməzdim. Mənə öz yaradıcılığımı bəyənən və davam etdirən varislər lazım idi. Mən düz 14 alim – folklorşünas yetişdirmişəm. Onlar doğma xalqımızın yaradıcılığını toplamaq, tədqiq etmək və tədris etməyi məndən öyrənmişlər. Mən böyük ürək rahatlığı ilə o biri dünyaya köçə bilərəm. Çünki bu dünyada məni və yaradıcılığımı yaşadanlar və qoruyanlar var. Yetirmələrim içərisində öz istedadı, zəhmətsevərliyi ilə seçilən Mahmud Allahmanlıdır. O, son illər böyük məhsuldarlıqla çalışır, folklorşünaslıq elmimizə əlavələr etmişdir. O bizim folklorşünaslığımızın gələcəyidir.

İnstitutumuzda müdafiə şurası yaradılmışdı. Onun sədri məşhur türkoloq alim professor Ə.Dəmirçizadə idi. O deyib ki, sovetin elmi katibliyinə yalnız Paşa müəllimi təyin etmək lazımdır. Ə.Dəmirçizadə dünyasını dəyişdi. Sədr Afad Qurbanov oldu. İndi də Afad Qurbanov dedi ki, mənim müavinim yalnız Paşa müəllim olmalıdır. Mən oldum və düz on il sovetin işlərini demək olar ki, mən apardım. Çünki rektor kimi Afad Qurbanovun vaxtı çatmırdı. Respublikamız, doğma xalqımız üçün nə qədər yeni-yeni kadrların hazırlanmasında əməyimi əsirgəməmişəm. Mən bununla da fəxr eləyirəm.

Afad Qurbanov rektor, Bilal Muradov filologiya fakültəsinin dekanı, mən də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri idim. Biz böyük səy və əmək sərf edərək fakültədə folklorşünaslıq laboratoriyasını açdıq. Başqa fakültədə belə laboratoriyanın müdiri elə kafedranın rəhbəri təyin edilir. Ancaq folklorşünaslıq laboratoriyasının müdiri mənim tələbəm, tanınmış aşiqşünas alim Mürsəl Həkimov təyin edildi. Doğrudan da Mürsəl müəllim çox böyük həvəs və enerjiyə ilə laboratoriyanın təşkilində, inkişafında çalışdı. Laboratoriyaya kitablar toplandı, hətta tələbələrin özləri müxtəlif mövzularda kitablar alıb laboratoriyaya hədiyyə verirdilər. Laboratoriyanın yanında folklor muzeyi yaradılmışdı. Bu, respublikada ilk folklor muzeylərindən biri idi. Burada folklorla dair müxtəlif kitablar, qədim əlyazmalar, köhnə-qədim kitablar toplanmışdı. Muzeyi həm də ənənəvi xalq çalğı alətləri (saz, qopuz, tar, tütək, ney, balaban) bəzəyirdi. Görkəmli folklorşünasların və məşhur aşıqların portretləri çəkilib laboratoriyanın divarlarından asılmışdı. Tezliklə gənc kadrlar laboratoriyaya işə cəlb olundular. M.Allahmanlı, R.Qafarov, Q.Umudov, Y.Babayev, T.Cavadov, E.Quliyev və b. Bu gənclər bilavasitə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının professorlarının rəhbərliyi ilə namizədlik dissertasiyası müdafiə etdilər və müəllimlər cərgəsinə daxil oldular. Çox sevindirici bir haldır ki, bunlar hamısı hazırda elmlər doktorlarıdır. Laboratoriyada folklor praktikasından gətirdiyi yüzlərlə dəftərlər qorunur.

Folklor praktikasi. Dünya folklorunun tarixində folklorun toplanması böyük bir problemdir. Folklor bir xalq sənəti kimi kəşf olunandan sonra toplanması qarşıda duran əsas məqsədlərdən biri idi. Dünyada folklorun məqsədyönlü toplanması məhz XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Folklorun toplanması müxtəlif ölkələrdə müxtəlif üsullarla aparılmışdır. Keçmiş Sovet məkanında bütün respublikada tədris planlarına daxil edilmişdir. Əvvəlcə bütün sovet məkanında yalnız universitetlərin tədris

290677

planlarında illərlə həyata keçirilmişdir. 1978-ci ildən isə folklor praktikası pedaqoji institutların da tədris planına salınmışdır. Beləliklə, folklor praktikası bizim doğma institumuzun da tədris planına düşmüşdür. Praktikanın məzmunu, keçirilməsi, hazırlığı və əhəmiyyəti haqqında institutda heç bir təsəvvürüm yox idi.

Bizim Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında da folklor praktikası haqqında söhbətlər gedirdi, ancaq aparılması üçün elə bir iş görülmürdü. Nəhayət bunu mənə həvalə elədilər. Mən folklor praktikasının təşkili haqqında hamıdan çox düşünməli oldum. Hər şeydən əvvəl praktikaya hazırlıq, keçirilməsi haqqında kiçik bir vəsait hazırladım. 15 makina yazısında olan vəsaiti praktikaya rəhbərlik edəcək müəllimlərə payladım. İlk praktikamız Bakının kəndlərində keçirildi. Az bir zamanda müəyyən təcrübə qazandı və Azərbaycan rayon və kəndlərinə praktika üçün hazırlığa başlandı. Beləliklə, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda folklor praktikası ilk dəfə müntəzəm olaraq keçirilməyə başlandı. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda folkloru necə toplamaq məsələsi idə əlaqədar müəyyən vəsaitlər yaratmaq təşəbbüsləri olub. Mənə görə bu təşəbbüsün ilk müəllifi Hənəfi Zeynallı olub. Ancaq mən çox axtarıb Hənəfi Zeynallının kitabçasını tapa bilməmişəm. «Yeni yol» qəzeti bir neçə dəfə öz səhifələrində folklorun toplanması üçün göstərişlər çap eləmişdir. 1922-ci ildə «Yeni yol» xalq ədəbiyyatının toplanmasının əhəmiyyətindən danışaraq yazırdı: «Özgə dillərin təsirindən qurtarmaq istəyən millətlər el sözlərini toplamaq yolu ilə məqsədlərinə çatmışlar. Türklərin folkloru toplanmayıncə dilimizin zənginləşib mədəni dillər cərgəsinə girməsinə heç bir ümid yeri yoxdur.» Folkloru toplamaq haqqında məsləhətlər yazan qəzet kənd ziyalılarına, xüsusilə müəllimlərə folkloru toplayıb qəzetə göndərmələrini yazırdı. Göndərdiyi proqramda qəzet nəyi, necə və hansı yolla toplamaq haqqında tövsiyələr də verirdi. Qəzet həmin müraciəti 14 yanvar 1925-ci il nömrəsində yenidən çap eləmişdi. Ancaq bu barədə heç bir kitabça çap

Bakı Dövlət Universiteti
ELMİ KİTABXANA

olunmamışdı. Folklorşünaslıq tariximizdə belə bir kitabçanı mən hazırlamışam (1980). Bir neçə vaxt kafedranın müəllimləri bu vəsaitlə bağlı fəaliyyət göstərmişlər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müəllimləri respublikamızın ən məşhur bölgələrində olmuşlar. Hətta bir il bir qrup tələbəmiz Ermənistanın azərbaycanlılar yaşayan rayonlarına da getmişlər. Sonra nankor qonşularımız bizim yolu bağladılar. Bir müddətdən sonra «Folkloru necə toplamalı» kitabının təkmilləşdirilmiş ikinci nəşrini də çapa hazırladım (1991). Bu kitab ümumiyyətlə respublikamızda folkloru toplayan müəllimlərə bir hədiyyə oldu.

Yeri olmasa da Hənəfi Zeynallı ilə əlaqədar kiçik bir xatirə danışmaq istəyirəm. Hələ pedaqoji institutda oxuyanda bizim fars dili müəllimimiz var idi. Cavad Bağirov. Dilçi alimdir. Çox hazırlıqlı, çox görkəmli dilçilərimizdən biri olmuşdur. Klassik ədəbiyyatımızı, ərəb və fars dillərinin görkəmli bilicisi olmuşdur. Mənim folklorşünas olduğumu bildikdən sonra belə bir xatirə danışdı. Dedi ki, Azərbaycan aşığılarının birinci qurultayı gedirdi. Mən də orada iştirak edirdim. Hənəfi Zeynallı rəhbərlərdən biri kimi tez-tez otaqları dolaşır, iştirakçılara məsləhət verirdi. Mənim üçün də bir masa qoymuşdular. Oturub yazı-pozu ilə məşğul olardım. Hənəfi Zeynallı mənə yaxınlaşdı, necə deyərler tapşırıqlar verdi. Cavad müəllim, aşığıları çağır, onlardan şeirləri, mahnıları, rəvayətləri yazıya köçür. Əsas cəhət budur ki, toplanan materiallar səhih, inandırıcı olsun. Hər bir aşığın söylədiyi şeirlərdə ləhcə xüsusiyyətləri gözlənilsin. Cavad müəllim deyirdi ki, mənim yazdıqlarımı oxuyanda gülməkdən uğunurdu. Mənim yazıya aldıqlarımdan çox razı qaldı və əlavə elədi ki, elə həmişə belə olduğu kimi yazmaq lazımdır. H.Zeynallı içəri şəhərdə yaşayıb. İstanbulda oxuyub. Cavad müəllim əlavə elədi ki, mən birdən bir sözün Bakıda necə deyildiyini söylədim. H.Zeynallı mənim tərəfimə döndü və dedi ki, bu söz Bakıda elə tələffüz olunmur. Birdən H.Zeynallı təəccübləndi və dedi ki, mənəni hardan tanıyırsan. Dedim ki, tanıyıram, siz cuhud Zeynallının

oğlu it Səftərin kürəkənisiniz. H.Zeynallı bu sözləri eşidib duyunca güldü. Cavad müəllim davam elədi ki, aşıqlar qurultayının protokollarını da mən yazmışam, özü də çox dəqiq yazmışam. Sonda protokollardan ibarət iki böyük qovluq təhvil verdim. Məncə, bu qovluqlar hansısa bir arxivdə saxlanılır, üzə çıxarmaq lazımdır.

Tələbələrımız ikinci ildən başlayaraq Azərbaycanın, Gürcüstanın rayon və kəndlərinə praktikaya getməyə başladılar. Mən hər il birinci kurs tələbələrini qruplara bölür, hər qrupa xüsusi müəllim təyin edir və rektorun əmrini hazırlayırdım. Beləliklə, tələbələrımız Quba, Xaçmaz zonasına göndərilmişdir. Başqa qruplar isə Dərbəndə, Şəkiyə, Şamaxıya praktikaya getmişlər. Kafedranın müəllimləri T.Xalisbəyli, M.Həkimov, H.Qasimov Gürcüstanda, Qaxda, Ağstafada, Tovuzda olmuşlar.

Mən bu sətirləri yazarkən arxivimdən bir vərəq yərə düşdü. Maraqlandım. Heç yadıma gəlmədi ki, nə vaxt onu yazmışam. Vərəqi əlimə alıb oxumağa başladım. Akademik V.Qordlevski rəvayətləri yazıb. Rəvayətlərdən biri Həzrət Əli haqqındadır. Mən rəvayəti rus dilindən çevirib oxuculara təqdim edirəm. V.Qordlevskinin yazdığına görə rəvayət Əlini ilahiləşdirmək məqsədi ilə yaranmışdır.

Məsciddə 39 adam mübahisə edir. Hamısı peyğəmbər qarşısında inad edirlər ki, Əli axşam ərəfəsində onlarda olub. Əbubəkr və Ömər də orada imişlər. Ömər özünü saxlaya bilmir və həyəcanla deyir ki, bu, yalandır. Çünki bir adam eyni vaxtda bu qədər yerdə ola bilməz. Peyğəmbər məsciddən durub öz qızı Fatimənin yanına gedir və soruşur ki, onun əri Əli gecə harada idi. Fatimə isə cavab verir ki, ata o, həmişə mənim yanımda olub səhərə qədər onun dişləri ağrıyıb. Peyğəmbər məscidə qayıdır, mübahisə isə hələ də davam edirdi. Elə bu zaman Cəbrayıl gəlir və göstərir ki, Əli gecə göydə dağlıq bir yerdə ibadətdə idi. Ömər Əliyə təhqirənə surətdə etdiyi şübhə cavabsız qalmır. O, cəzalanır. Bir dəfə Məhəmməd peyğəmbər ömr edir ki, ər və arvad ev işlərini öz aralarında bölsünlər. Məsələn, arvad

xəmir yoğurursa, ər su dalınca getsin. Bir dəfə Ömər su dalınca gedir, bulaq başında o arvad – qadına döndərilir. Bir çoban onu görür və özünə arvad edir. 7 il Ömər çobanın yanında qalır. Ondən bir oğlu və bir də qızı olur. Birdən onun yadına düşür ki, axı arvadı onu evdə gözləyir, arvad onu suya göndərmişdi. Elə o saat çobanın evindən çıxıb gəlir. Çoban da onun dalınca. Onların arasında qızğın mübahisə gedir, ikisi də Məhəmmədin və Əlinin olduğu məscidə gəlib çıxırlar. Çoban şikayət edir ki, onun arvadı qaçıb, evdə iki uşağı qalıb. Axırda Çoban inad edir ki, uşaqları məscidə buraxın öz analarını tapsın. Uşaqlar Öməri görən kimi gedib onun qucağına çıxırlar. Yalnız bu zaman Ömər başa düşür ki, onu nə üstündə cəzalandırıblar. O, günahını boynuna alır və Allahdan bağışlanmasını xahiş edir. Onun diləkləri eşidilir. Çobandan olan uşaqlar isə dovşana döndərilir. Əlbəttə bunu Məhəmməd peyğəmbər edir. Ona görə də dovşan ətini təriqətçilər yemirlər. Türkiyədə qızılbaşlar da dovşan ətini yemirlər. Kiçik Asiyada dovşan insanların dini etiqladlarını aydınlaşdırmaq üçün bir vasitə olmuşdur. Bu rəvayətdə Əlinin övliyahıqda Ömərđən böyüklüyü göstərilir.

Bundan sonra Şah İsmayıl haqqında şeir var.

Şah İsmayıl fərmudə

Adil İsmayıldım gəldim cahana

Yürəgim dolu mənəm

Bilmən bilsin mən Əliyəm

Əli mənəm, Əli mənəm, Əli mənəm.

Mən həqqəm, həqdən gəlirəm

12 imamın biriyəm

Çahar gülşəni mən alıram

Zat qüdrət Əli mənəm

Kəndi yazar, kəndi pozar

Minkirin kökünü qazar

Dəli mənəm, dəli mənəm, dəli mənəm.

Seyr edib cahanı gəzər

Zülfüqar qırx arşın üzər

*Hər kim haqqı arada gözlər
Arı ordur balı mənəm
Xətaiyəm pirim şahdır
Yəqinim var şəkkim yoxdur
Əlinin Kərəmi çoxdur
Əli sultan, qulu mənəm.*

(1918)

Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyətinin xəbərləri, 1926,
№2 (rus dilində)

Başqa bir vərəqdə atalar sözləri var. Nə vaxtsa yaz-
mışam, yüzdən çoxdur. İndi onlardan da bəzilərini burada
vermək qərarına gəldim.

1. Həqiqət incələr, ancaq üzülməz.
2. Üstümü unlu görüb adımlı dəyirmançı çağırma.
3. Acından dəyirmançılıq eləyir, uftanlığından şahad
almır.
4. Nöyütdən də halva olar, ancaq dadı olmaz.
5. Keçinin qoturlusu çeşmənin başından su içər.
6. Keçi öldü, qoturu da qurtardı.
7. Qaşına, qaşına ocaq başına.
8. Cəhənnəmdə öküzün cütü beş qəpikdir.
9. Öküz olası dana nəcisindən manşırdı.
10. Sabah adına, birsügün oduna.
11. Ağ otdan balta sapı sınsa birini də qayırram.
12. Verən əl alan əlin üstündə olar.
13. Eşşək uçandan sonra yol qayırır.
14. Atamla atanı deyincə özümlə özünü de.
15. Mənim köküm arıdır, Allah mənə sarı.
16. Qonağa get deməzlər altından döşəyi çəkərlər.
17. Küsümüz küsüdür gəl yükümüzü çataq.
18. Bir gözün işığı o birisinə düşməz.
19. Qərib itin quyruğu döşündə gərək.
20. Koroğlu öləndən sonra da yüz düşmən öldürüb.
21. Kor leyləyin yuvasını Allah tikər.
22. Yaz dumanı bar gətirər, qış dumanı qar.
23. Oynayıram, oynayıram oynaş yadımdan çıxırmır.

24. Anası çıxan ağacı qızı budaq-budaq gəzər.
 25. Qızlar gündə buğda boyda böyüyür, oğlanlar darı boyda.
 26. Dam əyridir inək sağa bilmirəm.
 27. Qoyuna gedən qoca da gedər.
 28. Yuxarı məhlədən arxayındı.
 29. Ayıya dayı deyirəm işimin xatirəsi üçün.
 30. Xalamın şeyi olsaydı dayı olardı.
 31. Ayıya dayı deyirəm işimin xatirəsi üçün.
 32. Küsümüz küsüdür gəl yükümüzü çataq.
 33. Xaşıl daşdı.
 34. Xurcun düşdü.
 35. Daş ambara uçar.
 36. Ulu sözünə baxmayan ulaya-ulaya qalar.

BAYATILAR

Bayatı xalq ədəbiyyatımızın janrları içərisində sadəcə möcüzədir, deyirəm. Bayatı böyük xalqın kiçik janrda göstərdiyi dühasıdır. Mən yazılarımın birində bayatılarımızı Azərbaycan folklorunun emblemi adlandırmışam. Nə qədər incəlik, zəriflik, narınlıq var bunların mərkəzində xalqımızın böyük dühası. Mən bir sıra bayatılarımızı çağıranda kövrəlirəm, bəlkə də özümü saxlaya bilməyərək bayatıları kağıza köçürüb kitaba salıb yaşatmaq istəyirəm. Ulu Tanrıya and olsun, heç bir kitaba, mənbəyə, qaynağa baxmamışam. Hafizəmə inanaraq bayatıları buraya köçürürəm. Düzülüşdə heç bir prinsip gözlənilməmişdir.

Dağlar dağlara baxar,
 Aradan çaylar axar.
 Bizim yerdə adətdir
 Sevən sevənə baxar.

Yük üstündə üzüm var
 Üzüm səndə gözüm var?
 Bir evdə iki bacı
 Kiçiyində gözüm var.

Ağ alma allanıbdı,
Budaqdan sallanıbdı.
Cavan deyə verdilər
Saqqalı çallanıbdı.

Arxalığın şaldı yar,
Dərd canımı aldı yar.
Mənlə sənin görüşmək
Qiyamətə qaldı yar.

Bağa girdim nar üçün,
Narı dərdim yar üçün.
Analar qız bəsləyir
İgid oğlanlar üçün.

Əzizim gülüstandı,
Al oxu «Gülüstan»dı.
Bülbülün göz yaşından
Bağçada gül islandı.

Alma atdım nar gəldi,
Köynək aldım dar gəldi.
Qapıya kölgə düşdü
Elə bildim yar gəldi.

Əzizim gül üşüdü,
Şeh düşdü gül üşüdü.
Güldün ağlın apardın
Bu necə gülüş idi.

Dağ başında quzu var,
Ahu kimi gözü var.
Bir qəlb bir qəlbi tutsa
Kimin ona sözü var.

Ağ alma qızıl alma,
Budağa düzül alma.
Əsil al, çirkin olsun
Bədəsil gözəl alma.

Qaya altı nərdügən,
Kimdi bu yoldan ötən.
Bu yıxılmış dünyada
Varmı murada yetən.

Əzizim suda yandı,
Sal gəldi su dayandı.
Eşq oduna su tökdüm
Alışdı su da yandı.

Bu gələn yar olaydı,
Əlində nar olaydı.
İkimiz bir köynəkdə
Yaxası dar olaydı.

Araşqının dardarı
Gəl başımın sərdarı
Evimizə gəlmirsən
Qonşumuza gəl barı.

Mən aşiqəm gül gülə,
Bülbül gülə, gül gülə.
Yar telinə gül taxıb
Calaq olub gül gülə.

Bağa girmənəm sənsiz,
Gülü dərmənəm sənsiz.
Bağda ahu mələsə
Bil ki, o mənəm sənsiz.

Bulağın başı ilə,
İçinin daşı ilə.
Yara bir məktub yazdım
Gözümün yaşı ilə.

Mən aşiq od apara,
Ay doğdu o da para.
Varmı bir odu sönmüş
Sinəmdən od apara.

Əzizim bəxtiyarım,
Bəxtimin taxtı yarım.
Üzündə göz izi var
Sənə kim baxdı yarım.

Əzizinəm gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
İldə qurban bir olar
Sənə qurban gündə mən.

Əzizinəm gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Dünya bir qəmxanadır
Ağlayan çox gülən az.

Aşiqəm busə dağı,
Əğyarlar busə dağı.
Bir ox bəskən Aşiqə
Nə tökdün bu sədağı.

Ay dolanır batmağa,
Yuxum gəlir yatmağa.
Əllərim öyrənibdi
Şux məmə oynatmağa.

Bulaq səndə daş olaydım,
Su vurduqca yaş olaydım.
Qızlar bulağa gələndə
Onlara yoldaş olaydım.

Mən aşiq oda yandı,
Od düşdü o da yandı.
Yar çəkdi mən yeridim
Mən çəkdim o dayandı.

Yük üstündə kücü var,
Kücünün 40 ucu var.
Qızın meyli olmasa
Oğlanın nə gücü var.

Aşiq so deyib ağlar,
Sünbül su deyib ağlar.
Deryada bir gül bitib
O da su deyib ağlar.

Qızıl gül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı.
Bir ayrılıq, bir ölüm
Heç biri olmayaydı.

Ay doğdu pərli-pərli,
Yaylığın ucu zərli.
Girəydim yar qoynuna
Çıxaydım tərli-tərli.

Ay getdi batan yerə,
Mələklər yatan yerə.
Sinəm nişanə oldu
Yar oxun atan yerə.

Dağlarda biyan olmaz,
Biyanı yeyən olmaz.
Yüz il çöllərdə qalsam
Gəlmədi deyən olmaz.

Səyyada bax, səyyada,
Torun qurmuş qayada.
Toruna ceyran düşüb
Kimsəsi yox oyada.

Dağlar marala qaldı,
Otu sarala qaldı.
Soyuq bulaq göy çəmən
Yenə marala qaldı.

Su gələr axar gedər,
Şimşəklər çaxar gedər.
Dünya bir pəncərədir
Hər gələn baxar gedər.

Göy üzü damar, damar,
Göydən yerə nur damar.
Qəlb dediyin şişədir
Sən sındırsan kim yamar.

Ağ at gəlir enişdən
Sinəbəndi gümüşdən.
Bizə də qismət olsun
Heybədəki yemişdən.

Qızıl gül oyum-oyum,
Dərrib sinəmə qoyum.
Yağış yağar yer doymaz
Mən səndən necə doyum.

Bulaq başı toz olu,
Dəstə-dəstə qız olu.
Əyil yaylığın götür
Mən götürsəm söz olu.

Ambardarın nənəsi,
Vurun çıxsın çənəsi.
İgirmi ton arpadan
Qalmadı bir dənəsi.

Mən aşiq busə dağı,
Əğyarlar busə dağı.
Bir ox bəskən aşiqə
Nə tökdün bu sədəğı.

Əzizim inci məndən,
Dürr məndən, inci məndən.
Dedim ki, gəl dost olaq
Demədim inci məndən.

Mən aşiq qar qalandı,
Yağdıqca qar qalandı.
Qarğalar laçın oldu
Laçınlar qarğalandı.

Bağa girdim nar üçün,
Narı dərdim yar üçün.
Analar qız bəsləyir
İgid oğlanlar üçün.

Araşqının dardarı,
Gəl başımın sərdarı.
Evimizə gəlmirsən
Qonşumuza gəl barı.

Bağa girmənəm sənsiz,
Gülü dərmənəm sənsiz.
Bağda ahu mələsə
Bil ki, o mənəm sənsiz.

Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim.
Dindirmə qan ağlaram
Yaman çağımdır mənim.

Bu xarı qurum saxlar,
Od yanar qurumsa ağlar.
Aşıq deyər ər libasın
Geyməsin qurumsaqlar.

Aman fələk, dad fələk,
Heç olmadım şad fələk.
İçirdiyin şərbətdən
Özün də bir dad fələk.

Aşıqəm kim bu dağa,
Kim qurban kim sadağa.
Mən Məcnun varisiyəm
Qoymaram kimsə dağa.

Əzizim sarayından
Xan gəlir sarayımdan
Gündə bir kərpic düşür
Ömrümün sarayından.

Əzizim dağ yeridi,
Sinəmdə dağ yeridi.
Adam var toz qoparmaz
Adam var dağ yeridi.

Çay aşağı getmərəm,
Çadramı yellətmərəm.
Qıyım-qıyım qıysalar
Dul kişiyə getmərəm.

Bu yol yolamı gedər,
Ceyran kəlamı gedər.
On beşini kəsən qız
Evdə yolamı gedər.

Bu dərənin uzununu,
Çoban qaytar quzunu.
Get anana deginən
Mənə versin qızını.

Dərya ollam bulannam,
Sucaq ollam sulannam.
Sağ gözüm sənə qurban
Sol gözümlə dolannam.

Əzizim yarım gilə,
Yeməyə yarım gilə.
Baş ayağa minnət eylər
Getməyə yarım gilə.

Aşıq naçar ağlama,
Gündür keçər ağlama.
Qapını bağlayan fələk
Bir gün açar ağlama.

Əzizinəm yaz bağda,
Bülbül oxur yaz bağda.
Yara mehman olaydım
Qış otaqda, yaz bağda.

Cüyür dağın binası
İki inək düyəsi
Hardan baxsa görünür
Ergən quzun məməsi.

Əzizim süni-süni
Doldur ver sini-sini
Mənə öz yarım gərək
Neynirəm özgasini.

Əzizim bağda dara
Zülfünü bağda dara
Bülbülü gül üstündə
Çəkдилər bağda dara.

Əzizim yazma məndən,
Naməni yazma məndən.
Olaydım qış quzusu
Əməydim yaz məməndən.

Əzizim bağda dara,
Zülfünü bağda dara.
Vəfalı bir dost üçün
Rumu gəz, Bağdad ara.

Əzizim yarım gilə,
Yeməyə yarım gilə.
Baş ayağa minnət eylər
Getməyə yarım gilə.

* * *

86 yaşımın illərini xatırlayıram. Mənim səhhətimdə çoxlu problemlər olub. Onlardan bəzilərini yada salmaq istəyirəm. Anam, atam danışdırlar ki, mən hələ lap kiçik yaşlarımda, bələkdə ikən ağır xəstəliyə tutuluram. Onlar necə deyərlər, ümidlərini üzüb yerə qoyurlar. Elə biliblər ki, məndə artıq həyat nişanələri yoxdur. Anam ağlayıb. Ancaq bir müddətdən sonra mən tərپənmişəm, valideynlərim seviniblər. Mən isə yaşamağa başlamışam. Anam deyir ki, kiçik yaşlarımda mən tez-tez xəstələnirdin. Anam fikirləşirdi ki, mənə göz dəyir. Ona görə odunları ocağa qoyub bir neçə qırmızı köz eləyirdi. Közləri dodaqaltı müəyyən sözləri söyləməklə su qabına töküdü. Sonra mənə verirdi ki, aparıb üç yolun ayrıcına tullayım. Kəndimizdə Bezagay qarı var idi. İlisunun bütün uşaqlarını o dünyaya gətirirdi, ara həkimliyi də eləyirdi. O, anama demişdi ki, qoy Paşa gündə bir papiros çəksin. Mən bunu eşidib papiros çəkmirəm. Qarğı tapıb özümə tütək qayırdım, çalmağa başladım. Həmişə oturduğumuz otaq balaca idi. Biş-düşümüz çardaqda

idi. Evdən çardağa böyük bir pilləkan var idi. Mən bir çox havaları, melodiyaları çardaqda çalırdım.

Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində mən hələ təzəcə məktəbə getməyə başlamışdım, mədəmdə bərk ağrılar başladı, quru ağrılar idi. Mən dözə bilməyib ağlayırdım. İlisuda həkim yox idi. Tibb bacısı da heç nə eləyə bilmirdi. Beləliklə, düz 6-7 gün gecə-gündüz ağrılar kəsilmədi. Mədəmin tibbi dildə desək, günəş kələfi olan hissəsi ağrayırdı. Bir gün məni arabaya qoyub Qaxa xəstəxanaya apardılar. Atam da arabanın dalınca gəlirdi. Yolun yarısında mədəmdə qurultu səslər qulağıma gəldi. Elə bil bağlanmış bir düyün açıldı. Mən bir neçə gün xəstəxanada yatdım, sonra məni evə buraxdılar.

Təxminən dördüncü sinifdə oxuyurdum, bir bədbəxt hadisə baş verdi, tətil günlərimizi keçirirdik. Atam Bakıya rus dili müəllimlərinin bir aylıq kursuna getmişdi. Biz uşaqlar doqqazda oynayırdıq. Kəndimiz Qaxdan – kəndin aşağısından gələn ümumi yoldan müəyyən qədər hündürdə yerləşirdi. Gördük ki, kəndin aşağısından bir araba gəlir. Mən yüyürüb aşağı düşdüm. Arabada pomidor və xiyar satırdılar. Tez qaçıb anamdan pul alıb pomidor və xiyar əldə edərək evə apardım. Yenə uşaqların içinə qarışdım. Bir də gördüm ki, aşağıdan başqa bir araba gəlir. Bu arabada isə yemiş, qarpız satırdılar. Yenə qaçıb anamdan pul götürüb yemiş və qarpız alıb evə apardım. Yenə doqqaza qaçdım. Bir də gördüm ki, kəndin yuxarisindən üç maşın dalbadal gəlir. O zaman İlisuda belə hadisə olmayıb. Maşının biri böyükdür, ton yarım maşındır. İkisi də kiçik maşınlardır. Uşaqlar hamısı bir nəfər kimi aşağı yüyürdük, maşınların qabağına çıxdıq, başladığımız yolu o yana bu yana keçməyə. Yolun bir tərəfində daş hasar var idi, daşların çoxusu yerə tökülmüşdü. Böyük maşın qabaqda sürətlə gələndə mən hasarın yuxarı hissəsində idim. O tərəfə keçib qurtara bilmədim. Sonra huşumu itirdim. Deməli böyük maşın məni vurub təxminən 5-6 metr o yana tullamışdı. Özümə gələndə gördüm ki, al-qan içindəyəm. Yığılıb gəl-

dilər, məni götürdülər. Maşın mənim sağ gözümün üstündən vurmuşdu. Qan axırdı, göz itmişdi. Belə hesab elədik ki, gözüm də tamamilə yaralanıb. Elə məni vuran maşın anamla birlikdə Qaxın mərkəzinə apardı. Yol boyu anam ağlayıb, mən də fikir elədim ki, gözümü itirmişəm.

Deməsən, Bakıdan Qaxa Əliyev fəmiyalı bir həkim gəlib. Qaxın mərkəzində ambulatoriyaya həkimlərə kömək edir. Tanınmış xirurqdur. Artıq üç aydır ki, Qaxdadır. Bu gün onun vaxtı bitib. Bakıya qayıdır. Heç bu gün iş gəlməyib. Bilirsinizmi, mən bilmirəm necə və nə cür oldusa həmin Əliyevi tapıb gətirdilər. O, yol paltarını soyunub məni müayinə elədi, necə deyərlər gözümü tapdı, anamı sevindirdi və sağ gözümün bir santimetr aralıda üstündə olan böyük yaranı tikdi. Ondan sonra yola düşdü. Ulu Tanrı, şükür sənin birliyinə anamı sevindirdin. Məni ağır əlillikdən qurtardın. Allah Taalanı köməyi ilə xirurq Əliyevi tapıb sağaldan gözlərimlə 35 kitab yazmışam. 200-ə qədər məqalə çap eləmişəm. Allah Taalanın işi belədir. Ulu Tanrının özü də, işləri də möcüzədir.

Əlbəttə səhhətimdə həmişə problemlər olmuşdur. Ona görə ki, dolanmağımız çox çətin idi, ehtiyac içərisində yaşayırdıq. İnanırsınızmı, bütün müharibə illərində doyunca yeməmişik. Yemək üçün də əldə eləmək çətin idi, bir şey də yox idi. Elə ki, yaz gəlirdi otlar-ələflə dolanırdıq. Cincər (gicitkan) yetişəndə böyük həvəs və sevinclə onu yeyib, bişirib dolanırdıq. Bizim evlərimizin qabağında başı göylərə yüksələn dağ var idi. Sol tərəfdə dağın lap qurtaracağında düzənlik var idi. Biz bilirdik ki, orada cincər yetişir. Orada cincər elə yetişirdi ki, elə bil qəsdən əkmisən. Hətta böyük torbalara doldurub dağdan enib evə gəlirdik, bir neçə gün yeməyimiz cincər olurdu. Əlbəttə belə yaşayışda səhhətdə problemlər olmaya bilməzdi, orqanizm tab gətirmirdi, orqanizm çox zəifləyirdi, ona görə də müxtəlif xəstəliklər gəlib tapırdı. Belə bir vəziyyətdə, səhhətdə, əhval-ruhiyyədə mən orta məktəbi medalla başa vurdum. Pedaqoji instituta oxumağa gətdim. Beləliklə, arıq, bir qarnı ac, bir qarnı tox,

əməlli-başlı üst-başı olmayan munis bir kənd uşağı kimi xalqımızın fəxri olan pedaqoji məbədin divarları arasına gəlib çıxdım. Burada çətinliklərim lap çox olub, əzab-əziyyət içərisində yaşamışam. Hamısını deməyə ehtiyac duymuram, ancaq bir neçəsini xatırlayacağam.

Müharibənin ağır illərindən sonra mən bütün 5 ili çörək, yemək problemi ilə qarşılaşmışam. Ümumiyyətlə, mən elə birinci sinifdən inadla, həvəslə oxumuşam. Medal, fərqlənmə diplomu almışam. Artıq böyük və qüdrətli müəllimlərin tələbəsiyəm. Onların dediklərinin hamısını necə deyərlər, qulağımda sırqa eləmişəm. Onların qarşısına çıxmaq üçün hazırlıqlı olmaq gərəkdir. Ancaq yenə də yemək, çörək problemi məni narahat edirdi. O zaman biz tələbələrə çörək talonu verirdilər, gündə yarım kiloqram çörək qismətimiz idi. Onsuz da müharibə illərindən zəif orqanizmlə çıxmışdıq. Bizə yataqxanada yer vermişdilər. İnstitutda dərslər səhər saat 8-də başlayırdı. Səhər tezdən durub instituta gəlirdik. Gündəlik qismətimiz yarım kilo qara çörək idi. Hazırda birinci mərtəbədə kitabxananın abonement şöbəsinin yerində çörək köşkü var idi. Qoca bir erməni arvadı çörək verirdi. Biz səhər 8-in yarısında əlimizdə çörək talonu köşkə yaxınlaşırdıq. Yarım kilo qara çörəyimizi alıb sement pilləkənlərdə sərcələr kimi sıra ilə əyləşirdik. Çörəyimizi yeyib dərəcə girirdik. Bir də səhər səhər bizi yarım kilo qara çörək gözləyirdi. Biz belə dolanır və belə də oxuyurduq. Bakıya yaxın rayonlardan olanların valideynləri tez-tez çörək, fətir, yuxa, pendir, yağ, bal gətirib övladlarını yedirirdilər. O zaman bəzən bizə də pay düşürdü.

Tələbəlik dövründə mən tez xəstələnirdim, tez-tez mənə soyuq dəyirdi. Baş ağrıları, mədə ağrıları, qulaq ağrıları, əsəb mənə əldən salmışdı. Bir neçə dəfə bədənim də səpmişdi. İndi Sahil metrosunun yanında olan 1 nömrəli poliklinikaya tez-tez müraciət edirdim. Aspirant illəri gəldi. İndi yataqxana yox idi, kirayədə yaşayırdım. Təqaüdüm ilə dolanırdım, ev kirayəsini də təqaüdlə verirdim. Yenə də tez-tez xəstələnirdim. Bunu elmi rəhbərim professor Mikayıl

Rəfili də hiss eləmişdi. Bir gün məni yanına çağırdı. Dedi ki, Azərbaycan yazıçılarının bir yaxşı həkimi var, fəmiyası Veysovdur. Get onun yanına de ki, mən professor M.Rəfilinin aspirantıyam, professor xahiş elədi ki, məni müayinə edəsiniz. Əlbəttə, mən Veysovun yanına getmədim. Aspirant illərində də çox çətinliklə dolanmışam. Mən yalnız stipendiya ilə dolanırdım. İldə bir aspirantlara 80 manat kitab pulu da verirdilər. Mən bu pula özümə paltar alırdım. Mənim ən çətin, ağır yaşayış illərim məhz aspirantlıq və ilk müəllimlik illərimdir. Məni elə bir dara çəkmişdilər. Bu barədə mən əvvəl də yazmışam. Ehtiyac, məhrumiyətlər içərisində yaşamaq, bir tərəfdən də institutun tədris işləri üzrə prorektoru Həmid Qədirov məni fiziki cəhətdən dara çəkdi. Hələ sümüklerim bərkiməmiş məni yandırdı-tökədi. Ağır əsəb xəstəliyinə düşər oldum. Bu xəstəliklər xronikliyə çevrildi. Elə indinin özündə də mən bu xəstəliklərin əzabını çəkirəm. Gecələr mən yata bilmirəm. O vaxt göz yaşlarım yadığıma tökülürdü. İndi xatırlayıram, yazdığım vərəqin üstünə göz yaşından damcı düşdü. Qoy bu damcı Ulu Tanrıdan folklor yanğısı almış 85 yaşlı xəstə folklorşünas alimdən əsrlərə yadigar olsun.

1950-ci illərin axırlarını xatırlayırdım. Artıq 30 yaşına gəlib çatmışam, elmlər namizədi, dosentəm. Məqalələrim, kitablarım çap olunur. Ancaq nə evim var, nə də ailəm. 1959-cu ildə nəhayət evsiz-əşiksiz də olsa evləndim. Balaca bir otağı kirayə elədim, yenə də əzab və əziyyətin içində. Dünyaya bir balamız gəldi, onu bir çarpayı sığan otaqda böyütmək çox çətin idi. Kənddən xəbər gəldi ki, analığım rəhmətə gedib. İlisuya getdim, bir neçə aydan sonra da atam dünyasını dəyişdi. Siz indi mənim vəziyyətimi təsəvvür edə bilərsiniz. Əsəblərim tarıma çəkilmişdi. 8 yetim uşaq mənim öhdəmə düşmüşdü. Elə bu arada mənə ev verdilər. Mən günlərlə 39-40 dərəcə istilikdə icraiyyə komitəsinin idarəsinin qabağında növbəyə dayanırdım. Evə köçdük, evin içi isə boş idi. Mebel, digər qab-qacaq yoxdur. Bu günlərdə məni institutun rektoru Mehdi Əliyev

kabinetinə çağırdı. Mehdi müəllim dedi, Paşa müəllim, sizin haqqınızda çox yaxşı sözlər eşitmişəm. Siz təmiz, işgüzar, düzünə cavan bir müəllimsiniz. Mən istəyirəm ki, Sizi dil və ədəbiyyat fakültəsinin qiyabi şöbəsinə dekan seçəm. Mən o saat minnətdarlığımı bildirdim və dedim ki, Mehdi müəllim, sizə minnətdaram, Sizinlə işləmək mənimçün xoşdur, ancaq mən təcrübəsizəm, həm də təbiətən sakit bir adamam. Özüm də tamamilə bu sahədə heç işləməmişəm. Mənim üçün çox çətin olar. Mehdi müəllim dedi ki, qərarımız olub, mən sənə kömək edəcəyəm. Nə qədər ki, mən burada rektoram, siz də dekan işləyəcəksiniz. O zaman qiyabi şöbədə düz 1250 tələbə var idi. Mən və bir də katibəm Xavər Turabova çox çətinliklə işin öhdəsindən gəlirdik. Mən həddindən artıq narahat idim, bütün işləri elə özüm görmək istəyirdim. Nəhayət ilin axırında çox ağır xəstələndim, ürək ağrısı xəstəliyi ilə xəstəxanaya düşdüm. Xəstəxanada elə ilk günlərdə məni dərmanla zəhərlədilər. Onsuz da zəif, xəstə orqanizm daha ağır vəziyyətə düşdü. Bunun ağırlığı bütün ömrüm boyu məni incitmişdir. Bir gün və gecə huşsuz qaldım. Elə hesab eləyiblər ki, mən dünyamı dəyişmişəm. İnstituta da belə xəbər yayılıb. Mən Semaşkoda yatarkən otaqda 4 nəfər var idi. Birdən qapı açıldı. Bir nəfər müraciət elədi, pedaqoji institutun dosenti kimdir. Mən cavab verdim. Gəlib yanımda oturdu. Deməşən bu, bütün Bakını baş kardioloqu professor İsadadədir. O dedi ki, rektorunuz Mehdi müəllim məndən xahiş eşib ki, sizi müayinə edəm. O məni diqqətlə yoxladı. Dedi ki, sizin ürəyiniz salamatdır. Ancaq əsəbləriniz korlanmışdır. Bütün sinir sisteminiz xəstələnib. Sizə uzun müddətli və diqqətli müalicə lazımdır. Siz indi (iyul ayı idi) Bakıdan çıxıb getməlisiniz. Təsəvvür edirsinizmi, mən necə və nə vəsaitlə Bakını tərk edib ailəmlə hansısa bir kurorta getməliyəm. Ömür yoldaşım gedib Kislovodskaya bilet aldı. Çox çətinliklə gedib heç görmədiyimiz yerə çıxma bildik. Mən çox ağır xəstə idim. Arıxladım, 46 kiloqram olmuşdum. Qərər yayı orada keçirdik. Mən təzədən gəlib dekanlıq vəzifəsini icra etməyə başladım.

Mehdi Əliyevi Bakı Dövlət Universitetinə rektor apardılar. Mən necə deyərlər tək qaldım. İnstitutdan prorektor Şövqi Ağayevi rektor qoydular. Şövqi Ağayev və qiyabi şöbə üzrə prorektor Məmmədsəlim Tahirlinin mənə münasibəti dəyişdi. Onların canı götürmürdü, paxıllıq eləyirdilər. Mən dedim ki, fakültənin tarixində gizli seçki yolu ilə seçilən ilk dekanam, vaxtım gələndə ərizə verib çıxacağam, elə də elədim.

Onu da deyim ki, bütün ömrüm boyu mənim səhhətimdə problemlər olub. Bu illərdə üç dəfə böyrümdən operasiya olunmuşam. Bir vaxt çox ağır xəstəliyə düşər oldum. Gecə saat 2-də vanna otağında huşumu itirdim, qanaxma oldu. Təcili maşın gəlib məni bir saat saxladı. Qan problemi ortaya çıxdı. Maddi çətinliyə düşdüm, qan almaq lazım idi. İnstitutun həmkarlar təşkilatına, mühasibata zəng çaldım, dedim ki, borc verin, sonra əmək haqqımdan çıxarsınız. Heç birisindən cavab gəlmədi. Bir neçə vaxt mənim üzərimdə əməliyyat apararı, Ulu Tanrıdan vergi almış məşhur cərrah Yusif Əliyev qan götürüb bizə gəldi, qurğu düzəldib üç gün mənə qan köçürdü. Məni o biri dünyadan qaytardı. Ay Allah, belə insanlar olmasa bu dünya yaşayarmı?! Məncə yox! Sonralar da xəstələndim, bir ildə üç operasiya – əməliyyat keçirdim. Əlbəttə, bunların hamısı məni çox çətin, ağır vəziyyətə salırdı.

Elə indi də müxtəlif xəstəliklər baş qaldırır. Mən əzab, əziyyətlər içərisində yaşamışam. Semaşko xəstəxanasında yatanda Bakının ən böyük kardioloqu professor İsadə demişdi ki, sizdə xroniki əsəb xəstəlikləri var, onlar uzun çəkəcək. Mən bu yaşında da əsəb xəstəliklərindən yaxa qurtara bilmirəm. Yuxusuzluq xəstəliyi məni əldən salıb. İndi belə yaşamağa və hər cür xəstəliklərə dözməyə məcburam.

86 yaşım, Ulu Tanrının ərməğanı, Allah Babanın diqqəti, qayğısı ilə belə bir ömür yaşamışam. Tanrı məni elə bil müəyyən yüklər, tapşırıqlar verib dünyaya gətirmişdir. Ulu Tanrımız mənə vergi, ilham verib işıq üzünə çıxar-

mişdir. 86 ildir Allahımızın vergisi ilə bağından qopduğum müqəddəs xalqım üçün işlər görmüşəm. Allahın qarşısında mən öz borcumu artıqlaması ilə yerinə yetirmişəm. Bununla fəxr edir, qürur hissi keçirirəm. Ulu Tanrı mənə rahat, əziyyətsiz ömür bağışlamamışdır. Allahım özünün mənə verdiyi ömrün qarşısında məni sınağa çəkmişdir. Mən yaşadığım ömürdə əziyyətlər, əsəbiliklər, keşməkeşliklər, məhrumiyyətlər, faciələr görmüşəm. Bütün bunları Ulu Tanrının qisməti kimi qəbul etmişəm. Belə güman etmişəm ki, bunlar Allahım tərəfindən mənim sınağa çəkilməmdi. Bir də onu bilmişəm ki, Allah Taala bu çətinliklərə sinə gərmək üçün mənə güc-qüvvət, vergi də vermişdir. Bunlar isə mənim üçün təskinlikdən başqa bir şey deyil. Ulu Tanrı, hər cəhətdən mən sənin qarşında borclu qalmamışam. Allahın bəklədiyi bəndəsinə verdiyi ömrü mən də yaşamışam. Ancaq mənalı, məzmunlu bir ömür yaşamışam. Yaxşılıq elə at dəryaya, balıq bilməsə Xaliq bilər. Xaliq öz bəndələrini hər şeydən əvvəl yaxşılıq eləmək üçün dünyaya gətirir. Bu cəhətdən mən Ulu Tanrımızın qarşısında üzüm ağ, alnım açıqdır. Allahın sadıq bəndəsi kimi bağından qopduğum xalqım üçün mən nə eləmişəm. Bütün ömrü boyu doğma xalqım üçün işləmiş, xalqımızın elminə, təhsilinə, maarifinə misilsiz töhfələr vermişəm.

* * *

İnstitutda işlədiyim müddətdə çox çətinliklərlə, ağır işlərlə, əsəbi, ziddiyyətli hallarla qarşılaşmışam. Belə vəziyyət məni hətta tələbəklik, aspirantlıq və ilk müəllimlik illərindən ağuşuna almışdır. Axı insan nə qədər qara kəşflər alar, çətinliklərlə, ədalətsizliklərlə, özbaşnalıqlarla qarşılaşar. Mən təkrar edirəm, 1946-cı ildən doğma, əziz, məhriban pedaqoji məbədin qucağındayam. Mən pedaqoji institutu öz evim, doğma məskənim hesab eləmişəm. Filologiya fakültəsi məni hələ sümüklərim bərkiməmiş öz ağuşuna alıb, indiyə qədər də saxlamaqdadır. Onu da deyim ki, mənim keçdiyim yol hamar olmayıb, çoxlu əsəbi işlərlə

qarşılaşmışam, necə deyərlər, mənəvi zərbələr, ədalətsizliklər içərisində boya-başa çatmışam. Pedaqoji institutun tarixində ilk dəfə olaraq mən filologiya fakültəsinin tarixini yazmışam. Əlbəttə bilavasitə mənimlə bağlı olan əhvalatların əhatəsində. Gördüyüm, eşitdiyim, şahidim olduğum əsas hadisələri ürəyimdən keçirərək kitabda yazmışam. Bilirsinizmi, filologiya fakültəsi müqəddəs ocaqdır. Orada şəxsən mənim şahidi olduğum hadisələri, müəllim, alimləri yadıma saldıqca kövrəlirəm. Deyim ki, Mikayıl Rəfili, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, İsmayıl Şıxlı bunlar Ulu Tanrı tərəfindən biz tələbələrə göndərilən ərməğanlar idi. Əlbəttə, bunlar haqqında qısa da olsa, kitabımda yazmışam. Onu da əlavə edirəm ki, mən indi də elə bil onların diqqətini, qayğısını hiss edirəm və onunla da təsəlli tapıram. Hazırda belə münasibətlər ceyranın dalına çıxıb.

Mən fakültədə çox çətin yol keçmişəm və bununla da fəxr eləyirəm. Yolum əziyyətli, kollu-kəsəkli olub. Bəzilərini kitabımda qısa qeyd eləmişəm, bəzilərini də indi xatırlamaq istəyirəm. Hələ tələbə ikən mən aldığım yaranı heç unuda bilmirəm, əvvəlcə onu qeyd edəcəyəm, sonra də aspirantlıq, ilk müəllimlik illərində çəkdiyim əziyyətləri də xatırlamaq fikrindəyəm.

Oxucum, yenə təkrar edirəm, bağışlayın. Mən kənddən Bakıya 1946-cı ilin avqust ayının 25-də gəlmişəm. Qax rayonunda ilk medalı mən almışam, almışam verməyiblər. Ona görə də pedaqoji instituta imtahansız qəbul olmuşam. Birbaşa dərslərdə iştirak üçün gəlmişdim. Təxminən 1947-ci ilin mart ayında, filologiya fakültəsinin dekanı İsmayıl Əfəndiyevin icazəsilə bir məsələ ilə əlaqədar pedaqoji institutun direktorunun (o zaman direktor adlanırdı) qəbuluna getmişdim. Direktoru Seyidov Əhməd Yusif oğlu idi. Əhməd müəllim bütün Zaqafqaziyada ilk pedaqoji elmlər doktoru idi. Ulu Tanrı şahiddir. Əhməd müəllim məni necə qəbul elədi. Mən hazırda indiki münasibətlər fonunda dəhşətə gəlirəm. Heç tələbəyə belə oxşamayan arıq, sısqa,

sarıyağız, üst-başı tökülən bir qarnı ac, bir qarnı tox bu munis gənci belə qayğı və diqqətlə dinləmək, dərdinə şərik olmaq olarmış. Əhməd müəllim məni hərtərəfli yoxladı, hər şeyi soruşdu, evi, ailəmi, atamı, anamı, kəndimizi, dərslərimi və s. Ərizəmin üstünü yazdı və yola saldı. Elə kabinetdən çıxmağa başlamışdım ki, dedi bir dayan görüm necə oxuyursan. Dedim Əhməd müəllim əlaçıyam. Dedi onda yay sessiyasında bütün imtahanlardan «əla» qiymət al, buraya mənim yanıma gəl, mən səni adlı təqaüdə təqdim eləyəcəyəm.

Birinci kursun yay sessiyasında bizim 7 imtahanımız var idi. 6 imtahandan «əla» aldım. Yeddincisi rus dili idi. O zaman dil və ədəbiyyat fakültəsində erməni şöbəsi var idi. Hətta erməni dili və ədəbiyyatı kafedraları da var idi. Dekan İsmayıl Əfəndiyevin müavini erməni idi. Familiyası Zorabyan idi. Xırıltı ilə danışdı, ağzından papiros düşmürdü. Bizə rus dilini o keçirdi. Mən hər dəfə dərsə hazırlıqlı gəlirdim, cavablar verirdim, onu da razı salırdım. Mənə «faşa» deyirdi, çünki ermənilər «p» hərfini deyə bilirdilər. Bir neçə dəfə o, dərsdə məni tərifləmişdi, qrupda da deyirdilər ki, mən rus dilini hamıdan yaxşı bilirdim. Güman edirdim ki, mən ondan «əla» ala biləcəyəm. İmtahanda çox yaxşı cavab verdim. Zaçot kitabçasına baxıb 6 «əla»dan sonra bir «yaxşı» yazdı. Elə bil dünya başıma dar oldu. Sınıf nümayəndəsi Sara xanım Əmircanlı qızı idi. Müharibədən qalib qayıtmışdı. Dedi, Paşa, onun ixtiyarı yoxdur ki, səni əlaçılıqdan salsın, özü də dekan müaviniyədir. Uşaqlar hamısı Zorabyana müraciət etmək istədilər. Mən icazə vermədim. Sara xanım dedi ki, mən gedib onu başa salaram. Mən yenə Sara xanıma dedim ki, əvvələn o, dekan müaviniyədir, sonra da erməniyədir. Onu fikrindən döndərmək olmaz, o bilir nə edir. Beləliklə, bütün arzularım puç oldu. Hələ sümüklərim bərkiməmiş yarı ac, yarı tox, üstü-başı olmayan məsum bir ev uşağı belə bir mənəvi zərbə aldı.

1950-ci ildə özüm qədər sevdiyim pedaqoji məbədin dil və ədəbiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirdim. Hələ üçüncü kursda oxuyanda dünya şöhrətli alimimiz, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri professor Mikayıl Rəfili bizim dərsimizə gəlmişdi. Mənim məşğələdə çıxışından sonra cibindən bloknot və qələm çıxarıb mənim ad və fəmiliumu yazmışdı. Mənə tapşırırdı ki, institutu qurtaran kimi onun yanına gəlim. Sözü qısa, professor M.Rəfili məni özünə aspirant götürdü. Bir gün dedi ki, get aspirantura şöbəindən şəxsi iş üçün anket gətir. Anketi doldurub gətirdim, professor dedi ki, əvvəlcə özün yaz, sonra mənə gətirərsən. Mən müəyyən faktları anketə yazdım. Hansı namizədlik minimumları nə vaxt verəcəyəm. Aspirantura müddətində hansı referatları hazırlayacağam. Dissertasiyanın mövzusu nədir və nə vaxt tamamlamalıyam. Bir də yazmışdım ki, mən hansı şəhərlərə elmi ezamiyyətlərə gedəcəyəm. Mən oraya Moskva, Leningrad və Tiflis şəhərlərini yazmışdım. Professor şəxsi anketə dissertasiyanın mövzusunu yazdı və bir də İrəvan, Daşkənd, Aşqabad şəhərlərini də əlavə elədi (Həmin şəxsi anket hazırda mənim arxivimdə durur). Bir vaxt gəldi ki, mənim elmi ezamiyyət məsələm kafedra iclasında müzakirə olundu. Əvvəlcə professor M.Rəfili danışdı və göstərdi ki, Koroğlu böyük dastandır, ancaq indiyə qədər tədqiq olunmayıb. Mən doktorluq dissertasiyası üzərində işləyərkən Leningradda Şərqsünaslıq İnstitutunun arxivində Koroğlu ilə bağlı materiallara rast gəldim, ancaq onları öyrənmək mümkün olmadı. Koroğlu haqqında ilk böyük məqalə də Leningradda «Mayak» jurnalında çap olunub. Dastanın ilk kitabça halında nəşri 1842-ci ilə aiddir. İngilis dilindən tərcümə olunan bu nəşrin yeganə nüsxəsi də Moskvada Lenin kitabxanasındadır. Paşanı göndərək gedib bu materiallarla məşğul olsun. Sonra Böyük Vətən müharibəsindən qalib qayıdan dekan Sədi Əfəndiyev danışdı, kafedranın digər üzvləri də növbə ilə danışdılar. İsmayıl Şıxlı, Kamal Qəhrəmanov, Şıxəli Qurbanov, İmran Babayev hamısı mənim

ezamiyyətə getməyimin zəruriliyini qeyd elədilər. Kafedra iclasının çıxarışı hazırlandı. Professor qol çəkib mənə verdi ki, rektorluğa aparım. Elmi işlər üzrə prorektor botanika müəllimi dosent Həmid Qədirov idi. Təqdimatı ona apardım, Həmid Qədirov professor M.Rəfilinin imzasını görüb dərhal pulumuz yoxdur dedi. Bir-iki ay gözləyin, mən gəlib əhvalatı yenə professorla danışdım. Professor dedi ki, eybi yoxdur, bir-iki ay da gözləyirik. Bir müddətdən sonra yenə mənim ezamiyyəmə kafedra iclasına qoyuldu. Yenidən təqdimat yazıldı, aparıb yenə Həmid Qədirova verdim, o əvvəlki sözləri təkrar edərək açıqcasına məni qaytardı, pulumuz yoxdur. Axı mənim gözümün qabağında SSRİ tarixi, partiya tarixi, riyaziyyat, biologiya aspirantları ezamiyyətə gədirdilər. Mənə qarşı olan bu münasibət bəlkə də institutun tarixində olmayıb.

Mənim əziz oxucularım, mənim həmkarlarım, burada bir kiçik haşiyə çıxmaq istəyirəm. Biz dövlət imtahanı verəndə dövlət imtahan komissiyasının sədri kimi məşhur professor Cəfər Xəndanı sədr çağırırmışdılar. Elə imtahanlar qurtaran kimi Cəfər müəllimi institutumuzda rektor qoydular. Yay keçəndən sonra təxminən oktyabr ayında Cəfər müəllimi Bakı Dövlət Universitetinə rektor apardılar. Pedaqoji instituta isə məşhur pedaqoq alim, Mehdi Mehdişadani rektor qoydular. Bir müddətdən sonra Mehdi müəllimi də maarif naziri apardılar. Onda söhbətlər gədirdi ki, Həmid Qədirovu rektor qoyacaqlar. Professor M.Rəfil dövlət səviyyəsində olan iclasların birində çıxış edib dedi ki, Həmid Qədirov yaxşı insan, yaxşı alimdir. O, rektorluğu idarə edə bilməz. Əlbəttə, Həmid Qədirov bunu unuda bilməzdi. M.Rəfil ilə üz-üzə gəlməyə də onun iqtidarı yox idi. M.Rəfilinin erudisiyası, məntiqi qarşısında dayanmaq çətin idi. Bütün bunlara görə də H.Qədirov hər cür hərəkətləri ilə M.Rəfilini əsəbləşdirirdi. Mən isə günahsız bir məxluq ortada qalmışdım. M.Rəfil bir neçə aydan sonra yenə də elmi hissəyə təqdimat göndərdi. Mən apardım. H.Qədirov həqarətlə dedi ki, «Koroğlu»nu Bakıda oturub

yazmaq olar. Sənə ezamiyyət düşmür. Beləliklə, mən həmişəlik olaraq ezamiyyətdən məhrum edildim. Üçüncü təqdimat qəbul olunmayanda M.Rəfili çox əsəbiləşdi. Özünü saxlaya bilmədi. Paşa, mən daha yoruldu. Sənin 24 yaşın var, get özün davanı çək. Əlbəttə, M.Rəfili kimi dünya şöhrətli alimin kafedranın adından yazdığı 3 təqdimat ədalətsizliklə rədd edilmişdi. Bu hadisə yalnız mənə deyil, böyük alimimizə də mənəvi zərbə idi. Birdən M.Rəfili duruxdu. Dedi ki, Paşa məndə evdə «Koroğlu» papkası olmalıdır. Elə indicə gedək axtarım, tapım verim sənə sən işini gör! Professor məni evinə gətirdi. Mən geniş bir otaqda böyük yazı masasının yanında əyləşdim. Professor o biri otağa gedib nəhayət bir qovluğu tapıb gətirdi. Orada nələr var idi. Nə vardısı ilk mənbələr idi. Mənim üçün ən qiymətli qaynaqlar idi. 1840-cı ildə Sankt-Peterburqda «Mayak» jurnalında Koroğlu haqqında olan məqalənin fotokopiyası, professorun doktorluq dissertasiyasında «Koroğlu» haqqında tədqiqatın əlyazması. Bir də «Koroğlu» dastanının 1842-ci ildə Londonda çap olunmuş ilk kitabın tərcümə ilə makina yazısı. Mən bunlar üzərində uzun müddət işlədim.

Əziz oxucum, birdən deyərsiniz ki, Paşa müəllim ezamiyyətə getmək üçün pul tapa bilməzdimi? Pulu yox idimi? Yox idi. Təsəvvür edin, ailəm dağ döşündə, yamacda yerləşən İlisu kəndində idi. Heç bir yerdən gəlirimiz yox idi. Atam müəllim idi. Biz 8 uşaq olmuşuq, böyüyü də mən. Atam müəllimlikdən aldığı məvaciblə bu böyük ailəni saxlayırdı. Anamı da erkən itirmişdik. Məni indi dəhşət bürüyür. Şərif müəllim o səkkiz uşağı müharibənin ağır illərindən necə çıxarmışdır? O, tez-tez deyirdi ki, mənim bala-larımın ruzusunu Ulu Tanrı özü verir. Mənim əziz oxucum, belə ağır vəziyyətdə mənim pulum olardımı? Professor M.Rəfili də bunlarla yaxından tanış idi. Bir də axı Sovet hökuməti qanuni olaraq aspiranta ezamiyyət pulunu verirdi.

Mən 4 il institutda «əla» qiymətlə oxumuşam. Əlaçı olduğum üçün müəyyən faizlə əlavə təqaüd alırdım. Həm

aspirantlıq, həm də müəllimlik illərində mən daha bir neçə mənəvi zərbəyə məruz qalmışam. Onlardan bəzilərini kitabımda yazmışam, təkrar eləmək istəmirəm. Ancaq birini mütləq oxucularıma çatdıracağam. Mənim aspirant vaxtım 1953-cü ilin oktyabrında qurtarırdı. Mən düz iyun ayının əvvəlində dissertasiyamın əlyazmasını elmi rəhbərim professor M.Rəfiliyə təqdim eləmişdim. O illər kafedrada vəziyyət ağır idi. Getdikcə tələbə qəbulu azalırdı, müəllimlərin ixtisarı gözlənilirdi. Dil və ədəbiyyat, tarix fakültəsi birləşdirilmişdi. İndi tarix-filoloji adlanırdı. Hər il cəmi 25 nəfər qəbul olunurdu. Professor mənə dedi ki, səni Milli Elmlər Akademiyasına işə düzəldəcəyəm. Elə oldu ki, Allahın köməyi ilə kafedrada yer açıldı. Professor mənə yarım ştat dərslər verdi. Aylıq maaşım isə 550 manat idi, özüm də kirayədə qalırdım. İkinci il böyük çətinliklə dekan Sədi Əfəndiyev və professor M.Rəfili mənə bütöv ştat ala bildilər, maaşım isə 1050 manat oldu. Mən ilk dərstdən auditoriyada mühazirələr ilə işə başlamışam. Çox çətin, ağır fənlərdən mühazirələr oxumuşam. O zaman Gəncədən gələn böyük bir qrupu mənə vermişdilər. Dil və ədəbiyyat fakültəsində 2 birləşmədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı fənnindən də mühazirələr oxuyurdum. Professor M.Rəfili kafedrada ilk dəfə SSRİ xalqları ədəbiyyatı kursunu da mənə tapşırırmışdı. İki birləşmədə onun mühazirələrini hazırlayıb oxuyurdum. Tarix fakültəsinin həm gündüz, həm də qiyabi şöbələrində iki böyük birləşmədə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən ümumi kursu da mən oxuyurdum.

Mən namizədlik dissertasiyasını çox çətinliklə müdafiə eləmişəm. Məndən asılı olmayan səbəblərə görə mənə incidiblər. Professor M.Rəfili elə birinci oxunuşdan dissertasiyanı qəbul eləmişdi, müdafiəyə hazırlamışdı. Yenə də Həmid Qədirov mane oldu. Bir il hazır dissertasiyanı sovetin müzakirəsinə çıxarmadı. Mən bunları kitabımda yazmışam. Ancaq bir cəhəti qeyd etməyi lazım bilirəm. O zaman dissertasiyanı müdafiə eləyən kimi rektor əmrlə elmlər namizədi kimi təsdiq edir, təbii ki müdafiə eləyənin

maaşı da artırdı. Mən bir neçə il idi ki, işləyirdim. Dərslərimin hamısı mühazirə idi. Müdafiədən sonra maaşım 1750 manat oldu. Əgər baş müəllim olsa idim, onda maaşım artıq 2500 manat olacaq idi. Əzizlərim, məni anlayın, mən çox çətinliklərlə qarşılaşmışam. Tələbəlikdən başlayaraq ehtiyac içində yaşamışam, üst-başım olmayıb, qarnım doymayıb, özgə qapılarında yaşamışam. İndi halal zəhmətimlə, alın təri ilə qazandığım vəziyyəti mən də yaşamaq istəyirəm. Mənim haqqım, hüququm buna layiq idi. Mənə inanın, yenə iki-üç dəfə professor M.Rəfili təqdimat göndərdi ki, məni baş müəllim keçirsinlər. Baş müəllim üçün işə elə bir problem yox idi. Bu, institutun daxili işidir. Kafedranın təqdimatı ilə həll olunur. Bir neçə ildir işləyirəm, dərslərim hamısı mühazirədir. Yenə professorun təqdimatları cavabsız qaldı. Başqa sözlə, rədd edildi. Bu dəfə professor lap çox hirslandı. Kafedra iclasında Şıxəli Qurbanov özünü saxlaya bilməyib dedi ki, professor, mənim gözümün qabağında neçə ildir siz Paşa müəllim haqqında təqdimat göndərirsiniz, hamısına da rədd cavabı alırsınız. Bu nə hörmət, bu nə münasibətdir. Bu böyük pedaqoji məbədin divarları arasında belə işlər olur. Bu qanun pozuntusudur, etik normalara tamamilə ziddir. Oxucuya məlum olsun ki, Şıxəli Qurbanov professor M.Rəfilinin aspirantı idi, sonralar hələ tələbəlik illərində o, fakültənin, institutun partiya komitəsinin katibi.,MK-ın məsul işçisi olmuşdur. Bir-iki gündən sonra professorun acığı soyudu. Mənə dedi ki, Paşa, mən qərara almışam ki, indi başqa cür hərəkət edək. Mən səni birbaşa kafedranın qərarı ilə dosent keçirəcəyəm, qoy institut həll eləmədiyi məsələni Moskva həll eləsin. Yenə kafedra toplandı, məni dosent keçirdilər. Ulu Tanrı möcüzədir, onun bütün işləri də möcüzədir. Bu dəfə profesurun təqdimatı institutun rektoru Cəbrayıl Əlsəgərovun masasının üstünə qoyuldu. Cəbrayıl müəllim elə səhərisi böyük sovetin iclasında gizli səsvermə yolu ilə məni dosent seçdi. Mən sənədlərimi Moskvaya Ali Attestasiya Komissiyasına göndərdim. İşə bax, ikicə aydan sonra

mənim dosentliyimi təsdiq edən protokoldan çıxarış aldım. Bir azdan dosentliyimi təsdiq edən attestatı da aldım. Mənim sevincimin həddi-hüdudu yox idi. Həmid Qədirovun vermədiyi baş müəllim dərəcəsinə Moskva dosentliklə əvəz edib qayıtdı. Tarix-filologiya fakültəsinin dekanı Şükür müəllim Sadıxov iclasda məni təbrik elədi və dedi ki, Paşa müəllim institutumuzun ən cavan dosentidir.

Sonralar da mən çox ədalətsizliklərlə qarşılaşmışam, mənəvi zərbələri qəbul etmək məcburiyyətində qalmışam. Mən hər bir kitabımı çap edəndə o dünyaya gedib qayıtmışam. Məni aldatmışlar, kobudlamışlar, təhqir eləmişlər. Kitablarımdan yalnız birinci çapında məni necə deyərlər çıxılmaz vəziyyətə salmışlar. Xüsusilə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı dərsliyimin 1992-ci il çapı mənim mənəvi zərbələrlə dolu əsərimdir.

Dediklərimlərimdən başqa bütün kitablarımı çap elədikcə mənəvi zərbələr də almışam. Ancaq bir kitabımın çapının tarixçəsini oxucularla bölüşmək istəyirəm. Deyim ki, mən respublikamızda şifahi xalq ədəbiyyatından ali məktəb tələbələri üçün ilk dərsliyi yazmışam. Dərsliyimin hər bir nəşrinin özünə görə tarixi var, mənə də müəyyən zərbələr dəymişdir. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı»nın ilk nəşri 1970-ci ildə olub, çətinliyə düşmüşdüm, mənə o zaman mətbuat komitəsinin sədri məşhur yazıçı və jurnalist İsrafil Nəzərov kömək eləyib. Dərsliyin ikinci nəşri 1981-ci ilə aiddir. Ali Təhsil Nazirliyinin nəşriyyat şöbəindən kitabla bağlı məni düz 5 il aldatdılar. Axırda Ali Təhsil naziri Qurban Əliyevin xüsusi məktubundan sonra kitabı çap elədilər. Birdən dünya dəyişdi, sovet ideologiyası öz təsir və əhəmiyyətini itirdi. Dərslilikləri yeniləşdirmək zərurəti ortaya çıxdı. Ədəbiyyat dərslilikləri içərisində yalnız mən şifahi xalq ədəbiyyatı dərsliyini dəyişdirdim. İki il yay məzuniyyətimi ona həsr elədim. Hazırladım kafedranın, dekanlığın, institutun xüsusi məktubları ilə yenə məcburiyyət qarşısında nazirliyin nəşriyyat şöbəsinə apardım. Orada dedilər ki, əvvəlki nəşrlərə aid mətbu rəylər varsa gətirin. Professor-

lardan Mürsəl Həkimovun, Teymur Bünyadovun, Vilayət Bəktaşinin, Azad Nəbiyevin, İmran Abbasovun mətbuatda çap olunan rəylərini apardım. Düz 5 il məni oynatdılar. Axırda dedilər ki, sizin sənədləriniz olan qovluq itib. Mən şoka düşdüm, ən böyük mənəvi zərbəni onda aldım. O zaman Rafik Feyzullayev Ali Təhsil naziri idi. Onun qəbuluna getdim. Məni tanıyırdı. Dedi elə bu gün nəşriyyata məktub göndərəcəyəm, kitabı tez çap eləsinlər. Doğrudan da elə o il kitab çap olundu. Kitabımı o zaman yenicə «Maarif» nəşriyyatına direktor təyin edilmiş, əziz və sevimli tələbəm Allahverdi Eminov çap etdirdi. Mən bütün ömrüm boyu ona minnətdaram.

Ömrüm boyu ədalətsizliklərlə qarşılaşmışam, çətin, mürəkkəb həyat yolu keçmişəm. Bir zaman istədim ki, belə bir məqalə ilə çıxış edəm: «Kimsəsizlik». Mən buna inanmırdım, amma gözümün qabağında elə hadisələr baş verdi ki, elə özbaşınalıqların şahidi oldum ki, inandım, özü də göz görə-görə inandım. Heç vaxt mənim himayədarım, zəng eləyənim, qohumum olmayıb. Ancaq elə hadisələr görmüşəm ki, doğrudan da adama qohum, tanış, pul, var-dövlət lazımdır ki, bu dünyada yaşaya biləsən. Mən İlisudan gəlmiş kənd uşağı yalnız və yalnız öz gücüm, öz inadıma söykənilib bu dərəcəyə çatmışam. Bununla da fəxr edirəm, qürur hissi keçirirəm. Sonrakı dövrlərdə də mən kifayət dərəcədə mənəvi zərbələr almışam. Mən yumşaq təbiətli, həddindən artıq sakit, mədəni bir insanam. Söyüşün nə olduğunu belə bilmirəm. Mən sonralar da mənəvi zərbələr almışam. Bilirsinizmi, hamısı da ədalətsizcəsinə baş verib. Mən açıq-aydın deyirəm, mənim maşınım yox (heç olmayıb), bağım yox, kooperativim yox, əməlli-başlı evim yox, pulum-varım yox, nə üçün, nəyə görə sənə hörmət eləsinlər. Düz dörd ildir əlaqədar təşkilatlara, idarələrə, ayrı-ayrı nazir və tanınmış şəxslərə ərizə və xahişnamələr yazıram. Təsəvvür edirsinizmi, bir nəfər də olsa bu dörd ildə mənim ərizəmi oxuyan olmayıb. Mən gözümün bəbəyi qədər sevdiyim xalqıma elm, mədəniyyət, ədəbiyyat folklor,

tərbiyə, təhsil sahələrində layiqli töhfələr vermişəm. Mən özümü Ulu Öndərimizin adına olan müqəddəm təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. İndi vicdanımla, ləyaqətimlə doğma xalqıma sərf elədiyim halal zəhmətimin bəhrəsini görmək istəyirəm. Mən bu 86 yaşında xəstə vaxtımda ehtiyac və məhrumiyətlər içərisində boğulmalıyam mı? Mən 20-30 il bundan əvvəllərin adamıyam. O zaman münasibətlər ayrı cür idi. Nə eləmək bunlara da dözmək lazımdır. 68 ildir böyük pedaqoji məbədin divarları arasındayam. Yenə də kafedra müdiri, dekan və başqaları tərəfindən kobudluq görürəm, ədalətsizliklərə dözməli oluram.

Elə hadisələr olur ki, mənim keçmiş tələbələrım bu kobudluğu, qeyri-etik hərəkətləri mənə rəva görürlər. Ancaq mən indi bu əhvalatları onlara qaytarmağı rəva görə bilmirəm. Qoy onlar məni bağışlasınlar, başqa cür hərəkət edə bilmərəm. Mən də indi rəva görəcəyəm.

Böyük dastanımız «Kitabi-Dədə Qorqud»un 1300 illik yubileyinə hazırlıq günlərində dastanla məşğul olmuş və olan müəllim və alimləri Ulu Öndərimiz iclasa çağırmışdı. Məlum olsun ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» haqqında tələbələrımız üçün ilk oçerki mən yazmışam. 1970-ci ildən sonra Azərbaycan balaları böyük dastanımızı ilk öncə mənim dərsliyimdən öyrənirlər. Dərsliyi 4 dəfə çap eləmişəm, hər dəfə də «Kitabi-Dədə Qorqud» təkmilləşdirilmişdir. 45 ildir Azərbaycan balaları «Kitabi-Dədə Qorqud»u Paşa Əfəndiyevin dərsliyindən öyrənirlər. Prezidentin iclasında olan həmkarlarım məni görüb dedilər: «Sən harada idin, sənə nə olub, niyə gəlməmişdin». Mən də onlara cavab verdim ki, institutumuzun elmi hissəsi mənə icazə verməyib. Əlbəttə bu da mənim üçün hazırlanan başqa bir mənəvi zərbə idi.

Pedaqoji institutumuzda 14 rektorla işləmişəm, bu haqda yazmışam. Bu rektorlardan biri də Cəbrayıl Ələskərov idi. Mən hətta onun sədrlik elədiyi müdafiə sovetində «Koroğlu» dastanını müdafiə eləmişəm. Nədənə bir neçə dəfə institutun yubileyi günlərində rektorlar içərisində onun

adı çəkilmirdi. Mən yaddaşımlı yoxladım, Cəbrayıl müəllim haqqında bildiklərimi toplayıb bir məqalə yazdım. Məqaləni institutumuzun 90 illik yubileyinə həsr elədim və institutumuzun «Gənc müəllim» qəzetinə verdim ki, çap eləsinlər. Redaktor dedi ki, gələn nömrədə çap eləyəcəyik. Ancaq bir neçə ay gözlədim, məqaləni batırdılar. Yubiley günlərində Cəbrayıl müəllimi xatırlamaq qismət olmadı. Redaktor mənə dedi ki, məqaləni çap eləməyə elmi hissə razı olmadı. Çünki siz məqalədə hansısa bir müəllimin ünvanına tənqidi sözlər işlətmisiniz. Bununla 50 il əməkdaşlıq etdiyim qəzeti üzümə bağladılar.

Magistratura açıldı mən orada işləyirəm. Hər il magistraturada oxuyan tələbələrəndən biri mənə rəhbərliyimlə dissertasiya müdafiə edir. Magistrlarla gah kafedrada, gah da oxu zalında məşğul olurduq. Otaq çatışmırdı. Bir-iki ilin söhbətidir. Tələbəm magistr qıza dedim ki, get axtar boş auditoriya varmı? Sonra kafedraya da bax. Qız gəldi ki, boş otaq yoxdur. Kafedrada da həddindən artıq adamlar var. Onda mən dedim ki, gəl laboratoriyaya gedək. İçəri girəndə müdir Mürsəl Həkimov yerindən durdu dedi ki, Paşa müəllim, mən gedirəm, işim var, gəlin burada məşğul olun. Mən bir küncdə əyləşdim, qız da stul götürüb yanımda əyləşdi. Mən sakitcəsinə qıza dərsi danışmağa başladım. Laboratoriyada qızlar işləyirdilər, onlar da mənə keçmiş tələbələrəndir. Məni heç kəs eşitmirdi. Birdən qapılar açıldı. İki nəfər başımın üstündə dayandı. Buludxan Xəlilov və Tərhan Novruzov salamsız-kəlamatsız dedi ki, Paşa müəllim, buradan çıxın. Dedim niyə? Dedilər ki, rektor Bəhlul Ağayevin əmrinə görə magistrlər dərslərini yalnız kafedrada keçməlidirlər. Mən dedim ki, auditoriya yoxdur, kafedranı da yoxlamışdıq, orada da yer yoxdur. Sözümlü kəsdilər, buradan çıxın vəssalam, başqa sözlə dirəndilər. Mən yalvardım ki, dərstdən 30 dəqiqə keçib, bu gün məni bağışlayın, bir də bura gəlməyərəm. Çox xoşagəlməz bir vəziyyət alındı. Buludxan Xəlilov sakitcə dayanmışdı, bir kəlmə də olsun danışmadı. İnadla danışan, özü də kobud danışan Tərhan

Novruzov idi. Mən, magistr qız, laboratoriyanın qızları çox pis vəziyyətə düşdük. Mən fikirləşdim ki, indi onlar məni qolumdan tutub buradan çıxaracaqlar. Qıza dedim (adı Kəmalə idi), dur çıxacaq, onlar bizdən əvvəl çıxdılar. Çıxandan sonra mən fikirləşdim ki, bu nə zorakılıqdır, kobudluqdur. Laboratoriyanı açan mənəm. Mən də respublikanın ən böyük folklorşünasıyam, dərs də folklorşünasıqdır. Beləliklə, mən göz görə-görə alçaldıldım. Magistra da dedim, sən get və mən də hazırlaşib evə gəldim, bir neçə gün özümə gələ bilmirdim. Haqsız yerə güclü bir mənəvi zərbə aldım.

Şəxsən mənimlə bağlı belə əhvalatlar çox olub. Fəkültənin sahibləri bunları mənə rəva gördülər. Mən isə hazırda bu əhvalatları rəhbərliyə qaytarmağa rəva görmürəm və məsləhət də bilmirəm, qəbul edirəm, vəssalam.

1998-ci il. 16 ildir Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının müdiriyəm. İnstitutun ən çətin və məşhur kafedrasındır. Bütün işlərim normal gedir. Kafedrada 6 professor var. Hamısı elmi, metodiki, pedaqoji cəhətdən uğur qazanmış şəxslərdir. Bir gün institutun rektoru Bəhlul Ağayev məni kabinetinə çağırır, sorğusuz-sualsız bəyan edir ki, Paşa müəllim kafedraları birləşdirirəm, müdir də siz olacaqsınız. «Rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı» kafedrasında çox gərgin vəziyyət var. Kafedranın müdiri oranı idarə edə bilmir, dərs yükü də çatışmır. Ona görə kafedra bağlanır. Mən dedim ki, Bəhlul müəllim, bu iki kafedra bir yerdə yola gedə bilməz. O biri tərəfdən nə üçün Sizin böyük pedaqoji məbədiniz xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasız qalmalıdır. Rektor dərhal yox, kafedraları birləşdirəcəyəm dedi. Qoy bir kafedra olsun. Elə bu zaman mənim yadıma bir hadisə düşdü. Haqqında danışılan məsələ ilə bağlı olduğu üçün mən onu xatırlamağı lazım bilirəm. Mən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri olduğum zaman bir gün rektor Afad Qurbanov məni kabinetinə çağırdı. Dedi ki, rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası bağlanır, orada dərs yükü çatışmır. Mən çox fikirləşmişəm. Səninlə məsləhətləşmək istəyirəm. O kafedranı bağlamaq istəmirəm. Çünki mən institutumuzu o

kafedrasız təsəvvür eləyə bilmirəm, kafedra yaşamalıdır. Mən bunu müzakirəyə vermirəm. Fakültənin, institutun sovetlərinin müzakirəsinə də çıxarmaq istəmirəm. Sən sakitcə öz kafedranın üzvləri Abbas Hacıyevi və Himalay Qasimovu dərs yükləri ilə birlikdə o kafedraya keçir. Qoy kafedra yaşasın. Belə də elədik, sonra o kafedraya müdir seçildi, uzun illər rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası mövcud oldu. İndi Bəhlul Ağayev həmin kafedranı bağlayır, guya orada gərgin vəziyyət var, özbaşınalıq, intizamsızlıq var (kafedranın müdiri Abbas Hacıyev idi). Bəhlul Ağayevlə söhbətimdən bir neçə gün keçdi. Həftənin altıncı günü idi. Saat ikidə mən kafedranı bağlayıb ikinci mərtəbəyə düşdüm, mənə saxladılar ki, səni rektor çağırır. Kabinetinə getdim. Yenə də Bəhlul müəllim salamsız, kələmsiz bu gün 6-cı gündür, sabah istirahət günüdür. Həftənin birinci günü saat 2-də sovetdə kafedraların işinə baxılacaq. Siz indi düşün, böyük sovetin üzvlərindən özünüzə səs toplayın. Mən qulaqlarıma inanmadım, bu 3 gündə nə oldu, mənə Bəhlul müəllim demişdi ki, kafedra müdiri sən olacaqsan. Mən sarsıldım, ürəyimdən keçdi ki, elə bu saat imkan tapıb ərizəmi verib gedəcəyəm. Rəngim qaçdı, beynimə qan doldu, bu nə söhbətdir, bu üç gündə nə hadisə baş verdi, kim nə verdi, kim nə aldı. Təsəvvür edin, böyük sovetin 75-80 üzvü var, səhərişi də istirahət günüdür, mən necə səs toplayım, bu nə oyundu. Başım hərləndi, dinməz-söyləməz çox ağır bir vəziyyətdə kabinetdən çıxdım. Gecə saat 1-də qan təzyiqim yüksəldi, istiliyim artdı. Təcili yardım maşını gəlib bir neçə saat mənimlə məşğul oldu. Dedilər ki, ürəyiniz işimiya olub, infarkt qorxusu var. 10 gün evdən çıxmayın, tərپənməyin, yatın. İstirahət günü keçdi. Həftənin birinci günü saat ikidə telefon zəng çaldı. Ömür yoldaşım götürdü. Həsən Baliyev idi. Dedi ki, Paşa müəllim iclasa gəlsin. Yoldaşım mənim dediklərimi təkrar elədi. Həsən Baliyev isə nə olar ki, bir on beş dəqiqəliyə gəlsin, sonra gedər dedi. Bir müddətdən sonra böyük Sovet elmi katibi Seyidağa zəng elədi dedi ki, Paşa müəllim siz gəlsəniz də, gəlməsəniz də biz

iclası keçirəcəyik. Beləliklə, sovet olur, elmi katib səsvermə qutusunun yanında dayanıb deyir ki, Abbas Hacıyevə səs verin. Mən Paşa Əfəndiyev isə necə deyərlər qutuda qallıram. 86 illik institut həyatımda əlimdə xəstəlik kağızı qutuda qalırım. 86 ilin ağ, ləkəsiz tərcümeyi-halına beləliklə bu cür qara ləkə yaxırlar. Beləliklə, rektor Bəhlul Ağayev institutun yaşadı olan, 1950-ci ildən üzvü olduğum, 16 il də müdiri olduğum Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasını mənim əlimdən aldı. Bundan sonra kafedranın başına min cür bələlər gəldi. İndiyə qədər kafedra əvvəlki simasına qayıda bilməmişdir.

Xəstə yatağında olan mənsiz iclasda kafedralar birləşdi. Paşa Əfəndiyevin proqnozu düz çıxdı. Kafedralar bir yerdə yola getmədi. Bir kafedranı dağıtmış Abbas Hacıyevi kafedra müdiri seçdilər. O isə kafedranı idarə etmək iqtidarında deyildi. Kafedra necə deyərlər qaynamağa başladı. Narazılıq, intriqa, yerlibazlıq, kobudluq, nə desən özünü göstərdi. Kafedra axırda məhkəməyə düşdü. 90 yaşlı böyük pedaqoji məbədin tarixində bu ilk hadisə idi. Məcburiyyət qarşısında kafedraları yenidən ayırdılar. İki kafedra oldu. «Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı», bir də «Folklor və qədim ədəbiyyat». Heç kəs bilmədi ki, bu kafedraları kim ayırdı, necə ayırdı, hansı prinsiplərlə ayrıldı. Kafedra, dekanlıq, institut? Birdən hazır kafedralar əldə elədilər. «Folklor və qədim ədəbiyyat» kafedrasının adını eşidəndə mən fikirləşdim ki, respublikada məndən böyük folklorşünas yoxdur və mənim səviyyəmdə də folklorşünas-pedaqoq yoxdur. Kafedranı idarə etmək üçün illərlə təcrübə toplamışam. Dedim indi deyəcəklər, Paşa müəllim, siz folklorşünassınız, uzun illər kafedra müdiri olmusunuz, gəlin kafedranı götürün. Əsla! Əlin dalı ilə məni itələdilər, necə deyərlər, qovdular. İndidən sonra bu kafedranı normal vəziyyətə salmaq mümkün deyil. Yeni müdir Tərlan Novruzov səhəri gəlib kafedrada ayaq üstə dayandı və dedi: İndi mən nə etməliyəm, heç nədən xəbərim yoxdur. Kafedranın işini, məzmununu bilmirəm. Mən ona təsəlli verdim ki,

kafedranın bütün işlərini mən yavaş-yavaş sənə öyrədəcəm. Doğrudan da düz bir il açıq ürəklə onu maarifləndirdim. Bəla burasında idi ki, bu gün öyrətdiyimi sabah yadından çıxarırdı. İlin sonunda sağ ol əvəzinə dedi ki, Paşa müəllim, sizin dərsləriniz çatışmır. Təəccüb elədim, kafedrada Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin üç böyük dövrü tədris olunur. Şifahi xalq ədəbiyyatı, qədim Azərbaycan ədəbiyyatı və bir də XIII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı. Hər üç fəndən illərlə tədris eləmişəm. Hazırda kafedra üzvləri olan gənc alim-pedaqoqlar hamısı mənim yetirmələrimdir. Bu fənləri onların arasında bölüşdürüb alim-pedaqoq kimi ixtisaslaşdırmışam. Nə üçün mənə kafedrada dərs çatmasın. Bu, necə deyərlər, təzə kafedra müdirinin təyinatı idi. Onu da deyim ki, gənc alimlər bu kafedrada çox əziyyət çəkдилər. Təhqir, kobudluq, özbaşınalıqla qarşılaşdılar. Ulu Tanrı onların hərəsinə bir ömür bağışlayıb. Onu da kafedra müdiri hər an və hər gün zəhərləyirdi.

Səbəbsiz yerdə birdən mənə qarşı da münasibəti dəyişdi. İndi məni qıcıqlandırır, əsəbiləşdirir və onunla da necə deyərlər, həzz alırdı. Folklor və qədim ədəbiyyat kafedrası ən çətin, ən ziddiyyətli, ən bədbəxt kafedra kimi institutda ad çıxardı. Uzağa getməyə, elə mənimlə olan çoxlu əhvalatlardan bir neçəsini deyəcəyəm.

Məni də «Folklor və qədim ədəbiyyat» kafedrasına üzv elədilər. Kafedranın adında folklor olduğu üçün respublikada Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından müdafiə olunan bütün dissertasiyalar əlavə rəy üçün bizim kafedraya gəlirdi, kafedrada kifayət qədər ixtisas sahibi işləyirdi. Kafedranın müdiri T.Novruzov bu dissertasiyaları kafedranın cavan üzvlərinə oxuda bilmirdi. Özü də nə dissertasiyaların, nə də avtoreferatların bir sətirini də oxumurdu. Çünki başa düşmürdü. Müdir avtoreferatı da götürüb mənə müraciət edirdi ki, Paşa müəllim, bu avtoreferata baxın, bir neçə kəlmə danışın. Mən də götürüb vərəqləyirdim, dissertasiyada nə var bilirdim. Seminarın elmi katibi dosent Ramin Əhmədov da mənim danışığım əsasında çıxarış

yazırdı və dissertantı yola salırdı. Bir gün qulaqlarıma çatdı ki, T.Novruzov deyir ki, Paşa müəllim pul almısa dissertasiya oxumur. Mən sarsıldım. Ona cavab vermədim, ona görə ki, ona söz deməyin mənası yoxdur. Heç nəyə də nail ola bilməzsən. Bir neçə gündən sonra Tərhan yenə bir avtoreferatla mənə yaxınlaşdı. Mən heç nə demədən əsəri götürdüm (dissertasiya Əhliman Axundovun folklorşünaslıq fəaliyyətinə həsr olunmuşdu). Mən dissertasiya haqqında çox kəskin danışdım (Doğrudan da əsər zəif idi). Sonra da Mahmud Allahmanlı danışdı. Dissertant səhərisi instituta gəlib məni axtarıb, deyiblər ki, Paşa müəllim yoxdur, onda dissertant Mahmud müəllimi tapıb deyir: Mahmud müəllim, axı mən sənə də, Paşa müəllimə də pul vermişdim. Niyə mənim əsərim haqqında pis danışdınız? Mahmud müəllim təəccüblənib deyir ki, ay qız, nə danışırısan, nə pul. Qız deyir ki, Tərhan müəllim məndən çoxlu pul aldı və dedi ki, Paşa müəllimə və Mahmud müəllimə verəcəyəm. Əziz oxucum, həmkarlarım, məni bütün respublika tanıyır. Mən 90 yaşlı bu qocaman pedaqoji məbədin divarları arasında 69 ildə tarixdə belə iyrənc hərəkət görməmişəm, olmayıb da. Bundan sonra mən daha dissertasiya oxumadım, ayağımı da kafedradan kəsdim. Bir də onu əlavə edim ki, Tərhan Novruzov mədəniyyətsiz bir şəxsdir. Heç bir şeyin üstündə səni təhqir edər, alçaldar. Hələ onun ağzından «bağışlayın», «xahiş edirəm» sözü çıxmayıb. Elə bir gün olmayıb ki, o, məni acılamasın, əsəbiləşdirməsin. «Folklor və qədim ədəbiyyat» kafedrasında həmişə narazılıq var. Bunların hamısını da müdirin özü təşkil eləyir. Məsələn, kafedranın professoru Yaqub Babayevə hamının gözü qabağında təpik vurub. Yaxud kafedranın hörmətli bir professoru Mahmud Allahmanlıya dekanın kabinetində, dekanın gözü qabağında bıçaq çıxarıb ölümlə hədələyib. Kafedra müdiri cibində soyuq silah gəzdirir. Kafedranın qocaman professoru 16 il kafedra müdiri olmuş, fakültənin qiyabi və əyani şöbələrində dekan işləmiş Paşa Əfəndiyevi ailəsi ilə birlikdə bir neçə dəfə təhqir eləyib. Bu əhvalatların mərkəzində

cinayət işi dayanır. Çünki hər üç əhvalat Azərbaycan Respublikasının cinayət məəcəlləsində müəyyən maddə ilə qeyd olunmuşdur. Bundan sonra Tərən Novruzov ədəbiyyat kafedralarının iclasını çağırır, şou düzəldib bu üç nəfəri kafedradan çıxarmışdır. Onlar indi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasındadırlar. Bundan sonra da o rahat oturur. Paşa Əfəndiyev indi neçə vaxtdır Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının üzvüdür. Tərən Novruzov isə öz iclasında deyir ki, Paşa Əfəndiyevi yarım ştata keçirəcəyik. Mən bunu eşidib çox pis vəziyyətə düşdüm. Dekanın yanına gəlib xəbər aldım. Dekan dedi ki, onun deməyindən deyil ki, onda mən dekandan xahiş elədim ki, onu kabinetinə çağır və soruş. Dekan isə həmişəki kimi onu müdafiə elədi və dedi ki, ehtiyac yoxdur. Üstündən bir həftə keçdi, mənim müdirim prof.Himalay Qasimov mənə evə zəng elədi. Paşa müəllim, sizi yarım ştata keçiririk. Diqqət edin, mənim üzərlərimdə böyük zəhmətim olan tələbələrım bu yaşda, bu vəziyyətdə məni yarım ştat eləyirlər. Mən indi aldığım əmək haqqı çörəyə və dərmana çatmır. Məni sarsıdan o oldu ki, Himalay müəllim necə və nə cür mənim adıma yarım ştatı yazırdı. Nəhayət məni yenə rektorumuz Yusif müəllim onların əlindən aldı, məni xilas elədi, başqa sözlə, ölümdən qurtardı.

Onu da qeyd edim ki, son bir neçə ildə kafedrada, fakültədə mən neçə dəfə kobudluqla, biganəliklə rastlaşmışam. Məni yaşda, səviyyədə olan bir şəxsi heç çəkinmədən acılayır, incidirlər. Bunları fakültə dekanı, kafedra müdiri eləyir. Dekan Buludxan Xəlilova mən tələbəlik illərindən rəğbətım olub, ona diqqətlə, hörmətlə yanaşmışam. Ancaq son bir neçə ildə Buludxan da məni neçə dəfə kobudlayıb. Mən indi geriyyə baxır, bunları fikirləşir, düşünür və təəssüflənirəm. Nəyə görə dekan, kafedra müdiri belə hərəkətləri mənə rəva görürlər. Özü də səbəbsiz yerə. Onların mənə rəva gördüklərini mən məhz onlara qarşı rəva görmək istəmirəm. Bunlar olmuş hadisələrdir. Onlar mənim

hafizəmdə həkk olunublar. Mən onları yeri gəlmişkən necə xatırlamayım.

Buludxan müəllim son bir ildə mənə qayğı göstərir, hörmət eləyir. Mən əlbəttə, bunları unuda bilmərəm. Ancaq vaxtilə başıma gələnlər də mənim ürəyimdən çıxmır. Onu da əlavə edim ki, bu qədər fakültədə mənə dalayıblar, acılayıblar. Bir nəfərin ağzından çıxmayıb ki, «Paşa müəllim, bağışlayın, üzr istəyirik, bir də bunları təkrar eləmərik».

Neçə vaxt idi, Yusif Məmmədov institutumuzun rektoru idi. Mən onunla hələ tanış ola bilməmişdim. Onun haqqında çox yaxşı söhbətlər gedirdi. Yusif müəllimin «bilik əsas meyardır» şüarı artıq respublikamızda qəbul olunmuşdu. Mən rektorumuzla şəxsən görüşmək qərarına gəldim. Axı o, mənə işlədiyim universitetdə 14-cü rektorum idi. Bir gün hazırlayıb getdim, köməkçi dedi ki, iclasa gedib, gəlməlidir. Mən qərara aldım ki, mütləq onu gözləyəcəyəm. Təxminən saat 4-dən sonra Yusif müəllim gəldi. Köməkçi dedi ki, indicə icazə alıb sizi görüşdürərəm. Mən Yusif müəllimin kabinetinə keçdim, görüşdük. Dedi ki, Paşa müəllim Ali Attestasiya Komissiyasından çox ağır bir iclasdan gəlirəm, yorulmuşam, bir 10-15 dəqiqəliyə söhbət eləyək. Mən özümü təqdim elədim. Yusif müəllimin diqqəti artdı, düz 40 dəqiqə mənəmlə söhbət elədi. Axırda mən dedim ki, Yusif müəllim, mən sizi yordum, çox sağ olun ki, mənə qəbul elədiniz, diqqətlə dinlədiniz. Rektor dedi ki, Paşa müəllim, birdən xahişiniz ola bilər. Mən dedim ki, heç bir xahişim yoxdur. Yusif müəllim ciddiləşdi və dedi ki, bilirəm xahişin var. Dedim, Yusif müəllim hər il mənə incidirlər, rəhbərlik mənə magistr rəhbərliyi vermir. Yusif müəllim əlavə elədi ki, bu məsələni həll elədik. Bu asan bir məsələdir, sonra daha nə xahişiniz var. Durub getmək istəyəndə elə bil Yusif müəllim hiss elədi ki, mənə yenə xahişim var. Bu sözü elə bir təkidlə dedi. Paşa müəllim, utanmayın, deyin. Mən cəsarətə gəldim və başladım. Yusif müəllim, filologiya fakültəsində folklorşünaslıq laboratoriyası var, onu Afad Qurbanovun rektor olduğu zaman

birlikdə açmışıq. Laboratoriyanın rəhbəri mənim çox yaxşı tələbəm, aşıqşünas alim professor Mürsəl Həkimov idi. O, indi dünyasını dəyişib, yeri boş qalıb. İcazə verin, mən gedib laboratoriyada yarım ştat işləyim. Mən laboratoriyada lazımmam. Yusif müəllim dedi, mən razıyam, ancaq Buludxana deyin. Buludxan sözünü eşidən kimi dalağım sancdı. Məndə çox şübhəli əhval-ruhiyyə yarandı. Deyim ki, məndə intuisiya güclüdür. O saat bildim ki, Buludxan bu məsələni həll eləməz. Özümə söz verdim ki, onun yanına getməyəcəyəm. 3 gün ötüdü. Birdən dedim ki, rəhbərimizin xahişidir, qoy gedib deyim. Getdim, kabinetində tək idi. Məni görən kimi qaş-qabağı tutuldu, ciddiləşdi. Mən bu vəziyyəti çoxdan hiss eləmişdim. Dedim, Buludxan hər dəfə sənin yanına gələndə tutulursuz, xoşagəlməz bir hal alınır. Axı sən çox yaxşı təbəssümün var, bir dəfə də heç nə olmasa gülümsə, dinmədi. Mən mətləbə keçdim, xahişimi deyən kimi daha da ciddiləşdi və necə deyərlər tutqun, kobud bir görkəm aldı. Ulu Tanrımıza and olsun onun cavabları heç yadımdan çıxmır. İndi oxuculara nöqtəsinə, vergüünə qədər çatdıracağam. Ayağa durdu, sağ əlinin yumruğunu düyünlədi, baş barmağı ilə göstərici barmaqlarını birləşdirib sürətlə irəli uzatdı və dilləndi:

O laboratoriya mənimdir.

O laboratoriyanı məni idarə eləyirəm.

O laboratoriyanı heç kimə verməyəcəyəm.

O laboratoriya haqqında qətiyyənlə söhbət ola bilməz.

İlahi, bu nədir, mən nəyin şahidi oluram. Mən respublikanın ən böyük folklorşünasıyam, 80 yaşım var, ömrümü bu böyük müqəddəs məbəddə keçirmişəm, laboratoriyanı da mən açmışam. Kobud şəkildə deyilsə, sən nə haqqan bu sözləri mənim üzümə deyirsən. Bütün etik və əxlaqi normaları ayaq altına salırsan və məni əsassız kobudlayırsan. Yadımıza salaq ki, filologiya fakültəsi yaranandan bir institut səviyyəsində olub, bütün respublikada şöhrət qazanıb. Səməd Vurğun, Mikayıl Müşviq, Osman Sarıvəlli, Mirvarid Dilbazi, Həmid Araslı, İsmayıl Əfəndiyev, Əzəl

Dəmirçizadə, Süleyman Rəhimov burada təhsil alıblar. Mən kor-peşiman səsimi çıxarmadan kabineti tərk etdim. Əlavə edim ki, bir müddət sonra Afad Qurbanovun təklifi ilə Yusif müəllim laboratoriyanın müdirliyini mənə tapşırırdı. Bir neçə il yarım ştat müdir vəzifəsini apardım.

Bir gün ömür yoldaşım bərk xəstələndi. Təcili yardım maşını gəlib baxdı, mən də həyəcanlandım, qan təzyiqim artdı, əsəblərim dözmədi. Bir təskinlik, ürək-dirək verən axtarmaq arzusu yarandı. Bir ərizə yazıb, yoldaşımı evdə qoyub instituta getdim, dekanlığa girdim ki, bir az söhbət eləyəm. Elə əyləşmişdim Buludxan yerindən qalxdı, üzgözünü turşutdu, qəzəbli bir görkəm aldı. Elə bil onun qarşısında dəfələrlə nizam-intizamı pozmuş bir tələbə dayanıb. Mən hələ heç bir söz danışmamışdım. O, qışqırmağa başladı: kafedra batır, kafedra məhv olur, kafedrada heç kəs işləmir, hamısı rüşvət alır (müəllimlərin adlarını da çəkdi, ancaq mən yazmıram), siz də kafedraya girmirsiniz. Akif Əliyevə demisiniz ki, kafedraya heç kəsi buraxma (dəhşət, faciə). Mən yerimdə quruyub qaldım, kimin acısı, təhqirləri mənim üstümə tökülürdü. Özü də çox yaxşı bilir ki, mən niyə kafedraya girmirəm. Müdir Tərlan Novruzov dəfələrlə məni kobudlayıb, təhqir edib, gəlib dekana şikayət eləyəndə o, qətiyyən məhəl qoymayıb, heç bir tədbir təkməyib. İndi dekan məndən nə istəyirdi? Bir kafedra müdiri ilə bacara bilmir, ondan çəkinir, mənim üstümə qışqırır. Dekan, sənın buna haqqın varmı? Mən bu böyük pedaqoji məbədə gələndə sən heç dünyaya gözlərini açmamışdın. Bu Afad Qurbanovun, Bilal Muradovun, Paşa Əfəndiyevin fakültəsidir. Onların ənənələrini qorumaq əvəzinə əksinə vurub dağıdırınız. Məlum olsun ki, mən zərif, incə təbiətli bir müəlliməm. 45 il respublikada maarif sahəsində çalışan bir şəxsın ailəsində böyümüşəm. Şərif müəllimin döşünü Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni, Qabaqcıl maarif xadimi və müxtəlif medallar bəzəmişdir. Respublikanın Əməkdar müəllimi olub. F.Köçərlidən, Rəşid bəy Əfəndiyevdən dərs olub. Mən uzun illər respublikada şöhrət

tapmış, institut səviyyəli fakültədə belə etik əxlaq normalalarının pozulmasına dözə bilmirəm. Mən dekanın adına yazdığım ərizəni heç qovluqdan çıxarmadım, yenə də sakitcə durub kabinetini tərk etdim. Həmin hadisə ilə əlaqədar bir qeydim var. Cəfər Xəndan Hacıyev institutumuzun rektor göndərildi. Səhv etmərsən, 1950-ci ilin iyul ayı idi. O, institutda iclasların birində demişdi ki, mən çalışacağam ki, institutda bütün fakültələrin dekanları professorlardan olsun. Rektor ilk əmri ilə professor Dəmirçizadəni dil və ədəbiyyat fakültəsinə dekan təyin elədi. Təxminən sentyabr ayının əvvəllərində Cəfər müəllim Əzəl müəllimi kabinetinə çağırırdır. Deyir ki, Əzəl, yataqxanada tələbələr dalaşır, bıçaq çıxarıblar. Xahiş edirəm gedib oranı sakitləşdirin. Əzəl müəllim özü lütfə bu əhvalatı mənə danışdı. Deyir ki, Cəfər Xəndanın təklifini eşidən kimi çevrilib səssiz-səmirsiz kabinetdən çıxdım. Cəfər müəllim dedi, Əzəl, dayan görüm hara gedirsən. Dedim indi qayıdıram. Rektorun qəbul otağında makinaçı qadından bir ağ vərəq alıb ərizə yazdım və yenidən kabinetə daxil oldum. Ərizəmi Cəfər müəllimə verib yenə kabinetdən çıxdım. Gəlib 10 gün evdən çıxmadım və mənə də daha çağırmadılar. Əziz oxucum, indidən sonra mənə danışacağım Cəfər müəllimin dahiliyi və müdrikliyi ilə bağlıdır. Bundan sonra Cəfər Xəndan Dəmirçizadəni çağırır. Onun rektor kimi təbəçiliyində olan dekanı yenidən çağırır tələb edə bilərdi. Tələbələrin dalaşması, bıçaq əhvalatı böyük alim Əzəl müəllimdə çox xoşagəlməz hisslər doğurub. Bu hissləri fəvriən Cəfər müəllim də duyub. Ona görə daha Dəmirçizadəni çağırmaıb. Elə buradaca Cəfər müəllim müdrik bir tədbirə əl atır. Dil və Ədəbiyyat fakültəsinin partiya təşkilatının katibi Sədi Əfəndiyev çağırır yataqxanaya göndərir. Sədi Əfəndiyev müharibədən qayıdan və Praqanın azad edilməsində iştirak edən sovet zabiti idi. O, təcili yataqxanaya gedib məsələni həll eləyir. Mən təkrar edirəm bu əhvalatı Cəfər müəllimin müdrikliyini nəzərə çatdırmaq üçün dilə gətirirəm. Cəfər müəllim Dəmirçizadənin tələbə yoldaşı olub, pedaqoji ins-

titutun ilk aspirantlarından olmuşlar. Uzun bir müddətdir həmkardırlar. Bu hadisədə Cəfər müəllim incə, zərif, mülayim, böyük məharətlə hərəkət edərək Əzəl müəllimlə olan gözəl münasibəti qoruyub saxlayıb. Hazırda belə incə, qibtə ediləcək münasibətlər yoxdur. İndi kobudluq, təhqir, həqarət, etik münasibətlərdən kənar hərəkətlər, qibtə, paxillıq hökm sürür. Cəfər Xəndanın məharəti, yoldaşlıq, dostluq, ağsaqqallıq sədaqəti qarşısında baş əyirəm. Onu tanıyanlar çox yaxşı bilir, onca dəqiqə onun danışığına, davranışına, diksiyasına qulaq asanlar ona vurulmaya bilmirlər. Oxucum, mən sizə iki münasibət, iki davranışdan misal çəkdim. Mən ədalətsizliyə, kobudluğa, yersiz, səbəbsiz təhqirlərə dözə bilmirəm, yanıb tökülürəm. Çünki mən Cəfər müəllimin, Dəmirçizadənin, Mikayıl Rəfilinin tələbəsi olmuşam. İndi kobudluqlar, mədəniyyətsizliklər, biganəliklər içərisində boğuluram.

Respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün folklor-dan ilk dərsliyi mən yazmışam. Dörd dəfə təkmilləşdirərək çap eləmişəm (1970, 1981, 1992, 2012). Sonralar onu çap eləməyə mənim maddi imkanım olmayıb. Dərslik latın əlifbası ilə çap olunmayıb. Tələbələr isə hər il məndən dərslik istəyirdilər. Mən onlara deyə bilmirdim ki, dərsliyi yenidən çap eləməyə mənim pulum yoxdur, imkanım yoxdur. Məsləhət gördülər ki, prezident administrasiyasına ərizə ilə müraciət elə, kömək istə. Mən də yazdım, əlavə elədim ki, mən heç nə istəmirəm. Təki kitabı çap eləyib tələbələrə çatdırın. Məktubumu təhsil nazirliyinə göndərdilər, onlar da bizim instituta qaytardılar. Məni də şikayətçi kimi təqsisləndirdilər. Tələbələr isə dərsliyi tələb etməkdə davam edirdilər. Onda mən belə bir tədbir fikirləşdim. Bizim institutun nəşriyyatı var, direktoru Hüseyn Hacıyevdir. Ona dedim ki, hər il bizim filologiya fakültəsinə 200 tələbə qəbul olunur. Onların hamısı məndən dərslik istəyirlər. Gəlin, heç olmasa hər tələbəyə bir dərslik çap eləyək. Ancaq mənim xahişim var. Bir dəfəlik kitabın haqqını ödəməyə imkanım yoxdur, icazə verin bir neçə aya əmək haqqı aldıqca sizin

haqqınızı hissə-hissə ödəyim. Direktor razılaşdı, 200 kitab hazır oldu. Elə o günü qiyabi şöbədə 75-80 nəfərlik birləşmədə mühazirəm var idi. Bir neçə tələbə göndərüb 80 dərslük gətirdim, tələbələrə dedim ki, gəlin hərəniz birini götürün. Kitablarm qiyməti və sairə haqqında söhbət eləmədim. Mən mühazirəni deyib auditoriyadan çıxdım. Bunu dekan Buludxan Xəlilov eşidir. Elə o saat özünü auditoriyaya yedirir. Əmr edir ki, kitablarmı yığıb aparıb dekanlığın otağına doldursunlar. Sınıf nümayəndələri 80 kitabı aparıb dekanlığa qalaqlayırlar, necə deyərlər tığlayırlar. Mənim isə heç nədən xəbərim yoxdur. Dekan fakültədə səs-küy qalxızır. Səhəri kafedrada mənim tələbələrım folklorşünas müəllimlər deyirlər ki, elə edək ki, Paşa müəllim dərse gələndə dekanlığa girməsin, qalaxlanmış dərslükleri görüb xəstə ürəyi ağrıyacaq, elə edək ki, birbaşa kafedraya bizim yanımıza gəlsin, dərse də elə buradan getsin. Bu əhvalatı mən bir neçə gün sonra eşitmişəm, dərse dediyim tələbələr də mənə heç nə deməmişdilər. O zaman Azərbaycan tarixi kafedrasının professoru Əli Məmmədov gəlib dekanlığa daxil olur. Qalaxlanmış kitablarmı görüb təəccüblənir. Kitabın birini götürüb vərəqləyir. Dekandan soruşur ki, bu nə əhvalatdır. Dekan isə həqarətlə: Paşa müəllim məqalələrini yığıb çap eləyib tələbələrə satmışdır. Əli müəllim deyir ki, bu ki dərslükdir, nazirliyin icazəsi də var. Əli müəllim özünü saxlaya bilmir. Buludxan, Paşa müəlimin yaşı səksəni keçmişdir. O, dərmanla yaşayır, özü də çox çətinliklə gəzir. Belə vəziyyətdə, xəstə-xəstə, maddi çətinliklə sənın tələbələrinə dərslük verib, sən ona sağ ol deməlisən. Onu sonda əlavə edim ki, belə iş yalnız Paşa Əfəndiyevin başına gələ bilərdi. Çünki o, həddindən artıq mədəni, tərbiyəli bir şəxsdir. Dekanın isə etik, mədəni hərəkətləri artıq bütün fakültəyə yayılmışdı.

Professor Afad Qurbanov 15 il filologiya fakültəsinin dekanı olub. O zaman fakültələr arasında sosializm yarışı gedirdi, keçici bayraq verilirdi. Afad Qurbanov 15 il bu keçici bayrağı fakültədə saxladı. Mən o zaman fakültənin ən

məsul işlərini aparırdım. 12 il fakültə elmi sovetinin elmi katibi olmuşam. Neçə illərlə fakültədə tələbə elmi cəmiyyətinin sədri olmuşam, hər il tələbələrin elmi işlərinin yekunlarına həsr olunan konfrans mənim rəhbərliyimlə keçirdi. Afad Qurbanov ilə bizim çox yaxşı, mehriban, qarşılıqlı hörmət münasibətlərimiz olub. O, rektor təyin olunanda məni kabinetinə çağıraraq dedi ki, mən fakültədə ən çox sənə etibar eləyirəm. Səni özümün yerinə dekan seçəcəyəm. Mən minnətdarlığımı bildirdim və yalvardım ki, Afad müəllim mən ayrı təbiətli adamam, mənim üçün çətin olar. Afad Qurbanov inad elədi və məni dekan seçdi. Bir neçə il işlədim. Məndən sonra (kafedra müdiri keçmişdim) Bilal Muradov, Qəzənfər Kazımov, Həsən Baliyev dekan olmuşlar. Son zamanlar Buludxan Xəlilovu dekan seçmək üçün namizədliyi irəli sürüldü. Onda Afad Qurbanov dedi ki, onun üçün çətin olar, hələ o dekanlıq üçün hazır deyil. Afad Qurbanov öz kafedrasından təqdimat vermədi. Buludxan Xəlilov dekan seçildi. Mən qolumu sındırmışdım, çox əziyyət çəkirdim, belə bir vəziyyətdə gəlib Buludxan Xəlilova səs vermişəm. Afad Qurbanovla olan narazılığı Buludxan unutmurdu. Afad müəllim bir neçə dəfə fakültə sovetinin iclasına gəlmədi. Mən də yaşlı və xəstə olduğum üçün bizim icaslara gələ bilmirdim. Dekan isə hər dəfə sovetin katibi Mahmud Allahmanlıya inadla deyirdi ki, onlardan izahat al. Mahmud etikanı gözləyir, Afad müəllimə dekanın sözünü çatdırma bilmirdi. Bir gün Mahmud mənə dərdini açdı. Mən Afad müəllimə deyə bilmərəm, ancaq sizdən də izahat istəyir. Dedim, Mahmud, sən niyə narahat olursan? Dekana de ki, onları kabinetinə çağır, izahatlarını da istə. Mənə qaldısa mən izahat yazıb şəxsən özüm dekana verəcəyəm. Elə də elədim. Apardım, kabinetdə tək oturmuşdu. Dedim ki, Buludxan müəllim xəstə olmuşam. Sənin təkidinlə izahat yazmışam. Mən gözlədim ki, indi deyəcək, Paşa müəllim, sizə nə izahat, ömrünüzü iclaslarla keçirmisiniz. Hamımızın da müəllimi olmusunuz, bu sovetin də sədri olmusunuz. Bağışlayın, ehtiyac yoxdur.

Elə olmadı, sakitcə izahatı oxudu və sənədlərin arasına qoydu. Mən quruyub qaldım, yaşlı alim üçün təhqir idi. Bizim dekanımızın belə hərəkətləri olur.

Məhərrəm Qasimov. Mən kafedra müdiri işləyəndə Məhərrəm Qasimov əlavə rəy üçün namizədlik dissertasiyasını kafedramıza gətirdi. Mövzusu «Şah İsmayıl Xətainin lirikası» idi. Mən və kafedra üzvləri ona qayğı və diqqət göstərdik, dissertasiyasını müzakirə edib ona müsbət rəy verib yola saldıq. Bundan sonra Məhərrəm Qasimov mənə çox hörmət göstərdi, mənə özünə müəllim hesab edirdi. Tez-tez zəng vuraraq əhvalımı soruşurdu. Mən hətta kitablarım çıxdıqca ona hədiyyə göndərirdim.

Bir gün eşitdim ki, Məhərrəm Qasimov aşiq yaradıcılığı haqqında monoqrafiya yazıb doktorluq işi kimi müdafiə edərək necə deyərlər folklorşünas alim olub. Orta əsrlər ədəbiyyatımızın ən zəngin və məhsuldar dövrlərindən biridir. Ana dilli şeirimizin qələbəsi dövrü. Dünya şöhrətli sənətkarlarımızın fəaliyyət göstərdiyi bir dövr. Ədəbiyyatımızda intibahın bərpa olunduğu bir dövr. Bu dövrü tədqiqat üçün Məhərrəm Qasimov kimi tədqiqatçılara ehtiyac olduğu zaman Məhərrəm Qasimov isə bu böyük ədəbiyyatımız olan dövrdən qaçıb aşıqlardan yapışıb. Aşiq yaradıcılığı böyük və tükənməz bir sərvətdir, folklorumuzun bir qoludur. Ancaq bütövlükdə folklor deyil, Məhərrəm müəllim. Milyon illərdən mənbəyini alıb gələn folklorumuzun rəngarəng janrlarını, onların inkişaf mərhələlərini, məzmun və forma xüsusiyyətlərini öyrənmək lazımdır. İki əsrlik folklorşünaslığımızın tarixini, bu tarixi yaradan onlarca, yüzlərcə insanların həyat və fəaliyyətini öyrənmək lazımdır. Ondan sonra sözün həqiqi mənasında folklorşünas ola bilərsiniz. Ancaq siz vaxtilə başqa-başqa işlərlə məşğul olmusunuz.

Mürsəl Həkimov Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun müdafiə şurasında doktorluq dissertasiyasını müdafiə edirdi. Mən koridorda Mirzəəğa müəllimlə rastlaşdım. Mirzəəğa Quluzadə o zaman Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru idi. Qolumdan tutub mənə kabinetinə

apardı. Dedi ki, Paşa müəllim, biz ədəbiyyat tariximizi yazmağa hazırlayırıq. Mən müəlliflər sırasında sizin də adınızı vermişəm. Xahişim budur ki, ədəbiyyat tariximizin yazılmasında yaxından iştirak edəsiniz. Mən sevindim və minnətdarlığımı bildirdim. Bundan sonra uzun müddət ədəbiyyat tarixi barədə söhbət getmədi.

Bir neçə müddətdən sonra Məhərrəm Qasimov mənə evə zəng elədi. Dedi ki, Paşa müəllim biz ədəbiyyat tariximizin birinci cildini hazırlayırıq. O, folklorla həsr olunub. Yaşar müəllim dedi ki, mən sizə zəng çalıb deyəm ki, biz birinci cildə «Kitabi-Dədə Qorqud» və «Koroğlu» dastanlarını sizin dərsliyinizdən götürüb ədəbiyyat tariximizə salmaq istəyirik. Dedim ki, mən etiraz etmirəm, əksinə minnətdarlığımı bildirirəm. Ancaq icazənilə hər iki dastanın elmi-tədqiqat dərəcəsini daha yüksəltməliyəm, mənbələri qaynaqları yoxlayıb dəqiqləşdirməliyəm. Bunun üçün mənim vaxtım, imkanım və qüvvəm də var. Sonra Məhərrəm Qasimov əlavə elədi ki, Paşa müəllim, Firidunbəy Köçərli, Molla Cümə haqqında hərəsindən bir müəllim vərəqi həcmində material hazırlayıb göndərin. Dedim Məhərrəm F.Köçərlinin folklorşünaslıq fəaliyyətini geniş şəkildə işləmişəm, Molla Cüməyə də ömrümün yarısını həsr eləmişəm. Doğrudan da hər iki müəllif haqqında bir müəllif vərəqi həcmində yazı hazırlayıb göndərdim.

Bu əhvalatdan sonra elə bir Paşa Əfəndiyev yoxdur, heç olmayıb, zəng eləyən, axtaran, əhval tutan olmadı. Ədəbiyyat tarixi problemini mənə də unutdurdular. Birdən eşitdim ki, ədəbiyyat tariximizin birinci cildi artıq çapdan çıxıb özü də folklorla həsr olunub. Mən mənəvi zərbə aldım, mənəvi və həm də ürək zərbəsi, məni tamamilə və qəsdən yaddan çıxarıblar, bəs nə üçün məni ədalətsizcəsinə, xaincəsinə kənarlaşdırıblar. Mən heç kimə heç nə demədim. Məhərrəm Qasimov vəzifəsindən istifadə edərək etik, normaları pozaraq ədəbiyyat tarixini necə istədi elə də yazdı. Folklorumuzun, folklorşünaslığımızın, xalqımızın mənafeyini bir tərəfə ataraq öz şəxsi marağı ilə işlədi. Bütün

bunlardan sonra Məhərrəm Qasimovun məhəl qoymadığı və məni saymadığı hərəkətlərin cavabı olaraq gördüyüm işlərdən bəzilərinə xatırlamaq istəyirəm. Bir də ona görə ki, respublikamızda məndən böyük folklorşünas yoxdur. Bütün müasir folklorşünasların ağsaqqalıyam və müəllimiyəm. Deyim ki, mənim respublikada folklorə həsr olunan ədəbiyyat tarixinin yazılmasında böyük hüququm var. Bu qanuni hüququ heç kəs mənim əlimdən ala bilməz. Əvvələn bizim dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanımız haqqında bütün türk dünyasında ilk dissertasiyanı mən yazıb müdafiə eləmişəm (1953). Respublika ali məktəbləri üçün folklorə ilk dərsləri də mən yazmışam və bir neçə dəfə təkmilləşdirərək çap eləmişəm (1970, 1981, 1992, 2012). 45 ildir Azərbaycan balaları doğma xalqının mənəvi sərvətlərini bu kitabdan öyrənirlər. Mən Azərbaycan folklorunun bütün janrlarını illərlə arayıb, axtarıb toplayıb tədqiq edib yeganə dərsliyə daxil eləmişəm. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixini də ilk dəfə mən yazmışdım. Mən bu böyük, geniş, zəngin, rəngarəng tarixi yazmaq üçün Moskva, Leninqrad kimi şəhərlərdə uzun müddət işləmişəm, bu mövzuda yazılan tədqiqatları öyrənmişəm. Keçmiş sovetlər məkanında 1960-cı illərdə apardığım axtarışlar nəticəsində yalnız və yalnız aşağıdakı mənbələrə rast gəlmişəm.

1.M.K.Azadovski. Rus folklorşünaslığının tarixi. M., 1958

2.İ.P.Berezovski. Ukrayna sovet folklorşünaslığı. Kiyev, 1969

3.M.P.Xamaqanov. Buryat folklorşünaslığının tarixi. Ulan Ude, 1962

4.E.N.Arjevanidze. İnkilabdan əvvəlki gürcü, rusdilli mətbuatında folklorun öyrənilməsi problemi. Tiflis, 1967

Bunlardan başqa bu mövzuda mənbələrə rast gəlmədim.

Sovet məkanında yaşayan türkdilli xalqların folklorşünaslığında bu mövzunu tapa bilmədim, ola bilər ki, həmin xalqlar milli zəmində, öz dillərində bu mövzunu işləmişlər.

Ancaq namizədlik və doktorluq dissertasiyaları işlənməmişdir. Axtarışlar da bir nəticə vermədi. Doğma respublikamız tarixində ilk dəfə folklorşünaslıq elminin iki əsrlik tarixi haqqında ilk dissertasiyanı mən yazmışam. Bu tarix düz iki əsrə çatmışdır. 3 qrafikdə - ərəb, latın və kiril qrafiklərində tədqiqat aparılıb. Təvazökarlıqdan kənar olmasın, bu tarixi bircə Hənəfi Zeynalı yazmışdır. O da 1930-cu illərdə repessiyaya uğramışdır. Heç kəs bu tarixə girişməyə cəsarət eləməmişdir. Eləcə də bu tarixi araya-ərsəyə çıxarmaq üçün bu böyük işi tamamlamağı öhdəmə götürdüm. Ömrümün 20 ilini sərf elədim, çox çətinliklə qarşılaşdım, əzab-əziyyət çəkdim, ancaq məqsədimdən dönmədim. Doktorluğumun müdafiəsində görkəmli alimimiz, professor Abbas Zamanov mənim barəmdə dedi: Paşa müəllim oturmadığı bacarıbdır ki, belə dəyərli bir əsər yazıb. Azərbaycan folklorşünaslığı haqqında bu ilk elmi əsəri əvvəlcə görkəmli Azərbaycan alimlərinin qarşısında müdafiə elədim. Sonra Moskvada Ali Attestasiya Komissiyasının nəzdində yenice təşkil edilmiş ekspert sovetinin iclasında müdafiə eləmişəm. Ekspert Şurasının sədri dünya şöhrətli alim, Lenin mükafatı laureatı akademik Fedot Petroviç Filin idi. F.P.Filin prezidiumdan düşərək yanıma gəldi, əlini çiyinə qoyub dedi. Əfəndiyev, siz düz deyirsiniz, özünüzü uğurla müdafiə etdiniz, çox sağ olun. Həmin ekspert sovetinin adına Moskva Dövlət Universitetinin professoru, dünya şöhrətli türkoloq alim Xalq Hüseyn oğlu Koroğlu göndərdiyi rəydən bir-iki cümlə: «Azərbaycan folklorşünaslığı indiyə qədər xüsusi bir monoqrafiyanın tədqiq obyektinə olmamışdır. Bu planda P.Ş.Əfəndiyevin monoqrafiyası birincidir və təbii ki, aktualdır. P.Ş.Əfəndiyevin əsəri şübhəsiz, folklor haqqında Azərbaycan elminə yeni bir hədiyyədir. Müəllifin nəzəri müddəaları əsaslandırıcıdır və elmə gətirilən materiallar ilk dəfə təhlildən keçirilir. Monoqrafiya Azərbaycan folklorşünaslığının gələcək inkişafı üçün təcrübi əhəmiyyət kəsb edir». 65 ildən çoxdur ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toplanması, nəşri, tədqiqi və tədrisi ilə məşğulam.

Mən doğma Azərbaycanın folklorşünaslıq elminə əvəzsiz töhfələr vermişəm. Mənim çox illik belə fəaliyyətimi hesaba almamaq, saymamaq, onun üstündən xaincəsinə xətt çəkmək ədalətsizlik və ziyankarlıqdır.

Mən təbiətən sakit, mədəni, sadələvh, hər şeyə tezəcə inanan, uşaqxasiyyətli bir insanam. Bir də ki, mən respublikada tanınmış bir maarif xadiminin ailəsində dünyaya göz açıb böyümüşəm. Düz 69 ildir Azərbaycan xalqının iftixarı olan, 90 il hər cəhətdən – maarif, elm, təhsil, pedaqogika, mədəniyyət ilə silahlanmış, məbədin divarları arasındayam. Mənim evim, eşiyim, pasibanım, qibləgahım böyük məbəd pedaqoji institutdur. Mən bu müqəddəs məbədin divarları arasında nə tapşırılıbsa da yerinə yetirmişəm, özü də vicdanla, ədalətlə, məsuliyyətlə, işgüzarlıqla. Mən bu böyük, pedaqoji məbəddə boy atmışam. Böyümüşəm, onun həm də övladı olmuşam. Mən pedaqoji institutda 14 rektorla işləmişəm. Bunlar Azərbaycan xalqının elmini, təhsilini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını yaradıb inkişaf etdirmiş böyük xadimlərdir. Mən böyük iftixarla, qürurla onlarla işlədiyim üçün, özümü xoşbəxt hiss edirəm. Mən bir dəfə rektorlarımız haqqında yazmışam. İndi yenə yazmağı lazım bilirəm. Onların adlarını xronoloji qayda ilə qeyd edirəm:

1. Əhməd Seyidov
2. Cəfər Xəndan Hacıyev
3. Mehdi Mehdizadə
4. Həmid Qədirov
5. Cəbrayıl Ələskərov
6. Mehdixan Vəkilov
7. Mehdi Əliyev
8. Şövqi Ağayev
9. Haşım Ağayev
10. Afad Qurbanov
11. Sərvər Aslanov
12. Nizami Xudiyev
13. Bəhlul Ağayev
14. Yusif Məmmədov

Bilirsinizmi, demək olar ki, hamısından hörmət-izzət görmüşəm. Mənə institutda ən çətin, ən ağır və ən şərəfli işlər tapşırılıb, onları canla-başla, ürəklə yerinə yetirmişəm. Ona görə də onların hörmətini qazanmışam. 1947-ci ilin mart ayı idi. Hələ birinci kursda oxuyurdum. Nə isə bir ehtiyac ucundan əlimdə ərizə birinci rektorum Əhməd müəllimin qəbuluna getmişdim. Arıq, sısqqa, üst-başı o qədər də yerində olmayan bir gənci Əhməd müəllim necə qəbul elədi. Mən necə onun qəbuluna düşə bildim yadımda deyil. Çox diqqətlə, qayğı ilə məni sorğu-suala tutdu, hərtərəfli xəbər aldı. Gördüm ki, onun mənə olan diqqət və qayğısı bir az da artdı. Bəlkə bu munis gəncə rəhmi gəlmişdi. Ağlıma gəlməzdi ki, böyük bir institutun böyük rektoru belə sadə və mehribanlıqla məni dinləyə bilər. Dedi yaxşı ərizəni ver, qol çəkim. Qol çəkdi, mən minnətdarlıq eləyib qapıya tərəf gedəndə Əhməd müəllim dedi, dayan görüm yaxına gəl, necə oxuyursan, dedim əlaçıyam. Onda Əhməd müəllimin sözləri belə oldu. Bu yayda bütün imtahanlardan əla qiymət al, o saat bura mənim yanıma gəl, səni adlı təqaüdə salaçağam. Mən çıxıb fikirləşdim, əlaları mən alacağam, ona gücüm çatar. Yeddi imtahanımız var idi. Altı əla aldım. Yeddincidən mənə yaxşı yazdılar. Bütün arzularım puç oldu. Böyük ümidlərim var idi. Qoymadılar. Əhməd müəllimin yanına gedə bilməzdim.

Cəfər Xəndan Hacıyev. Bizim dövlət imtahan komissiyasının sədri idi. Dövlət imtahanından mənə dörd «əla» yazdı, fərqlənmə diplomu verib əlimi sıxdı. Aspiranturaya girməyə mənə kömək elədi. Cəfər müəllimdən sonra Mehdi Mehdizadə mənim müəllim və rektorum olub. Səciyyəvidir ki, aspiranturaya qəbul imtahanları verəndə rektor Cəfər Xəndan Hacıyev idi. Qəbul olunandan sonra isə artıq M.Mehdizadə idi. Mehdi müəllim yenincə qəbul olunmuş aspirantları kabinetinə yığıb söhbət apardı. Mövzu isə respublikada elmin inkişafı, elmi kadrların hazırlanması haqqında idi. Yadımdadır, Mehdi müəllim bizə dedi ki, elmi işçi olmaq insandan böyük məsuliyyət və şərəf tələb edir.

Tezliklə Mehdi müəllimi də maarif naziri apardılar. O zaman mən orta məktəb şagirdləri üçün Azərbaycan folklorunun seçmə nümunələrindən ibarət dərs vəsaiti hazırlamışdım. Onu çap eləyə bilmirdim, daha doğrusu qoymurdular. Birbaşa Mehdi müəllimin qəbuluna getdim, onun köməyi ilə kitab çap olundu. Rektorlarımızdan Cəbrayıl müəllim Ələsgərovu xatırlayıram. Onun adı çoxdan unudulmuşdu. Yalnız Yusif müəllim institutumuzun 90 illik yubileyində onun adını çəkdi. İnstitutda böyük müdafiə şurası var idi. Bütün ixtisas kafedralarının müdirləri, görkəmli alimlər o sovetin üzvü idi. Sədri də Cəbrayıl müəllim idi. Onun sədrlik etdiyi müdafiə şurasında sevimli və dünya şöhrətli «Koroğlu» haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə elədim. Onun qayğısını gördüm. Həm də Cəbrayıl müəllim həmin sovetin iclasında gizli səsvermə yolu ilə məni dosent keçirmişdir. Hazırda Üzeyir Hacıbəyov küçəsindəki beş mərtəbəli institut binası da Cəbrayıl müəllimin vaxtında tikilib. Mənim yaxşı rektorlarından biri də Mehdixan Vəkilov olub. Mehdixan müəllim təzəcə rektor təyin olunmuşdu. İndiki oxu zalında institut üzrə geniş partiya iclası olmuşdu. İclasın sonunda Mehdixan müəllimə söz verdilər. O, çox gözəl, məzmunlu, cazibədar bir çıxış elədi. İclas qurtarmışdı. Professor Mikayıl Rəfili söz alıb çıxış elədi. Dedi ki, Mehdixan müəllim çox gözəl danışdı. Hamımızın xoşuna gəldi. Biz onunla əl-ələ verib işləyəcəyik. Bir gün tarix fakültəsinin müəllimlərindən biri ikinci mərtəbədə məni saxladı. Artıq dərsə zəng olmuşdu. Dedim tələsirəm qoy gedim dərsə, tarixçi müəllim dedi ki, təzə bir lətifə var, qoy onu danışım, sonra get. Mən tələsik üçüncü mərtəbəyə qalxdım. Gördüm ki, o başda mənim dərsim olan auditoriyanın qabağında rektor Mehdixan müəllim əllərini arxada qoşalayıb dayanmışdır. Tez içəri girdim. Mehdixan müəllim də arxamca auditoriyaya daxil oldu. Dərsin axırına qədər oturdu. Sonra o, dekanımız Sədi Əfəndiyevə mənim dərsimi tərifləmişdi. Başqa bir gün mənim qolumdan tutub kabinetinə apardı, dedi ki, səni tarix-filologiya fakültəsinə dekan

müavini qoyacağam. Ancaq bir-iki ay keçdi, səs çıxmadı. Mehdixan müəllim koridorda mənimlə qarşılaşdı dedi ki, verdiyim sözü yerinə yetirə bilmədim, çünki müavin təyin etmək üçün fakültədə tələbənin sayı çatmadı. İlk dəfə olaraq mənə qəbul imtahanına Mehdixan müəllim saxlayıb. Yayda həm yazılı, həm də şifahi imtahanıma gəlmişdi. Sonra qəbul imtahanlarının nəticəsinə həsr olunan ümumi iclasda mənəim adı yaxşı müəllimlərin sırasında çəkmişdi.

Mehdixan Vəkilovdan sonra mənəim rektorum Mehdi Əliyev olmuşdur. Mehdi müəllim uzun müddət Bakı Dövlət Universitetində tədris işləri üzrə prorektor işləyib. Görkəmli fizikdir. O, çox ədalətli, işgüzar, tələbkər, düzünə, professional alim idi. Mehdi müəllimin mənəimlə olan münasibəti haqqında ətraflı yazdığım üçün təkrar eləmirəm. O, mənə 1250 tələbəsi olan qiyabi şöbədə bir fakültəyə dekan təyin elədi. Və dedi ki, nə qədər ki, mən burada rektoram, siz də fakültədə dekan olacaqsınız. Ancaq tezliklə Mehdi müəllimi Universitetə rektor göndərdilər. Mən də seçki vaxtım gəlib çatanda ərizə verib çıxdım.

Mehdi müəllimdən sonra Şövqi Ağayev və Haşım Ağayev rektor olmuşlar. Haşım müəllim mənə diqqət və qayğı ilə yanaşırdı. Mənə hazırlıq şöbəsinə dekan təyin eləmək istəyirdi. Mən ona minnətdarlığımı bildirdim, dekan olmağa imkanım olmadı.

Avqust ayının biri idi. Biz qəbul imtahanları aparırıdıq. Saat 12-də dedilər ki, Afad Qurbanov instituta rektor təyin olunub. Prezident Heydər Əliyev 3 saat Afad Qurbanovla söhbət eləyib, ona tapşırıqlar verib. Haşım Ağayevi yola saldılar getdi.

Afad Qurbanov 15 il fasiləsiz olaraq filologiya fakültəsinin dekanı olmuşdu. İndi institutda dekan olmaq istəyənlərin sayı çoxaldı. Onlardan xüsusi ilə ikisi canfəşanlıq eləyirdi. Hətta gedib təhsil nazirliyindən Afad Qurbanova zəng də elətdirmişdilər. Afad müəllim nazirliyə cavab vermişdi ki, bir rektor kimi mənəim özümün də namizədim var. Filologiya fakültəsi mənəim ömrüm, həyatımdır. Mən

həmişə bu fakültədə məsul işlərdə olmuşam. 12 il fakültə sovetinin elmi katibi olmuşam, fakültədə tələbə elmi cəmiyyətinə rəhbərlik eləmişəm. Başqa sözlə Afad Qurbanovla çiyin-çiyinə işləmişəm, vicdanla sədaqətlə, işgüzarlıqla. Bir neçə gündən sonra Afad Qurbanov məni kabinetinə çağırdı və dedi ki, Paşa müəllim mən bu fakültədə hamıdan çox sənə inanırdım. Ona görə də səni öz yerimə dekan seçəcəyəm. Mən necə deyərlər bir sıra səbəblər gətirərək xahiş elədim ki, mənim üçün çətin olar. Beləliklə, ömrümü, günümü keçirdiyim filologiya fakültəsinin dekanı oldum. O zaman fakültə Ketsxaveli küçəsində köhnə bir məktəbin binasında idi. Fakültədə tələbə çox idi, yalnız birinci kursda dörd birləşmə var idi. Mən necə deyərlər qollarımı çırmayıb işləməyə başladım. Hər gün səhər saat 8-də gəlib axşam saat 4-də və 5-də qapıda duran qaravulçuya tapşırıb gedirdim. Az bir müddətdə mühüm işlər gördüm. Fakültədə tələbələrle birlikdə Novruz bayramını qarşıladıq. Yazıçı Əzizə Cəfərzadə ilə tələbələrimizi görüşdürdüm. Şair Məmməd İsmayılın poeziya gecəsini keçirdik, məruzəni də Zahid Xəlil elədi. Gənc şair Zəlimxan Yaqubu, böyük aşiq Hüseyn Saraclını qonaq çağırdıq, tələbələr sevincli anlar yaşadılar (Əlbəttə bu tədbirlər 1981-ci ildə həyata keçirilmişdir).

Əvvəlcə dekan olmağa can atan o iki nəfər hər gün rektorluğa gəlib Afad Qurbanova yalandan xəbər verirdilər ki, filologiya fakültəsi ağır vəziyyətə düşüb, dərslər keçilmir, müəllimlər dərslərə gəlmirlər, tələbələr gecikirlər və s. Onlar elə bilirdilər ki, A.Qurbanov elə Paşa Əfəndiyevi götürüb onların birini dekan qoyacaq. A.Qurbanov böyük şəxsiyyətdir, görkəmli maarif, mədəniyyət xadimidir, təcrübəli pedaqoqdur. O, mənim səmimiyyətimə çox yaxşı inanırdı. Bir də ki, axı biz həm də tələbə yoldaşı olmuşduq. A.Qurbanov bir günü heç kəsə xəbər eləmədən, rektorluğun işlərini kənara qoyub birbaşa fakültəyə gəlir. Mən səhər tezdən işə gələndə gördüm artıq Afad müəllim fakültənin girişində foyədə dayanıb. Məndən də qabaq gəlib tələbə və müəllimlər gəlib içəri daxil oldular, zəng çalındı, ara sakitləşdi. Afad

müəllim mənə dedi ki, gəl gedək auditoriyaları gəzək, yoxlayaq. Birinci mərtəbədən başladıq, auditoriyada müəllim və tələbələr yerində idi. Beləliklə, Afad müəllimlə düz beş mərtəbəni yoxladım, hamısında müəllimlər də yerində idi, tələbələr də. Ulu Tanrıya and olsun, heç bir otaqdan kiçik də olsa qüsurlu tapılmadı. Afad müəllim pilləkənləri aşağı düşdü, fakültənin çıxışına yollandı, mən də onu ötürdüm. Dönüb mənə dedi, Paşa müəllim, sən işlərin yaxşıdır ki, çox sağ ol deyərək əlimi sıxıb maşına minib getdi.

O, iki nəfər daha Afad müəllimə «şikayət» eləmədilər. Onlardan biri çoxdan dünyasını dəyişib, ikincisi isə sağdır, hələ də yaşayır.

Bundan sonra Afad Qurbanov Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasını da mənə tapşırırdı. Mən düz 16 il bu kafedraya rəhbərlik eləmişəm. İnstitutda müdafiə şurası yaradıldı. Onun sədri Afad Qurbanov idi. Afad müəllim məni özünə müavin seçdi.

Bundan sonra mən Nizami Xudiyevin rektorluğundan diqqət və qayğı görmüşəm. Ən son rektorum Yusif Məmmədov olub. Yusif müəllim institutumuzda çox çətin, ağır bir vaxtda gəlmişdir. Mən yazılarımın birində dedim ki, ulu Tanrı bizim instituta xilaskar kimi göndərüb. Yusif müəllim də mənə diqqət və qayğı göstərmişdir. Mən uzun illər gözlədiyim Əməkdar elm xadimi şərəfli adı təqdim elədi. Diqqətəlayiqdir ki, bu adı alanda məni kafedrada, fakültədə heç kəs təbrik eləmədi. Bir Afad müəllim idi. O, məni qucaqladı və dedi ki, Paşa, bu gərəkdir çoxdan olaydı. İkinci şəxs tarix fakültəsinin dosenti İbad müəllim idi. Mən bu şərəfli adı 69 il institutumuzun divarları arasında gördüyüm halal, ağır əməyimin sayəsində qazanmışdım. Bu mövzunun sonunda nə deyim, 16 il vicdanımı, əməyimi, ləyaqətimi qoyduğum Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasını əlimdən aldılar. Mənə görə bu 90 yaşlı universitetimizin tarixində ən kobud, bayağı faciəvi bir hərəkət idi. Kafedraların birləşdirilməsi ilə universitetimizdə həm kafedralara zərbə dəydi, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənnini

bərbad bir hala saldı. Hazırda da həm kafedralar, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədrisi bu faciədən qurtara bilmir. Yadıma salın ki, A. Qurbanov rektor və mən dekan olanda bütün respublika üzrə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ali məktəblərdə tədrisi və onun yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında böyük bir simpozium keçirmişdik. Plenar iclasda elədiyim böyük bir məruzəni kitablarımın birində çap eləmişəm. Bu böyük tədbirin hazırlayıb həyata keçirdiyi nəticələri alt-üst elədilər.

Mən indiyə qədər ümumiyyətlə rektorlar haqqında yazmışam. Dekanlar haqqında isə demək olar ki, heç nə deməmişəm. İndi bir neçə qeyd vermək qərarına gəlmişəm. Mən instituta gəldiyim 1946-cı ildə dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı İsmayıl Əfəndiyev idi. O, institutumuzun ilk aspirantlarından biri olub, dilçi alimdir, feildən yazırdı, dosent idi. Sonra bizə müasir Azərbaycan dilindən müəhazirələr oxuyurdu. Mən demək olar ki, dərslə başladığım ilk illərdən biri idi. Dil və ədəbiyyat fakültəsi ikinci növbədə oxuyardı. Mən axşam dərslə çıxıb instituta yaxın olan kirayədə olduğum evə gəlirdim. Nədənsə bu gün gecikmişdim. Çünki kinoya getmişdim. Ev sahibi dedi ki, müəllimin gəlmişdi. Dedim ki, Paşa, indi gələr. Sizi gözlədi və getdi. Balaca kağız yazıb qoymuşdur. Oxudum: «Paşa oğul, sabah saat 8 tamamda 14 nömrəli məktəbə gəl. İsmayıl Əfəndiyev». O zaman 14 nömrəli məktəbdə çoxdan qiyabiçilər məşğul olurdu. Gündüz demək olar ki, dərslərimi qurtarmışdım. İsmayıl Əfəndiyev o zaman qiyabi institutda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri idi. Məni görüb çox sevindi və dedi ki, dekan Fərhad Fərhadov xəstələnib, onun dərsləri tökülüb qalıb. Bir neçə müəllimə təklif etmişəm, imtina ediblər. Dörd birləşmə tələbələrin hamısı vaxtilə Azərbaycanda olan ikillik institutların məzunlarıdır, müəllimlərdir. Mən də imtina eləmək istədim, ancaq çox istədiyim İsmayıl müəllimdən keçə bilmədim. Dedi ki, mövzu XIII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixidir. Oxucu bilsin ki, ədəbiyyatımızın ən çətin və ən

zəngin dövrlərindən biridir. Fərhad müəllim guya göy öskürəyə tutulub. Beləliklə, mən düz bir ay hər gün 4 qoşa saat olmaqla mühazirələri oxumağa başladım. Ayın başında gördüm boğazım şişib, udquna, yeyə bilmirəm. Həkimə getdim, qocaman həkim Şixlinski məni müayinə elədi və dedi ki, bala boğazını zorlamısınız, müalicəsi diqqətli və uzun çəkəcək.

İsmayıl müəllimdən sonra professor Əzəl Dəmirçizadə dekan işləyib. Rektor Cəfər Xəndan Hacıyev xüsusi əmr ilə Əzəl müəllimi dekan təyin eləmişdi. Əzəl müəllimdən sonra dil və ədəbiyyat fakültəsinə Sədi Əfəndiyev dekan təyin olunub. Sədi müəllim sovet ordusunun zabiti olub. Praqanın azad edilməsində iştirak edib. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. Uzun müddət dekan işlədi.

Fakültələr birləşdi. Dil və ədəbiyyat, tarix fakültələrini birləşdirib tarix-filologiya fakültəsi yaratdılar. Tarix-filologiya fakültəsinin dekanı tarixçi alim professor Cəfər İbrahimov seçildi. Sədi müəllim qaldı. Sonra tarix-filologiya fakültəsinə Azər Hüseynov da dekan olmuşdu. Sonra fakültələri yenidən ayırdılar. Onda Nazim Axundov, İmran Babayev, Abasqulu Məhərrəmov dekan işlədilər. Əsl və uzun müddətli dekan Afad Qurbanov oldu. A. Qurbanov dil və ədəbiyyat fakültəsinə filologiya adı verdi, filologiya fakültəsinin şöhrətini artırdı, bir institut səviyyəsinə qaldırdı. O zaman institut fakültələri arasında sosializm yarışı gedirdi, keçici qırmızı bayraq var idi. Afad Qurbanov 15 il bu bayrağı heç bir fakültəyə vermədi. Afad Qurbanovdan sonra mən Paşa Əfəndiyev dekan işləmişəm. Məndən sonra Bilal Muradov olub. Elə bununla da filologiya fakültəsində dekanlıq qurtarmış oldu.

Deməkdən və yazmaqdan yorulmuram. Filologiya fakültəsi mənim həyatım, ömrüm, ürəyim, vicdanım, ləyaqətimdir. Təsəvvür edin, düz 69 ildir onun qucağındayam. Necə ola bilər ki, fakültəyə, onun həyatına gözəl, böyük müəllimlərinə vurulmayıb, onun haqqında yazasan, onu

əzizləyəsen. Mənim dünya şöhrətli müəllimlərim məhz burada çalışıblar. Filologiya fakültəsini onlar dünyaya tanıdılar. Əhməd Seyidov, Mehdi Mehdizadə, Əhməd Kərədi Zəkizadə, İqrar Əliyev, Mikayıl Rəfili, Cəfər Xəndan Hacıyev, Əzəl Dəmirçizadə, Zeynal Tağızadə, İsmayıl Şıxlı, Əli Sultanlı, İmran Babayev, Kamal Qəhrəmanov, Sədi Əfəndiyev və başqaları. Mən indi də onların ruhları qarşısında baş əyirəm. Fəxr eləyirəm ki, ömrümü onlara oxşatmışam. Onlar kimi yaşamağı, işləməyi, insanların əllərindən tutmağı, diqqətli olmağı, humanizmi, qayğı göstərməyi öyrənmişəm. Hazırda bu fakültədə 42 nəfər dosent, professor işləyir ki, mən onların hamısının müəllimi olmuşam. Yuxarıda danışdığım rektorlardan, dekanlardan, kafedra müdirlərindən, müəllimlərimdən yalnız qayğı, diqqət, humanizm görmüşəm. Bəs indi necədir, mənə münasibət necədir, mənə diqqət, qayğı, humanizm varmı, əgər yoxsa hara getdi, hara oldu. Bunlar haqqında yuxarıda kifayət qədər danışmışam. Qalanlarım da indi danışmaq fikrindəyəm. Yaxşı işlərimə görə sağ olsunlar. Mən açığını yazıram. Son 3-4 ildə mənə qarşı fakültədə çox soyuq münasibət var. Mən elə bil ki, illərlə vurğunu olduğum, hissini, şərəfini qoruduğum fakültəni tanıya bilmirəm. Hani o fakültədə illərlə sabitləşən hərarət, humanizm, diqqət, qayğılar? Axı bunlarsız dolanmaq olmaz, həm də işləmək olmaz. Bunlarsız böyük və müqəddəs pedaqoji məbədi təsəvvür eləmək olmaz.

Mən filologiya fakültəsinə xüsusi kitab həsr eləmişəm, bununla fakültəni şöhrətləndirmişəm. Bilirsinizmi, mən də axı bu fakültənin qucağında boy atmışam, necə deyərlər, onun övladı olmuşam. Burada mən Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov, Əbülhəsən, Əli Vəliyev, Məmməd Səid Ordubadi, Süleyman Rəhimov, İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə kimi böyük sənətkarların yubileylərinin şahidiyəm. Mən fəxr eləyirəm ki, institutumuzun 60 illik yubileyində var qüvvəmlə işləmişəm. A.Qurbanov rektor, mən də dekan idim. Afad

müəllimdən icazə alıb Azərbaycan xalqının görkəmli ədəbiyyatşünas və dilşünasları ilə fakültənin tələbələrini təklikdə görüşdürmüşəm. Həmid Araslı, Məmməd Cəfər, Məmməd-ağa Şirəliyev, Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə, Əzizə Cəfərzadə, Zərifə Budaqova, Yaşar Qarayevin tələbələrlə görüşləri tarixə düşmüşdür. Mən bu fəaliyyətimi filologiya fakültəsinə verdiyim hədiyyə adlandırırım.

Yeri gəlmişkən yenə də mənimlə bağlı bir neçə əhvalatı qeyd etmək istəyirəm. Yuxarıda dedim ki, mən düz 1953-cü ildən dil-ədəbiyyat fakültəsində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından mühazirələr oxuyuram. Boloniya sistemi tətbiq olunanda xahiş elədim ki, məni qiyabi şöbəyə keçirsinlər. Çünki orada hələ Boloniya sistemi yox idi. Mənə qiyabi şöbədə 80 nəfərlik bir birləşməni tapşırıdılar. Orada həm mühazirələri, həm də seminar məşğələlərini mən aparırdım. Bir gün mühazirə və seminar məşğələlərini qurtardım. 90 dənə sual hazırladım ki, tələbələrə paylayım, yanvarda imtahana hazırlayıb gəlsinlər. Elə auditoriyanın qabağına gəlmişdim ki, başım hərlandı, özümü zorla saxladım. Mənim yaxşı tələbələrimdən olan folklorşünas Qüdrət müəllimi çağırdım ki, hazır sualları tələbələrə versin, əgər sualları olsa cavablandırın. Mən aralandım, Qüdrət içəri keçdi. Bu zaman Tərlan Novruzov qaçıb gəldi, auditoriyaya girdi, müəllimin üstünə qışqırdı ki, sən burada neynirsən, kimin dərside, çıx burdan. Deməsən o, uzaqdan izləyirmiş, görür ki, mən Qüdrət müəllimdən xahiş edirəm. Ona görə də Qüdrəti auditoriyadan çıxarır. Buna oxşar bir hadisə də təxminən bir il sonra baş verdi. Yenə qiyabi şöbədə həmin birləşmədə mühazirəm var idi. Elə auditoriyanın yanına gələndə özümü pis hiss elədim. Məncə qan təzyiqim yüksəldi. Qorxdum içəri girərəm, tələbələrin qarşısında yığılarım. O zaman sevimli tələbəm Məhmudu tapdım ki, mən dərman içib gələnə qədər auditoriyada dayansın. Mahmud müəllim elə o saat dilləndi. Paşa müəllim, məni bağışlayın. Buludxan müəllim mənə qəti tapşırıd ki, Paşa müəllimin dərsinə girmə!!! Mən danışdığım bu əhvalatların heç birisinə

izahat vermək istəmirəm. Hər şeydən əvvəl hər ikisinin əvəzinə utanıram. O biri tərəfdən mən bilmirəm onların mənə qarşı olan nifrətinin, kininin kökləri haradan gəlir. 14 rektor, onlarla dekanlar, müəllimlər kollektivi məni necə deyərlər sevir və əzizləyirlər.

Həmin birləşmə ilə əlaqədar keçən il başqa bir hadisə oldu. Mən dekandan, kafedra müdirindən xahiş elədim ki, mühazirələri oxuyacağam, ancaq mənim folklorşünas tələbələrım heç olmasa 1-2 seminar məşğələsinə mənə kömək eləsinlər. Seminar məşğələlərini aparmaq hazırda mənim üçün çətindir. Əvvələn mühazirələrin oxunuşuna da mənə nəzarət qoydular, heç kəs Paşa müəllimə kömək eləməsin! Kafedra müdirləri vaxt-vaxt gəlib yoxlayırdılar. İkinci bir tərəfdən mənim tanınmış folklorşünas tələbələrımı çağırıb xəbərdarlıq eləyiblər ki, Paşa müəllimə kömək eləməyin. Heç kəs gəlmədi, mən özüm seminarları da, mühazirələri də yerinə yetirdim. Axırda dekan məni görüb dedi ki, Paşa müəllim, elə dərslərin hamısını özünüz dediniz. Baxın, deməli dekan da izləyirmiş ki, mənə kömək eləyən olmasın. Guya dekan və kafedra müdiri mənə hörmət etmək üçün bir ştat «Dədə Qorqud» laboratoriyasında iş verir, yarım ştat da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında qalırım. Laboratoriyanın problemini rektorluq həll elədi, ancaq mənim doğma kafedramda yarım ştat düzəlmədi. Guya yenə də auditoriya məşğələləri kifayət deyil idi. Beləliklə, 1950-ci ildən üzvü olduğum və 16 il rəhbərlik elədiyim doğma kafedradan məni çıxardılar. Mən qaldım laboratoriyanın ümidində. Nə edim, hər il mən yeni-yeni zərbələr alıram. Bu mənəvi əzablara dözməyə məndə can qalmayıb. Mən respublikanın ən böyük folklorşünasıyam. Filologiya fakültəsinin bütün müəllimləri mənim tələbələrım olub. Mən illərlə çəkdiyim əməyin fakültədə qiymətləndirilmir.

Tərlan Novruzov hər yere əl atır, sakit otura bilmir, yalnız və yalnız pislik, ziyankarlıq eləməklə məşğuldur. Baxın keçən il hətta magistratura və doktorantura fakültəsinə

də əl gəzdirmişdi. Fakültənin müdafiə şurasında dəyişiklik aparıb. Professor Himalay Qasimovu fakültədəki müdafiə şurasının sədrliyindən kənarlaşdırıb, yerinə institut qapısını tanımayan deputat Rafael Hüseynovu təyin edir, özünü də ona müavin yazıb. Hüseynov heç bir iclasa gəlməyib, müdafiə şurasını qətiyyənlə ixtisası, indeksi olmayan Tərhan Novruzov aparıb, beləliklə də tədris qaydaları kobudcasına pozulub. Mən 30 il idi ki, müdafiə şurasının üzvü idim. Hər il bu şurada mənim 1 və ya 2 magistrim dissertasiya müdafiə eləyirdi. Tərhan Novruzov məni də müdafiə şurasında kənarlaşdırdı.

Mən əsərimin bir yerində, daha doğrusu sonda bir neçə dəfə söylədiyim iradları yenə də təkrar etmək istəyirəm. Bəla burasındadır ki, mənim iradlarıma məhəl qoyan yoxdur. Nəinki iradlarım, hətta elm, ədəbiyyat, təhsil, tərbiyə sahəsində böyük xidmətləri olan şəxsən məni saymırlar. Heç nə olmasa bircə dəfə əhəmiyyət vermək olar, axı!!! İradıma lap əvvəldən başlayacağam. Universitetimizdə çoxdan Rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası olub. Onu ilk dəfə məşhur yazıçı və alim İsmayıl Şıxlı təşkil eləmişdi. O zaman filologiya fakültəsi Ketsxoveli küçəsində olan 171 nömrəli köhnə bir məktəbin binasında yerləşirdi. İsmayıl Şıxlı xarici ölkələr ədəbiyyatından mühazirələr oxuyurdu. O, Əli Sultanlının aspirantı olmuşdu. İsmayıl müəllim məktəbin binasında əvvəlcə kafedra üçün bir otaq seçdi, oranı mebellərlə təmin elədi, sonra da kafedranın müəllimlərini və laborantlarını seçdi. Az bir müddətdə proqramlar və dərs vəsaitləri meydana gəldi. Beləliklə, fakültənin ən yaxşı kafedralarından biri oldu. Kafedranın üzvü, rus ədəbiyyatından mühazirələr oxuyan Alməmməd Alməmmədov doktorluq dissertasiyasını müdafiə etdikdə İsmayıl müəllim lütfə kafedranı ona bağışladı. Bir müddətdən sonra Alməmməd müəllim də rəhmətə getdi. Bu illərdə kafedra çox ağır vəziyyətə düşdü, dərs yükü çatışmırdı. Kafedra bağlanmaq qorxusu ilə rastlaşdı. Bu zaman rektor Afad Qurbanov məni kabinetinə çağırtdı. Dedi ki, belə bir ağır vəziyyətə

düşmüş kafedranı bağlamaq istəmirəm. Əksinə istəyirəm ki, o yaşasın. Sən öz kafedra üzvlərindən Abbas Hacıyevi və Hİmalay Qasimovu dərslər yükləri ilə birlikdə kafedraya keçir. Bunu aşkarlamaq lazım deyil. Belə də elədim və kafedra yaşamağa başladı. İsrayıl Mustafayev mənim sevimli tələbərimdən biridir. Onu kafedraya İsmayıl Şıxlı qəbul eləyib. İsrayıl müəllim çox savadlı, erudisiyalı, mədəni yazıçı və tənqidçi idi. Xarici ölkələr ədəbiyyatından çox uğurla mühazirələr oxuyurdu. Bir gün o, mənə danışdı ki, rektor Afad Qurbanov məni çağırdı və dedi ki, sənədlərini hazırla, sən kafedraya müdir seçəcəyəm. Mən sənədlərimi hazırlayıb müsabiqə üçün təhvil verdim. Müsabiqəyə bir neçə gün qalmış mənim tədris hissəsinə yolum düşdü. Gördüm ki, mənim qovluğumun yanında Abbas Hacıyevin də sənədləri var. Mən qovluğumu götürüb oradan uzaqlaşdım. Beləliklə, Abbas Hacıyev qanunsuz olaraq kafedraya müdir seçildi. O da bir müddətdən sonra kafedranı bərbad bir hala saldı. Ona görə də rektor Bəhlul Ağayev o kafedranı mənim kafedrama – Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına birləşdirmək qərarına gəlmişdi. Bu birləşməyə mən etiraz etdim. Buna baxmayaraq kafedralar birləşdirildi. Bir kafedranı dağıtmış Abbas Hacıyevi birləşmiş kafedraya müdir qoydular. Kafedraların tarixində ən böyük faciələr başladı. Abbas Hacıyev 90 yaşlı məbədın tarixində ilk dəfə kafedranı aparıb məhkəməyə çıxardı. Məcburiyyət qarşısında yenə kafedraları ayırdılar. İki kafedra düzəldilər. Kafedraları necə ayırdılar, kim ayırdı, hansı prinsip gözlənilirdi, heç kəs bilmədi. İki qondarma kafedra peyda oldu. «Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı» və bir də «Folklor və qədim ədəbiyyat». Mən öz ələməmdə fikirləşdim ki, folklor və qədim ədəbiyyat kafedrasını mənə tapşırıcaqlar, çünki respublikada məndən böyük folklorşünas yoxdur və mənim səviyyəmdə folklorşünas-pedaqoq da yoxdur. Onlar məni kənara atıb kafedra haqqında heç təsəvvürü belə olmayan, ixtisası, indeksi uyğun gəlməyən Tərlan Novruzovu müdir təyin elədilər. Əziz oxucum, diqqət edin, rus

və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrası yox oldu, itib-batdı. Kafedranın fənlərini iki qondarma kafedralar arasında paylaşdırdılar. Bir-iki dəfə iclaslar keçirib kafedralar arasında dəyişikliklər apardılar. Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı kafedrasının ənənəvi adını özünə qaytardılar. Folklor və qədim ədəbiyyat kafedrası isə «Dünya ədəbiyyatı» kafedrası oldu. Bu adda kafedra dünyada olmayıb. Bəs bu götür-qoyun sonu nə olsun. Mən vaxt-vaxt həm məqalələrimdə, həm də kitabımda yazıb çıxış nöqtəsini göstərmişəm. Məni eşidən, hesaba alan yoxdur. Hörmətli həmkarlarım, Azərbaycan çoxdan müstəqillik qazanıb. Hazırda Azərbaycan dünyaya səs salıb, dünya dövlətləri arasında özünə layiqli yer tutub. Onun Şərqi, Qərbi ölkələri ilə sıx əlaqəsi var. Rus, slavyan, ərəb, türk dünyasının ədəbiyyatı, mədəniyyəti öyrənilir. Bütünlüklə ölkə və xalqların ədəbiyyatı, mədəniyyəti ilə bağlı fənləri bir kafedraya toplayıb adını da «Xarici ölkələr ədəbiyyatı» kafedrası qoymaq gərəkdir. Hazırda xarici ölkələr ədəbiyyatı tədrisi ağır vəziyyətdədir. Dünya ədəbiyyatı kafedrası isə eybəcər bir vəziyyətə düşüb. Dərs yükü yox, əməkdaşlar çatmır. Elə bir ipdən asılı vəziyyətdədir. Xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasını yenidən təşkil etmək üçün universitetimizdə kifayət qədər imkan vardır. Bu kafedra universitetimizin yaraşığı, bəzəyi olmalıdır. Kafedrada xüsusi ixtisaslı kadrlar yetişdirmək, elmi-tədqiqat, metodiki işləri qaydaya salmaq gərəkdir. Xüsusi ixtisas sahibləri hazırlamaq lazımdır.

Əsərimin sonunda bəyan elədiyim ikinci təklifim, daha doğrusu iradəm dövlət imtahanları haqqındadır. Vaxtilə qiyabi pedaqoji insitut müstəqil idi. 1950-ci illərdə onu bizim pedaqoji instituta birləşdirdilər. Dil və ədəbiyyat fakültəsində 1250 tələbə təhsil alırdı. Məni bu qiyabi dil və ədəbiyyat fakültəsinə gizli səsvermə yolu ilə dekan seçdilər. Beləliklə, mən institutda gizli səsvermə yolu ilə seçilən ilk dekanlardan biri oldum. Tələbə çox olduğuna görə hər il bir neçə dövlət imtahanı komissiyalarını təşkil edir, sədrlərini də kənardan dəvət eləyirdim. Kimləri çağırırdım? M.H.Təh-

masib, Bəkir Nəbiyev, Şixəli Qurbanov, Kamran Məmmədov, Kamal Abdullayev və başqaları. Hərəsi bir komissiyaya sədrlik eləyirdi. Bu sədrlərin duruşu, baxışı, hərəkətləri, danışığı, rəftarı tələbə üçün dərs idi, məktəb idi. Bundan başqa mən 16 il filologiya fakültəsinin əyani şöbəsində kafedra müdiri olmuşam. O zaman dövlət imtahan komissiyalarını mən tərtib edir, üzvləri seçir, sualları da yazıb hazırlayırdım. Mənim yadımdadır biz tələbə vaxtı dövlət imtahanlarını verəndə görkəmli alim, ədəbiyyatşünas professor Cəfər Xəndan Hacıyevi sədr dəvət eləmişdilər. Məlumdur ki, filologiya fakültəsində iki əsas ixtisas var: Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbiyyatı. Fakültənin bütün işlərində bu ixtisaslar qoşa aparılmalıdır. Məs., Afad Qurbanov 15 il dekan oldu, onun müavinləri Mürsəl Həkimov ədəbiyyatçı və Quşdan Bağirov isə dilçi idi. Afad Qurbanovdan sonra mən dekan oldum, müavinim Nadir Abdullayev dilçi idi. Mən dövlət imtahanlarını çox diqqətlə və metodiki əsaslarla hazırlayırdım. Burada ixtisasların müvazinəti gizlənilirdi. İndiki dövrdə fakültədə bu müvazinət gözlənilmir. Məsələn, filologiya fakültəsinin dekanı dilçidir, iki müavini var, onlar da dilçidir. Dövlət imtahan komissiyasının əsas üzvləri də dilçilərdir. Hətta çox zaman dövlət imtahan komissiyasının sədri də kənardan ixtisası dilçi olan alim dəvət olunur. Diqqət edin, düz 15 ildir ki, filologiya fakültəsində dövlət imtahan komissiyasının tərkibində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu» kimi dastanların, Nizami Gəncəvi, Xaqani, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, M.P.Vaqif, M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad və başqa sənətkarları dinləcəyək bir nəfər də olsun mütəxəssis olmayıb. Bu, anormal bir haldır, başqa sözlə həmin komissiya etibarsız sayılmalıdır. Deməli, tədris prosesi kobudcasına pozulmuşdur. Vaxtilə kafedraları birləşdirəndə və sonra da ələcsiz qalib ayıranda yalnız xarici ölkələr ədəbiy-

yatı fənninə deyil, ən çox da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənninə zərbələr dəymişdir, bunun da çox ağır nəticələri olmuşdur.

Yazımın bu yerində bir məsələ haqqında danışmaq yerinə düşər. Afad Qurbanov rektor idi, mən də filologiya fakültəsinin dekanı idim. Özümüz də böyük, pedaqoji məbədimizin 60 illik yubileyinə hazırlaşırıdık. Düzünü deyim ki, biz çox gərgin işləyirdik. Qoy başqa fakültələrin rəhbərləri məni bağışlasın, əsas yük, ağırlıq, hazırlaşma, qarşılanma rektorluğun və bir də filologiya fakültəsinin öhdəsinə düşürdü. Doğrudan da, çox gərgin işlədik, yaxşı yubiley keçirdik. Ulu Öndərimiz də gəlib bizi təbrik elədi. Yubiley ərəfəsində rektorluq, fakültə bir sıra respublika əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Ən böyüyü və yadda qalanı «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənninin ali məktəblərdə tədrisi və yaxşılaşdırmaq tədbirləri» haqqında respublika əhəmiyyətli elmi-praktik konfrans idi. Konfransda respublikanın bütün ali məktəblərinin alimləri iştirak edirdi. Gəncə, Naxçıvan, Sumqayıt, hələ Xankəndində pedaqoji institut fəaliyyət göstərirdi. Dövlət universiteti, Milli Elmlər Akademikasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun alim və pedaqoqları iştirak edirdi. Böyük bir tədbir həyata keçirildi. Bəkir Nəbiyev, Paşa Əfəndiyev, Bağır Bağırov (Gəncə) plenar iclasında məruzə elədilər. Mənim məruzəmin mövzusu belə idi: «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ali məktəblərdə tədrisi və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında». Mən məruzəmi kitablarımın birisində çap eləmişəm. Sonra mən və Bilal Muradov ən yaxşı məruzələri toplayıb ayrıca kitabça halında çap elədik. Elmi-praktiki konfrans pedaqoji məbədimizin divarları arasında keçirildi. Üç gün bir neçə şöbədə məruzələr dinlənildi. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti bir nömrəsini konfransa həsr elədi tövsiyələr, vəzifələr çap olundu.

Sözlərim yenə qurtarmadı. İnstitutumuzda, xüsusilə filologiya fakültəsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi fənninin tədrisi məni qane eləmir. Xüsusilə XIX əsr, XX əsrin

əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərdə tuturam. Filologiya fakültəsində XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini tədqiq edən və tədris edən iki böyük alim fəaliyyət göstərmiş. Mən kafedra müdiri kimi elmi hissədən icazə alaraq bu mövzuda dərslik yazmağı təklif elədim. İki də razılaşıdı. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatını iki hissəyə böldük və dərslik yazmağı onlara tapşırıdık. Bunlar professorlar Məmməd Məmmədov və Xeyrulla Məmmədov idi. Onlar beş ilin müddətində dərsliyi hissə-hissə yazaraq institutun elmi hissəsinə təhvil verdilər. Mən dəfələrlə kafedra müdirlərinə, dekanlara təklif eləmişəm ki, kafedranın üzvlərindən bir-iki nəfər bu əlyazmasını götürüb qaydaya salsınlar, nəşri haqqında sonra fikirləşmək olar. Həmişə olduğu kimi yenə də mənim sözlərimə qulaq asan olmadı, mənim təklifim yerdə qaldı.

Yubiley. Mən bizim pedaqoji məbəddə çox yubileylərin şahidi olmuşam. Yazıcıların, alimlərin, müəllimlərin və sairə. Məsələn, Abdulla Şaiq, Məmməd Səid Ordubadi, Nazim Hikmət, Süleyman Rəhimov, Mirzə İbrahimov, Əli Vəliyev, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun, Osman Sarıvəlli, Mehdi Hüseyn, İsmayıl Şıxlı, Mədinə Gülgün və başqa yubileylər mənim xatirimdən silinmir. Universitetimizin müəllimlərimin də yubileylərini xatırlayıram. Mən 16 il Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri olmuşam. Bu kafedranın əsasını 1921-ci ildə görkəmli yazıçı və müəllim Abdulla Şaiq qoymuşdur. Mənim kafedramda 6 professor fəaliyyət göstərirdi. Mən onlara çox diqqətlə və mehribanlıqla yanaşırdım. Növbə ilə onların yubileylərini qeyd eləyirdim. Mağazadan ünvan qovluğunu alırdım, öz əlimlə yubileylərin təbrik məktubunu tərtib edirdim. Sonra mətbəədə qızıl suyuna çəkdirirdim. Kafedra iclasında təbrik eləyərək təqdim edirdim. İmran Babayev, Məmməd Məmmədov, Mürsəl Həkimov, Mustafa Mustafayev, Abbas Hacıyev, Kövsər Tarıverdiyeva və başqalarını şəxsən mən kafedra iclasında təbrik eləmişəm. Onu da təəssüflə qeyd edim ki, bu müddət ərzində kafedra üzvlərindən heç birisi

də demədi ki, Paşa müəllim axı sizin də yubileyləriniz gəlir, sizi də təbrik eləyək. Mən bunu görə bilmədim. Mən «Folklor və qədim ədəbiyyat» adlanan kafedrasının üzvü olmuşam. Oraya Tərhan Novruzovu müdir qoymuşlar. Mən ona kafedranın bütün işlərində kömək göstərirdim. Bir gün kafedra iclasında o, mənim 75 yaşımı təbrik elədi, hətta bir şeir də yazmışdı. Mürsəl Həkimov da bu kafedranın üzvü idi. O da bir «divani» söyləməklə məni təbrik elədi. Üstündən heç bir-iki ay keçmədi. Mürsəl Həkimov vəfat elədi və Tərhan Novruzov məni bir neçə dəfə təhqir elədi. Mən beləliklə bu kafedradan ayağımı kəsdim. Bir-iki dəfə də dekan Buludxan Xəlilov məni acıladı. Nəhayət gəlib 80 yaşına çatdım. Təsəvvür edin, kafedra, dekan, rektorluq mənim bu yaşımı qeyd eləmədi. Bu sözləri təxminən şikayət təriqilə koridorda dedim. Tərhan Novruzov elə o saat gedib rektor Yusif müəllimə xəbər verir ki, Paşa müəllim koridorda sizin əleyhinizə danışdı. Əlbəttə, istər-istəməz rektorla mənim münasibətim soyuqlaşdı. İlin axırında Yusif müəllim daxili əmrlə mənim 80 yaşımı qeyd elədi. Nəhayət gəlib 85 yaşına çatdım. Bütün ili heç kimdən bir qeyd belə eşitmədim. Axı ömrümü, günümü doğma xalqın elminə, təhsilinə, mədəniyyətinə həsr eləmiş bir fədai üçün bu az yaş deyil. Mən türk dünyasında ilk dəfə olaraq sevimli dastanımız «Koroğlu» haqqında dissertasiya yazmışam, doğma, milli folklorumuz haqqında Azərbaycan balaları üçün ilk dərslisi də mən yazmışam. Folklorumuzun iki əsrlik elminin tarixini də yenə ilk dəfə mən tədqiq eləmişəm, nə qədər alim, magistr, müəllim yetişdirmişəm. Filologiya fakültəsinin tarixi haqqında ilk böyük kitabı da mən yazmışam. Bütün bunlar heç kimin eləmədiyi və eləyə də bilmədiyi işlərdir. Mən öz halal zəhmətimin bəhrəsini görmək istəyirəm. Bunların heç birisini tələbələrımız bilmir. Mən ömrümdə yubiley istəməmişəm, mənə heç lazım da deyil. Ali məktəbdə etik, əxlaqi normalar var. Tərbiyə və təlimin müəyyən çalarları var, bunlarsız təhsil olmaz. Tələbə dünyasının təlim və tərbiyəsini Azərbaycan xalqı bizə

tapşırıb. Belə təkliflərdən, tədbirlərdən uzaqlaşmaq xüsusilə ali məktəblərdə düz olmaz.

İndi mən Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının üzvüyəm, dəqiqləşdirsək düz 1950-ci ildən üzvüyəm, 16 il də onun müdiri işləmişəm. Deyim ki, düşündüm ki, kafedranın müdiri mənim sevimli tələbəmdir. İndi dekanla, rektorla danışıb məni tələbələrimlə görüşdürürlər. Himalay müəllim mənim tələbəm olub, onun ömür yoldaşına da dərslər demişəm. Biz Himalay müəllimlə müəllim tələbə olmamışıq, həmkar olmuşuq. Hətta zəngləşəndə qardaş deyə müraciət eləmişik. Sözü qısa ilin sonunda Yusif müəllim institutun daxili əmri ilə mənim 85 yaşımı təbrik elədi və mənə universitetimizin fəxri fərmanını verdi.

86 illik ömürdür, özü də çox mənalı bir ömürdür. Doğma xalqın mədəni, mənəvi sərvətlərinin keşiyində duran bir ömürdür. Bununla fəxr edir, qürur hissi duyuram. Bu dünyadan xalqımın yanında üzüağ, alnı açıq köçürəm. Ulu Tanrı, varlığına and içirəm. Sənin qaygın, Sənin eşqinlə 66 il yazıb-yaratmışam. Bu yazılar, əsərlər Sənin himayənlə yazılıb və xalqımıza çatdırılmışdır. Mən Allah eşqinə, Tanrı eşqinə söykənərək Tanrının mənə səxavətlə bəxş etdiyi ilham eşqinə yazıb-yaratmışam. Bütün bu nailiyyətlərimi Ulu Tanrının adına bağlayıram. Elə indi də 86 yaşında da Xaliq mənə güc-qüvvət verir, ürəyimdə olanları yazıya köçürə bilirəm.

Abbas Hacıyev.¹ Mən Abbas Hacıyevi heç tanımır-dım. Bir günü o, namizədlik dissertasiyasını bizim kafedraya gətirdi. Kafedra müdiri akademik Feyzulla Qasimovun rəhbərliyi ilə ona yaxşı bir rəy verdik. Bir müddətdən sonra o, indi də doktorluq dissertasiyasını gətirdi. Mövzusu Mirzə İbrahimovun yaradıcılığı idi. Kafedramızda Əkbər Tağıyev fəaliyyət göstərirdi. Onun dərəcəsi yox idi. Ancaq əla müəllim idi. Azərbaycan Sovet ədəbiyyatını necə deyərlər,

¹ *Abbas Hacıyev və Azad Nəbiyev haqqında məlumatlar onların sağlığında yazılmışdır.*

beş barmağı kimi bilirdi. Abbas Hacıyevin doktorluq dissertasiyasını çox dərindən təhlil elədi və bolluca səhvlərini də üzünə dedi. Yenə də bizdən müsbət rəy alıb getdi. Sonralar o, Xarici dillər institutunda kafedra müdiri işləyib. Nəhayət, institutun rektoru Zemfira Verdiyeva bir bəhanə ilə onu institutdan uzaqlaşdırıb. Bundan sonra Abbas Hacıyevi bizim pedaqoji instituta göndərdilər. O zaman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri professor Məmməd Məmmədov idi. Məmməd müəllim A.Hacıyevi kafedraya qəbul eləmədi. Rektorluğun, partiya komitəsinin rəylərinə baxmayaraq M.Məmmədov kafedranın qərarını çıxardı. Əsas səbəb isə bu idi ki, Abbas Hacıyev sovet ədəbiyyatından və ədəbiyyat nəzəriyyəsiindən dərslər aparırdı. Kafedrada bu ixtisasda üç müəllim var idi. Heç onlara dərs çatmırdı. Məmməd Məmmədov o zaman hətta rektorluğun, nazirliyin təkliflərini də qəbul eləmədi. Abbas Hacıyev koridorlarda qalmışdı. Nəhayət, onu rus və xarici ölkələr ədəbiyyatı kafedrasına qəbul elədilər.

İli və tarixi yadımda deyil. Haşım Ağayev rektor olduğu vaxt idi. Abbas Hacıyev yenidən öz yerinə seçilirdi. Böyük sovet onu qaraladı, başqa sözlə qutuda qoydu. Təxminən bir ay Abbas Hacıyev işsiz qaldı. Sonra hardansa və kiminsə köməyi ilə Haşım müəllim onu yenidən səsverməyə qoymaq qərarı almışdı. Halbuki böyük sovetin ikinci dəfə səsverməsi qadağandır. Bir gün ikinci mərtəbədə elmi işlər üzrə prorektorun kabinetinin qarşısında iki professorla rastlaşdım. Xarici dillər kafedrasının müdiri Arif Tahirov, tarix fakültəsinin dekanı Abdurrahman Şahmirov. Arif müəllim məni dayandıraraq dedi: Paşa müəllim, sən bu yerinə deynən Abbas Hacıyevə səs versin, onun ailəsi var, çöldə qalıb. Mən də dilləndim. Abdurrahman müəllim, Siz binədən xeyirxah adamsınız. Mən də Arif müəllimin xahişinə qoşuluram, Abbasa səs verin, qoy keçsin işləsin. Bir neçə gündən sonra Abdurrahman müəllimlə görüşdük, üz-üzə gəldik. Paşa müəllim, mən sənə və Arif müəllimin xahişini yerinə yetirdim. Abbasa səs verdim. Bilirsinizmi, nə

oldu Allahın möcüzəsi oldu. Böyük Sovetin 70-dən artıq üzvü var, hamısı səsvermədə iştirak edib. Abbas Hacıyev bir səsin artıqlığı ilə keçib. Bu da A.Şahmirovun, A.Tahirovun və P.Əfəndiyevin səsi idi. Faktik olaraq mən Abbas Hacıyevi xilas elədim. O isə bunun əvəzində ömrünün sonuna qədər mənə düşmən münasibət bəsləyib. Bunun səbəbini isə mən indi də bilə bilmirəm. Bütün bunlara, mənim mehriban münasibətimə baxmayaraq Abbasın qəlbində hardansa mənə qarşı kin var idi. Onu gizlədə bilmirdi. Mən onun bu münasibətini paxıllıq adlandırırım. Bu arada bir hadisə oldu. Abbas xəstələndi. Mən onu yazımın bir yerində oxucular üçün açacağam. Abbas həтта reanimasiyaya düşdü, bir neçə gün orada yatdı. Öyrəndim ki, reanimasiyadan çıxıb. Bir gün Himalay müəllimlə onu yoluxmağa getdik. Artıq sağalmışdı. Bir neçə gündən sonra Abbas evinə gəldi.

Bir gün üçüncü mərtəbədə Dillər kafedrasının yanında, pilləkənlərin başında təkcə dayanmışdım. Dərs saati idi. Sakitlik idi. Elə bu zaman gördüm ki, İsrayıl Mustafayev ikinci mərtəbədən pilləkənləri çıxır. Yaxına gəldi, salamlaşdıq, görüşdük. Koridorun o başında rus və xarici ölkələr kafedrasının qarşısında bir neçə müəllim dayanmışdı. Abbas da onların arasında idi. İsrayıl müəllim Abbası gördü, tanıdı və dedi ki, Abbas artıq işə gəlib (İsrayıl müəllim Abbasın müdiri olduğu kafedranın üzvü idi.). Mən də əlavə elədim ki, Allaha şükür sağalib işə qayıtdı. İsrayıl səmimi surətdə mənimlə söhbətə başladı. Göylərin sərdarı Ulu Tanrıya and olsun, Məhəmməd peyğəmbərimiz haqqı, Qurani-Kərim haqqı və nəhayət atamın müqəddəs qəbrinə and olsun, İsrayıl müəllim nə danışsasa mən eləcə də oxucularımıza çatdıracağam. İsrayıl müəllim dedi ki, Paşa müəllim, mən iki böyük müəllimimi müqəddəs sayır və dualar edirəm. Onlardan biri İsmayıl Şıxlı, o birisi də sizsiniz. Ancaq məni bağışlayın, İsmayıl müəllimi bir az çox istəyirəm. Mən dedim, İsrayıl, İsmayıl Şıxlını bütün xalqımız ürəkdən sevir. İsrayıl çox ehtiyatla, sakitliklə söhbətinə davam elədi. Nə qədər vaxtdır bir əhvalat məni içərimdən

didir, mənim rahatlığım pozulub, bəzən gecələr də oyanıram. Neçə dəfə istəmişəm onu sizə danışam, dilim gəlməyib. Siz həssas, zərif və səhhətə zəif adamsınız, başınıza bir iş gələ bilər. Ancaq indi yeridir, danışacağam, çarəm yoxdur. Yənə də təkrarən xahiş edirəm əsəbiləşməyin, ürəyiniz xəstədir. İsrayıl müəllim deyir: Bir neçə vaxt bundan əvvəl biz bulvara çay içməyə getmişdik. Məmməd Məmmədov, Mürsəl Həkimov, Abbas Hacıyev, daha kim var idisə, yadımda deyil. Çay içə-icə söhbət eləyirdik. Rektor, prorektor, dekan, kafedra müdiri və sairə barədə danışırıdık. Birdən kimsə sizin adınızı çəkdi. Elə o saat Abbas oturuşunu dəyişdi, yarı ciddi, yarı ironiya ilə dedi: Paşa... icazə verin mən onu iki günə infarkt eləyib öldürüm. Mürsəl Həkimov dözə bilmədi. Ə nə danışsın, o, mənim müəllimim olub, həyatda nəyə nail olmuşamsa, onun zəhməti var. Onda Abbas sağ əlilə Mürsəli itələyərək dedi: sən dayan, sakit ol! Məmməd! Sən bir hə de, mən Paşanı 2 günə öldürüm. Məmməd başını qaldırıb, əməlli-başlı fikirləşdi və dedi. Abbas, yoldaşdır, ailəsi var, uşağı var. İsrayıl əlavə elədi ki, Paşa müəllim, içi mən də daxil olmaqla heç kəs Abbas müəllimdən soruşmadı ki, axı niyə sən Paşanı öldürəsən, o sənə, yaxud kimə nə eləyib, nə günahın sahibidir? İsrayıldan bu sözləri eşitdim, mənim rəngim qaçdı, gözlərimə tor gəldi, başım hərləndi. Mən qan təzyiqindən əzab çəkən adamın qan başına vurdu. İsrayıl mənə təskinlik verdi, dedi ki, Paşa müəllim, mən əvvəlcədən sizə dedim əsəbiləşməyin. Heç özüm də bilmədən qeyri-ixtiyari İsrayıldan ayrıldım. Mürsəl Həkimov rast gəldi. Dedim, Mürsəl bu nə əhvalatdı. O isə mənə «Məmmədmi dedi onu sənə» deyib uzaqlaşdı. Bir az da aralandım. Mustafa müəllim rast gəldi. Ona əhvalatı dedim. Mustafa müəllim tutuldu, dedi ki, sən kimə nə eləmişən, hanı Abbas, mən bu saat onun dərşini verərəm. Mən Mustafa müəllimə dedim ki, Abbas buradadır, ancaq xəstəxanadan çıxıb onu əsəbiləşdirmək olmaz (Bu da mənim ürəyim və qaygım). Sol qolundan yapışıb Mustafa müəllimi getməyə qoymadım. Bu

hadisə ilə mənə güclü bir mənəvi zərbə vurdular, günlərlə özümə gələ bilmədim, qan təzyiqim artdı, xəstələndim. İndi də bu hadisə ox kimi ürəyimə batır. Mən tanıyandan sonra həmişə, hər zaman Abbasa yaxşılıq eləmişəm. Kafedra müdiri olanda istədiyi dərsləri vermişəm, hansı komissiyaya könlü varsa arzusunu yerinə yetirmişəm. Bir gün mənə dedi ki, oğlum doktorluq dissertasiyasını müdafiə edəcək. Bilirdim ki, onun oğlu folklorşünasdır. Mən başa düşdüm ki, nə demək istəyir. Dedim ki, Abbas, sənin oğlun Asif yaxşı gəncdir, hazırlıqlıdır. Mən ona opponent olmağa razıyam. Oldum, yaxşı bir şey yazdım, müdafiəsində də oğlunu təriflədim. Az müddətdən sonra onun oğlu təsdiqini aldı, elmlər doktoru oldu. Bütün bunlara baxmayaraq onun daxilində mənə qarşı bir kin-küdurət var idi. Yaxşı Abbas, mənim sümüklərim peadqoji institutda çürüyüb. Sən hardansa bu instituta gəlmişən, özün də bu institutda iki kafedra dağıdıbsan. Məni niyə zəhərləyirsən, niyə incidirsən? Kafedralar birləşdi, hansı bir yolla Abbas Hacıyev birləşmiş kafedranın müdiri oldu. İndi daha da azğınlaşdı. Müdir kimi ilk işi məni dövlət imtahan komissiyasının tərkibindən çıxarmaq oldu. Mənim magistraturada elə dərslərim var ki, onların məndən başqa deyən olmaz. 60 ildir deyirəm. Bu dərsləri alıb başqa müəllimlərə, hətta laborantlara da payladı. Məni hövsələdən çıxarırdı. Ona heç bir söz təsir eləmirdi. Mən dözə bilmədim, rektor Bəhlul Ağayevin adına məlumat verdim. Mən 14 rektorla işləmişəm, indiyə qədər heç birinə şikayət ərizəsi yazmamışam. Bu məktub B.Ağayevin adına ikinci ərizə idi. Birini Tərlan Novruzovdan təhqir görüb yazmışdım. Bunu da Abbas Hacıyevdən yazmışdım. Heç birisini də rektora verməmişəm. Arxivimdə durur. Çünki həm Tərlan, həm də Abbas bilirlər ki, onlar rektordan heç bir tənbeh almayacaqlar.

Azad Nəbiyev. Mən onu heç tanıyırdım. Eşitdim ki, Azad Azərneşrdə işləyir, redaktordur. «Koroğlu» dastanından namizədlik dissertasiyası müdafiə edib, mənim heç xəbərim olmayıb. Özbək və Azərbaycan «Koroğlu» dastan-

larını müqayisə eləyib. Özünü görməmişdim. Təsadüfən Azərnəşrdə rastlaşdıq. O, özünü təqdim elədi. Bir gün evdə oturmuşdum. O, mənə zəng çaldı. Zəhmət verdiyi üçün məndən üzr istədi, əlavə elədi ki, mənimlə məsləhətləşmək istəyir. Aydın oldu ki, o, doktorluq dissertasiyasını tamamlayıb. Alimlərdən biri deyib ki, bu dissertasiya yaramaz, o biri alim deyib ki, 5 min manat ver, sənin dissertasiyanı redaktə eləyim. Paşa müəllim, xahiş edirəm mənə kömək göstərin, telefonda həтта kövrəldi də. Mən dedim, Azad, sənə kömək eləyəyəm, ya rəy verim, yaxud opponent olum. O mənə minnətdarlığını bildirdi, ayrıldıq. Sözün qıtası, qərara aldım ki, Azadın dissertasiyasını Tiflisə aparacağam. Apardıq qəbul elədilər. Müzakirə zamanı opponentlərdən biri Moskvadan professor Kirdan, ikincisi Tiflis müdafiə şurasının üzvü, professor Migralidze və mən professor P.Əfəndiyev. Müdafiə uğurlu keçdi, yığışib Bakıya qayıtdıq. Yadımda bir əhvalat qalıb. Mehmanxanaya düşdük. Moskvadan professor Kirdan da gəlmişdi. Burada körpünün üstündə kiçik bir naharımız oldu. Kür çayı ayaqlarımızın altında sakit-sakit axırdı, elə bil elimizdən xəbər gətirirdi. Romantik bir axşam yaşadım. Onu da deyim ki, əgər mən getməsəydim, müdafiə olmayacaq idi. Bundan sonra Azad Nəbiyev məndən bərk yapışdı. Məni özünə müəllim hesab eləyirdi. Demək olar ki, hər gün mənə zəng çalırdı. Mən təcrübəli, stajlı folklorşünas, Azad Nəbiyev isə hələ sözün həqiqi mənasında folklorumuzun tarixini, janrlarını, folklorşünaslarımızın əmək və zəhmətini elə indicə öyrənməyə başlayan, gələcəyi olan gənc bir alim. Azad Nəbiyev həm də folklorumuzun toplanması ilə məşğul olurdu. Doktorluğun müdafiədən sonra təxminən 10 il hər il bir yeni kitab çap eləyirdi. Adəti üzrə bütün kitabların mən ya redaktoru, yaxud da rəyçisi olurdum. Mənim hələ 1950-ci illərdən əldə elədiyim bukinist mağazalarından aldığım nadir kitablarım var idi. Azad Nəbiyev hər dəfə onları məndən alıb istifadə eləyirdi. Yalnız mənim təkidimdən sonra qaytarır, yenə alıb aparırdı. Bir gün bu kitablardan

bir ikisi mənə lazım oldu. Azada dedim onları gətir. Nə desə yaxşıdır, qaytarmışam. Məni dəhşət bürüdü. Adama bu qədər qayğı göstərəsən, mənim sayəmdə elmlər doktoru olasan və üzümə belə qayıdasan. O kitabları qaytarmadı. Əgər yoldaşcasına xahiş eləsə idi, bəlkə də bəzi kitabları ona bağışlaya bilərdim. Mənim dərsliyim çap olunurdu. Dedim ki, redaktoru qoy Azad olsun. «Maarif» nəşriyyatından ona verdilər. Mən ona dedim ki, vərəqlə qaytar. Məni hələ redaktə eləyəcək şəxs yoxdur. Bir müddətdən sonra kitabın əlyazmasını aldım, nə görsəm yaxşıdır. Mənim kitabıma əl qatıb sevdiyim bəzi şeirləri pozub cümlələri qaralayıb Yunis Əmrəni İmrə eləyib. Mən ona zəng çalıb dedim ki, sənin ixtiyarın varmı ki, mənim kitabımı qaralayıb korlayasan. Mən ondan incidim və təxminən 10 il əlaqəmi kəsdim. 10 ildən sonra yenə zəng eləyib məndən üzr istədi. Xahiş elədi ki, onu bağışlayım. Mən də bağışladım.

Başqa bir hadisə... Bir gün «Yazıçı» nəşriyyatının baş redaktoru Sabir Rüstəmخانlı mənə zəng çaldı. Dedi ki, direktor Əjdər Xanbabayev sizi görmək istəyir. Mən getdim. Əjdər müəllim mənə etibar eləyirdi və xətrimi də çox istəyirdi. Dedi ki, nəşriyyata Azad Nəbiyevin kitabı daxil olub. Axı Azərbaycan və özbək folkloru əlaqələri, özü də rus dilindədir. Siz o kitabla tanışsınız mı, onu çap eləmək olarmı? Mən dedim ki, o, Azad Nəbiyevin doktorluq dissertasiyasıdır. Mən də onun opponenti olmuşam. Mənə görə çap eləmək mümkündür. Əjdər müəllim mənə minnətdarlığını bildirdi. Ancaq o, məndən rəy istədi, dedim ki, opponet rəyi var, özü də rus dilindədir. Onu məndən aldılar. Azad Nəbiyevin kitabı işıq üzü gördü. Ancaq yenə məni incitdi. Əvvələn kitabın heç bir səhifəsində mənim adımlı çəkmədi, ikincisi axı mən rəy vermişəm, heç olmasa rəyçi kimi adımlı kitaba qeyd etmək olardı. Əziz oxucum, mənim taleyim belədir. Ömrü boyu insanlara yaxşılıq eləmişəm, bu cəhət mənim qanımdadır. Yaxşılıq elədiyimdən də heç vaxt yaxşılıq görməmişəm...

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti – 90
Universitetimizin rektorları
Cəbrayıl Ələskərov

Mən doğma, milli, fəxr elədiyim Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin divarları arasında ömrümün 66 ilini keçirmişəm. Burada adı tələbəlkdən Əməkdar elm xadimi kimi fəxri ada qədər çətin və şərəfli bir yol keçmişəm. Başqa təfərrüatlara varmadan deməliyəm ki, Universitetdə mən 14 rektorla işləmişəm. Bunların hər birisi doğma respublikamızda elm, mədəniyyət və təhsilin inkişafı sahəsində böyük işlər görmüşlər. Mən də elə bu 66 il ərzində onların hər birisinin ən məsul tapşırıqlarını yerinə yetirmişəm, onların rəğbətini qazanmışam. Həmin rektorların adlarını çəkmək istəyirəm. Əhməd Seyidov, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mehdi Mehdizadə, Həmid Qədirov, Cəbrayıl Ələsgərov, Mehdixan Vəkilov, Mehdi Əliyev, Şövqi Ağayev, Haşım Ağayev, Afad Qurbanov, Sərvər Aslanov, Nizami Xudiyev, Bəhlul Ağayev, Yusif Məmmədov.

Mənim ilk rektorum Seyidov Əhməd olmuşdur. O, bütün Zaqafqaziyada ilk pedaqoji elmləri doktoru idi. Həm də mənim əziz müəllimim olub. Kabinetində məndən pedaqogikanın tarixi fənnindən imtahan götürüb, «əla» yazıb. İkinci rektorum Cəfər Xəndan Hacıyev idi. O, əvvəlcə mənim müəllimim olub. Dövlət imtahan komissiyasının sədri kimi məndən imtahan götürüb, 4 «əla» yazıb, fərqlənmə diplomu verib, rektor kimi aspiranturaya qəbulda mənə kömək etmişdir. Üçüncü rektorum respublikada pedaqogika elminin korifeylərindən biri olan Mehdi Mehdizadə idi. Mehdi müəllim də mənim əziz müəllimim olub, üçüncü kursda və dövlət imtahanında mənə pedaqogika fənnindən «əla» qiymət verib. Rektorumuz Mehdi Mehdizadəni maarif naziri göndərəndə söylədilər ki, onun müavini – prorektor Həmid Qədirovu rektor təyin edəcəklər. Bunu eşidən mənim elmi rəhbərim və sevimli müəllimim professor Mikayıl Rəfilə dövlət səviyyəli iclasların

birində çıxış edərək demişdi ki, Həmid Qədirov yaxşı alimdir, yaxşı insandır, ancaq o, institutu idarə edə bilməz. Həmid Qədirov həm rektor, həm də prorektor olanda bütün fəaliyyəti boyu professorun çıxışını unuda bilməmişdir. O, doğrudan da, bir müddət rektor işlədi. Ancaq tezliklə bizim instituta məşhur maarif və ictimai xadim olan Cəbrayıl Ələskərovu rektor göndərdilər. Bu, təxminən 1950-ci illərin ortaları idi. Cəbrayıl müəllim də az bir müddətdə institutda rektor olmuşdur. Universitetimizin 90 illiyi ərəfəsində onun vaxtilə rektoru olmuş Cəbrayıl müəllim haqqında yadımda qalanları oxucularla bölüşmək istəyirəm.

Cəbrayıl Ələskərov maarif və ictimai xadim idi. Deyirdilər ki, o bir neçə il Bakı Dövlət Universitetinin rektoru olub. Sonralar Bolqarıstan Xalq Respublikasında 5 il maarif naziri işləyib, vəzifə borcunu yerinə yetirəndən sonra vətənə dönmüşdür. İndi o, Pedaqoji Universitetimizin rektoru idi. Çox təmkinli, işgüzar, ədalətli, necə deyərlər, aqayana bir şəxsiyyət idi. Mən «Koroğlu» Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır» adlı namizədlik dissertasiyamı Cəbrayıl müəllimin sədrlik etdiyi sovetdə müdafiə etmişəm. O zaman mən ona öz minnətdarlığımı bildirmişdim. Həmin illərdə institutumuzda bilavasitə Cəbrayıl Ələskərovun təşəbbüsü ilə iki böyük və qocaman sənətkarımızın yubileyi qeyd olunmuşdur (əlbəttə, yadımda qalanlar bunlardır). Birinci yubiley böyük və qocaman sənətkarımız Məmməd Səid Ordubadiyə məxsusdur. Yubiley institutumuzun böyük akt zalında keçirilmişdi. İnstitutumuzun müəllim, tələbə kollektivi ilə birlikdə zalda Bakı şəhərinin müxtəlif müəssisələrindən, o cümlədən Yazıçılar İttifaqından çoxsaylı qonaqlar da var idi. Gecəni Cəbrayıl müəllim böyük hörmətlə, məhəbbətlə aparırdı. Gecənin gedişi haqqında yadımda indi elə bir təəssürat qalmayıb. Birdən zaldan bir tələbə qocaman sənətkarımıza belə bir sual verdi: «Səid müəllim, indi cavan olsaydınız, nə edərdiniz? Məmməd Səid Ordubadi yerində cavab verdi ki, gəncliyimi qənaətlə xərcləyərdim».

Yadımda qalan ikinci yubiley böyük yazıçı, müəllim, maarif xadimi Abdulla Şaiqə həsr olunmuşdu. 1956-cı il idi. Yənə də gecənin səbəbkarı Cəbrayıl Ələskərov idi. Yadımdadır, Abdulla Şaiq çox qocalmışdı və balacalaşmışdı. Əlində əsa institutun böyük zalının prezidiumunda ortada əyləşmişdi. Cəbrayıl müəllim özünəməxsus səbr və təkminlə iclası açdı. Böyük ədibimizin həyat və fəaliyyəti haqqında çox dəyərli sözlər danışdı. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı haqqında dosent Sədi Əfəndiyev məruzə elədi. Sədi müəllim Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçısı idi. Özü də dil və ədəbiyyat fakültəsinin dekanı işləyirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatından və uşaq ədəbiyyatımızdan mühazirələr oxuyurdu. Beləliklə, Abdulla Şaiqə layiq bir gecə keçdi. Axırda ədibin özünə söz verildi. Elə prezidiumda əlindəki əsaya söykənərək danışdı və minnətdarlığını bildirdi.

Cəbrayıl Ələskərovla bağlı mənim elə bir mühüm xatirələrim yoxdur. Onun rektorluğu vaxtında mənim başım dissertasiyaya qarışmışdı. Bir çox hadisələrin təfərrüatına əhəmiyyət vermirdim. Şəxsən Cəbrayıl müəllimlə bağlı bir əhvalatım da olmayıb ki, onu xatırlayım. O zaman tarix fakültəsi və dil-ədəbiyyat fakültəsi müstəqil fakültələr idi. Hər bir fakültənin də ayrıca dekanı var idi. Bütün sovet məkanında bu iki fakültəni birləşdirib «tarix-filologiya» fakültəsi yaratdılar. O zaman tarix fakültəsinin dekanı Azərbaycan tarixi mütəxəssisi professor Cəfər İbrahimov idi. Dil-ədəbiyyat fakültəsinin dekanı isə dosent Sədi Əfəndiyev idi. Cəbrayıl müəllim tarix-filologiya fakültəsinə professor Cəfər İbrahimovu təyin etdi. Sədi Əfəndiyev isə kənarında qaldı. Görünür, o, narazı qalmışdı.

Mənim «Koroğlu» haqqında dissertasiyam hazır olmuşdu. Hamıdan çox onu professor Mikayıl Rəfilini bəyənməmişdi. Kafedranın müzakirəsindən keçmişdi, sovetdə idi. Prorektor Həmid Qədirov müxtəlif bəhanələrlə onu böyük müdafiə sovetinin müzakirəsinə vermir və M.Rəfilini əsəbləşdirirdi. Bundan əvvəl mənim «Koroğlu» haqqında

dissertasiyamla bağlı Moskva və Leninqrada elmi eza-
miyyət üçün Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
iclaslarının 3 qərarını «pulumuz yoxdur» deyərək Həmid Qə-
dirov qaytarmışdı. Axırda o, dedi ki, «Koroğlu»nu Bakıda
oturub yazmaq olar. Beləliklə, mən elmi ezamiyyətdən
tamamilə məhrum edilidim. Nəhayət, çox çətinliklə də olsa,
mən 1955-ci ildə dissertasiyanı müdafiə eləyə bildim. O
zaman dissertasiyanı müdafiə eləyən kimi müəssisənin
rəhbəri dissertanta elmlər namizədi adı ilə əmr verir və əmək
haqqını da artırır. Mən o vaxt çox maddi çətinliklərlə
qarşılaşmışdım. Yarım ştat işləyir, özüm də kirayədə olur-
dum. 1953-cü ildən dərs yüküm əsas etibarilə mühazirə-
lərdən ibarət idi. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, SSRİ
xalqları ədəbiyyatı, bir də tarix fakültəsinin həm əyani, həm
də qiyabi şöbəsində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindən
ümumi kurs üzrə mühazirələr oxuyurdum. Əgər mən baş
müəllim olsam, maaşım iki qat artacaq idi. Professor
Mikayıl Rəfili 3 dəfə kafedranın təqdimatını verdi ki, mən
baş müəllim keçirsinlər. Hər dəfə Həmid Qədirov profes-
sorun təqdimatını rədd elədi. Bu, institutun daxili işidir.
İnstitut bunu hər dəqiqə müstəqil olaraq həll eləyə bilərdi.
Ancaq eləmədi. Axırda M.Rəfili hündürdən dedi ki, Paşa
mən daha yoruldu 24 yaşın var, get özün davanı çək.
Onda M.Rəfili dedi ki, mən Paşanı birbaşa dosent keçirə-
cəyəm. Kafedranın bu haqda təqdimatını rektorluğa gön-
dərirdi. Allahın köməkliliyi ilə bu təqdimat Həmin Qədirova
deyil, birbaşa Cəbrayıl müəllimin özünə çatdı. O da mənim
dosentliyimi böyük sovetin iclasına çıxardı. Böyük sovet
məhz Cəbrayıl müəllimin məsləhəti ilə gizli səsvermə yolu ilə
mənim dosentliyimi təsdiq elədi. Mən sənədlərimi Mosk-
vaya – Ali Attestasiya Komissiyasına göndərdim, iki aydan
sonra təsdiq gəldi. Pedaqoji institutun ən gənc dosent-
lərindən biri oldum. Mən Cəbrayıl müəllimin dissertasi-
yadan sonra ikinci belə qayğısını gördüm.

Cəbrayıl müəllim iri cüssəli, gözəl görünüşlü, aqayana
bir insan idi. O, koridora çıxıb yeriyəndə hamı onun

arxasınca baxırdı. O, Pedaqoji institutumza bir sakitlik, sabitlik gətirmişdi. Mən Cəbrayıl müəllimdən narazı qalan müəllim, tələbə eşitməmişdim. Cəbrayıl müəllim institutu diqqətlə, ədalətlə idarə edirdi. Hazırda Üzeyir Hacıbəyov küçəsindəki beşmərtəbəli bina da Cəbrayıl müəllimin vaxtında tikilib.

Bir məsələni də xatırlamaq istəyirəm. Hər il olduğu kimi bu il də institutda partiya-hesabat yığıncağı gedirdi. Mən də gənc kommunist kimi zalda oturub qulaq asırdım. Çıxış edənlər çox təmkinlə, sakitliklə danışdılar. Düzü yadıma gəlmir ki, mən narazı bir çıxış eşidəm. Ancaq sonda – səsvermə zamanı nədənsə Cəbrayıl müəllim kifayət qədər səs toplaya bilmədi. Ona görə də səhərisi günü ərizə yazıb institutu tərk etdi. Əgər hafizəm məni aldatmırsa, bu, 1957-ci ilin əvvəlləri idi. Mən şəxsən çox təəssüfləndim. Cəbrayıl müəllimin sonrakı fəaliyyəti barədə məlumatım yoxdur. Xatirələrimdə çox kiçik qeyri-dəqiqlik varsa, oxuculardan üzr istəyirəm.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV VƏ ŞİFAHİ XALQ YARADICILIĞI (*Anadan olmasının 200 illiyinə*)

Qədim xalqların yaşayış tərzləri arasında müəyyən oxşarlıqlar olmuş, dünya xalqları oxşar həyat mərhələləri keçmişlər. Bu oxşar həyat mərhələləri də bir-birinə oxşar mövzular, süjetlər və beləliklə də bədii sənət nümunələri meydana gətirmişdir. Beləliklə, hələ milli keyfiyyət və xüsusiyyətlərin formalaşmadığı bir dövrdə dünya xalqlarının sənətində bəşəri ideya və süjetlər öz əksini tapmışdır. Yazılı ədəbiyyata qədər mövcud mövzu və süjetlərdən dünyanın böyük sənətkarları çox ustalıqla qidalanmış və beləliklə də özləri bəşəri olmuşlar, başqa sözlə yaradıcılığı ilə həmişəyaşar olmuşlar. Baxın, dünyanın Homer, Dante, Firdovsi, Nizami, Şekspir, Puşkin kimi sənət korifeylərinin ölməz sənət incilərində ideya və məzmunca nə qədər oxşarlıqlar var. Bu yaxınlıqları onlara mənsub olduqları xalqların minillik təcrübə və müşahidələrinin bədii ifadəsi olan şifahi yaradıcılıq nümunələrindən qidalanma gətirmişdir.

Ədəbiyyat və folklor dünya miqyaslı bir problemdir. Yazılı ədəbiyyatın ilk kərpicləri, əlbəttə, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarət olmuşdur. Dünya miqyaslı sənətkarlar yaradıcılığı etibarilə rəngarəng olduğu kimi folklorla müraciəti baxımından da müxtəlif olmuşlar. Bəziləri xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı nümunələrini götürüb işləmiş, bəziləri isə öz yaradıcılığına folklor vasitəsilə xalq ruhunu, etiqadını, dilini, psixikasını, ümumiyyətlə xalqın özünü gətirmişlər. Şübhə yoxdur ki, sözün həqiqi mənasında folklorlaşma üçün sənətkarın xalq içərisində pərvəriş tapması əsas şərtlərdəndir. Başqa sözlə, folklor sənətkarların yaradıcılığına gərək ananın südü vasitəsilə daxil olsun.

Yuxarıda dediyimiz kimi, dünya folklorşünaslığının ən mühüm problemlərindən biri də şifahi xalq sənətinin yazılı ədəbiyyata münasibəti problemidir. Bəlkə də bu, ən

qədim problemlərdəndir. Yazılı ədəbiyyat, əlbəttə, quru yerdə meydana gəlməmişdir. Əlifbanın, yazının yaranmasına qədər xalq sənətinin milyon illər sabitləşən ənənələri var idi. Bu ənənələr yazılı ədəbiyyat nümayəndələrinə kömək etmiş, onların hətta dünya şöhrətli əsərlərinin yaranması üçün zəmin olmuşdur.

Folkorsuz böyük sənətkar yoxdur. Folkorsuz sənətkar xalqsız sənətkardır. Folklor bütün dünya şöhrətli sənətkarların yaradıcılığını bəzəmişdir, ona zinət vermişdir. Bizim böyük Nizamini xalq yaradıcılığı olmadan təsəvvür etmək olarmı? Qətiyyəən yox! Nizami yaradıcılığından, xalq ədəbiyyatımızın janrlarından ibarət müntəxabat düzəltmək olar. M.Qorki xalq ədəbiyyatından bəhrələnən dünya sənətkarlarından bir neçəsinin adını çəkir: Apuley, Gete, Balzak, Jorj Sand, Anatol Fraus, Anderson, rus klassiklərindən Jukovski, Puşkin, L.N.Tolstoy və s. Kim Puşkini folkorsuz təsəvvür edə bilər? Puşkinin adı Nizami kimi sonralar xalq ədəbiyyatının inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Puşkin xalq ədəbiyyatının gözəl bilicisi, rus ədəbi dilinin banisi idi. Bu dahilərin heç birisinin xalq ədəbiyyatına aid məqaləsi, yazısı olmamışdır. Nizami XII əsrdə Gəncədə oturub dünya bədii fikrinin zirvəsinə çıxmışdı. Ona nə kömək eləmişdi? Azərbaycan xalq ədəbiyyatının əsrlər boyu yaratdığı sənət nümunələri. Bu nümunələri yaradan xalqın əsrlər boyu sabitləşən bədii ənənələri, Puşkin də elə. Onlar hər ikisi xalqın milyon illər yaratdığı, işlətdiyi bədii ənənələrə əsaslanmışlar. Təkrar edirəm, dünya folklorşünaslığının ən böyük problemlərindən biri, əlbəttə, folklor və yazılı ədəbiyyat, onların bir-biri ilə əlaqəsidir. Təsəvvür edin, dünyanın ən böyük, əfsanəvi şairlərindən biri olan Homer dünya şöhrətli «İliada» və «Odiseya» poemalarını məhz yunan mifologiyasının əsasında dünyaya gətirib. Homərə qədər yunan xalqının şifahi söz sənəti yaratmaq sahəsində böyük və sabit ənənələri var idi. Bu ənənələrin köməyi olmasa, bəlkə də belə böyük əsərlər meydana gəlməzdi. Bəşər mədəniyyətinin

söz sənəti olan yazılı ədəbiyyatın kökündə folklor ənənələri dayanmışdır. Bu ənənələr hər dövrdə bütün minilliklər dövründə yazılı ədəbiyyat korifeylərinin əlindən tutmuşdur. Əgər demək caizsə, elə indi də tutmaqdadır.

Qətran Təbrizidən müasir dövrümüzdə qədər elə bir söz ustadımız yoxdur ki, o, doğma xalqının şifahi ədəbiyyatı ilə əlaqədar olmasın. Xalq ədəbiyyatına müraciət iki yolla özünü göstərir. Bir qrup sənətkarlar xalqın söz sənətindən bu və ya digər mövzunu – əsəri götürür, onu öz yaradıcılığına daxil edir, başqa cür desək, işləyib hazırlayır. Bir qrup sənətkar isə xalq ədəbiyyatını bütün yaradıcılığına hopdurur, mövzu götürmür, amma xalqın dünyagörüşü, ənənələri, etnoqrafiyası, duzlu, məzəli dili o sənətkarın yaradıcılığına zinət verir. O sənətkar elə bil mənsub olduğu xalqın dili ilə danışır. Bunun ən yaxşı nümunəsini M.Ə.Sabir göstərmişdir. M.Ə.Sabirin bütün yaradıcılığından xalq ədəbiyyatımızın tərəvəti gəlir. Adətlər, ifadələr, sözlər, ibarələr, məişət tərz-i hamısı sənətkarın yaradıcılığında küll halında birləşərək yaşayır. Bu da M.Ə.Sabiri xalqın dilində əzbərə çevirir. Elə C.Məmmədquluzadə haqqında da bu sözləri demək olar. Əvvələn, C.Məmmədquluzadə gözəl nasirdir. O, «Danabaş kəndinin əhvalatları» hekayəsində xalqın dili ilə danışır. Elə bil ustad xalq sənətkarı nağıl söyləyir. Xalq dilini, ifadə tərzini, şifahi xalq yaradıcılığının üslubunu bilməyən şəxs əlbəttə, belə şirin və duzlu danışa bilməz. O biri tərəfdən C.Məmmədquluzadə gözəl dramaturqdur. Onun ilk dram əsəri olan «Çay dəstgahı» xalqdan gələn əsərdir. Sonra «Ölülər»i, «Anamın kitabı»nı xalq ədəbiyyatı əsərləri bəzəyir. Ananın üç oğlunun dilini başa düşməyən qızı çobanlarla danışır və çox gözəl xalq ədəbiyyatı əsərləri eşidir. C.Məmmədquluzadənin «Molla Nəsrəddin» jurnalını elə bil el sənətkarları çıxarıb. Xalq ədəbiyyatsız «Molla Nəsrəddin» jurnalını təsəvvür etmək mümkün deyil. Bu nümunələrin hamısına C.Məmmədquluzadə bələd idi və hər bir xalq ədəbiyyatı nümunəsini

yerinə görə jurnala daxil edir və onu necə deyərlər, məşhurlaşdırırdı.

Ədəbiyyat və folklor problemi bizim folklorşünaslığımızda öz həllini tapmalıdır. Əlbəttə, müəyyən işlər görülmüşdür. Ancaq görməli işlərimiz hələ çoxdur. Gəlin, ədəbiyyat tariximizə nəzər salaq. Nə üçün Xaqani, Nəsimi, Ş.İ.Xətai, Məhəmməd Əmani, M.P.Vaqif, Ə.Nəbatı, Q.Zakir, A.Bakıxanov, S.Ə.Şirvani, N.Vəzirov, H.Cavid, Ə.Cavad kimi sənətkarlarımızın milli folklorla əlaqəsi tədqiqata cəlb olunmasın. İndi folklorşünaslarımız aşığı yaradıcılığının üstünə düşüblər. Aşığı yaradıcılığı böyük və tükənməz sərvətdir. Onun çox böyük, qiymətli, dərinədən tədqiq olunmalı sahələri var. Ancaq çox zaman bu və ya digər bir sənətkarı zorla aşığı eləyib, zorla dissertasiya yazdırır, axı bu kimə lazımdır. Beləliklə, bir nəfər qondarma dissertasiya müdafiə edib, çətir kimi başının üstündə tutub ömrü boyu onun kölgəsində yaşayır, özündən başqa heç kimə xeyri olmayır. Böyük, müqəddəs mənəvi sərvət ucuzlaşır və nüfuzdan düşür. Burada ən böyük məsuliyyət dissertasiyanı yazdıran alimin öhdəsinə düşür.

Azərbaycanın sovet dövrü sənətkarları da hamısı şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəli olmuşlar. Mən şəxsən Mirzə İbrahimov, Hüseyn Arif yaradıcılığının folklorla əlaqəsi haqqında namizədlik dissertasiyalarına rəhbərlik etmişəm. Dövrümüzün iki titanik sənətkarının milli folklorumuzla əlaqəsi haqqında monoqrafiyalar çap elətdirmişəm. Onlar C.Cabbarlı və S.Vurgundur. Şəxsən mənim yaradıcılığında ədəbiyyat və folklor xüsusi yer tutub. Nizami Gəncəvi, M.Füzuli, H.Zərdabi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi klassiklərimizin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi haqqında məqalələr yazıb çap elətdirmişəm. Bundan başqa Mikayıl Müşviq, Mehdi Hüseyn, Məmməd Rahim, Hüseyn Arif, Bəxtiyar Vahabzadənin də folklorla əlaqəsini tədqiq etmişəm. Bizim Azərbaycan Sovet sənətkarlarından Əli Vəliyev, Süleyman Rəhimov, Osman Sarıvəllinin milli folklorla əlaqəsi haqqında namizədlik dissertasiyaları

müdafisə olunmuşdur. Mənə görə bu mövzunu daha dəqiq və ətraflı tədqiqat özünü göstərməlidir.

Nə üçün İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Elçin Əfəndiyev, Balaş Azəroğlu, Anar, Məmməd Araz, Mövlud Süleymanlı, Nəriman Həsənzadə yaradıcılığının folklorla əlaqəsinin elmi əsasları açılmasın. Əgər burada hər hansı bir sənətkarımızın adını unutmuşamsa, məndən inciməsinlər. Bundan əlavə, ümumiyyətlə, müasir dövr ədəbiyyatımızın folklorla bağlılığı haqqında elmi-tədqiqat işləri aparılmalıdır. Rus ədəbiyyatında həmin mövzu Radişşevdən başlanmışdır. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri və çağdaş yazıçıların folklorizmi rus folklorşünaslığında öz həllini tapmışdır.

M.F.Axundov və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı mən folklorşünaslığımızın və ədəbiyyatşünaslığımızın bəzi problemlərinə də toxunmaq istəyirəm. Bu problemin ən böyüyü yuxarıda da dediyim kimi dünya miqyaslı ədəbiyyat və folklor problemdir. Məqələmin bu yerində mən başqa bir əhvalatı da danışmaq istəyirəm. Mən «Kredo» qəzetinin böyük redaktoru Əli Rza Xələflidən, «Kredo»nun daimi və böyük oxucularından üzr istəyirəm. Bu əhvalatı deməyib keçə bilməzdim. Ömrümün sonudur, bu əhvalatı mən özümlə o biri dünyaya apara bilmərəm. Qoy bu dünyada qalsın, tarixə dönsün, həm də gənc həmkarlarıma örnək olsun. Bir də axı bunlar ümumiyyətlə və bilavasitə ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, ədəbi-mədəni əlaqələrlə bağlıdır. Bunları mən gənc həmkarlarıma yadigar qoyub bu dünyadan köçürəm. Bu əhvalatlar axırda yenə gəlib mənim tədqiq və təhlil elədiyim problemlərlə qovuşacaqdır. Əzizim, Əli Rza müəllim, ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz, folklorumuz, milli musiqimizlə bağlı elə hadisə və əhvalatlar olur ki, onlar yazıya köçürülməli, çap olunmalı və yaşamalıdırlar. Bunlar bilavasitə bizim tariximizlə, elə mentalitetimizlə bağlıdır. Onlar tarixə dönərək yaşamalıdır ki, gələcək nəsil üçün yadigar, örnək, ibrət dərsi

olmalıdır. Belə tarixə düşəcək əhvalatlardan birini «Kredo» oxucularına çatdırıram.

1970-ci il. Moskvada ədəbiyyat məsələlərinə həsr olunmuş Ümumittifaq simpoziumu keçirilir. Azərbaycandan mən və bir də Seyfulla Əsədullayev getmişik. Folklor bölməsinin iclasında aparıcı professor Novikova dedi ki, bizim seksiyada hətta akademik də iştirak edir. Türkmənistan Elmlər Akademiyasının akademiki B.A.Qarriyev. Mən diqqətlə ona baxdım, çünki heç görməmişdim. Məruzələrimiz qurtardı. Mən Qarriyevə yaxınlaşdım. Özümü təqdim elədim. Orada bizə bloknot paylamışdılar. O, mənə dedi ki, bloknotunuzu mənə verin, Aldı və öz ünvanını ərəb əlifbası ilə yazdı. Baymuxammed Atalıyeviç Qarriyev, Aşxabad, küçə, telefon. Sonra o öz bloknotunu mənə verərək dedi ki, indi də siz ünvanınızı yazın. Mən yazıb qayıtdım. O, bloknotu əlinə alıb heyrətləndi, ba! Paşa müəllim, mən sizi tanıyıram. Mən Bakıya gəlib, Pedaqoji İnstitutun oxu zalında 3 gün oturub sizin Koroğlu haqqında dissertasiyanızı oxumuşam, mənə çox köməyi olub. Sonra sizin son dövrdə Bakıda Koroğlu haqqında nəşr olunan materialları da poçtla qəbul eləmişəm, hələ onun sağolunu da sizə söyləyə bilməmişəm. Beləliklə, akademik B.A.Qarriyevlə tanışlığımız belə oldu. Sonra səmimi söhbət elədik, yeməxanaya gedib Allah verəndən yedik və ayrıldıq.

B.A.Qarriyev Koroğlu haqqında kitabını 1968-ci ildə çap elədirib. Dedim ki, mənim dissertasiyama diqqətlə oxuyub, istifadə də eləyib. Kitabının heç bir yerində qeyd eləmir ki, bütün türk dünyasında dünya şöhrətli dastanımız Koroğlu haqqında ilk dissertasiya 1953-cü ildə gənc Azərbaycan alimi Paşa Əfəndiyev müdafiə eləmişdir (paxıllıq və qibtə özünü bürüzə verir). Mən əlavə edim ki, o zaman «Koroğlu» haqqında mövcud olan bütün qaynaq və mənbələri ətraflı tədqiq və təhlil etmişdim. B.A.Qarriyev heç bir yerdə mənim adıma çəkmədən bunları yenidən təkrar etmək məcburiyyətində qalmışdı.

1973-cü il. Mənim doktorluq dissertasiyam hazır olub. «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» aftoreferatı hazırladım. 120 səhifə rus dilində idi. Avtoreferatı keçmiş sovetlər birliyində olan bütün müdafiə şuralarına yol saldım. Bir nüsxəsini də açıq ürəklə, səmimiyyət və lütfə Aşqabada B.A.Qarriyevə göndərdim. Doktorluq dissertasiyasının müdafiəsində mən çox əziyyət çəkmiş, yorulmuş və zəifləmişdim. Tez-tez xəstələnirdim. Elə bu vaxtlar Moskvadan bir konvert aldım. Ali Attestasiya Komissiyasından idi. Konvertdə mənim adıma çağırış var idi. 1975-ci il dekabrın 22-də Moskvada Rus dili İnstitutunda olan ekspert sovetində mənim dissertasiyam müzakirə olunacaq idi. Konvertdə dissertasiyam haqqında bir rəy də var idi. Rəyin imzasını qayçı ilə kəsib götürmüşdülər. Mən rəyi oxuyan kimi kimin yazdığını təyin elədim. B.A.Qarriyev mənim avtoreferatımı oxuyub həm heyrətlənir və həm də hirsələnir, əsəbiləşir. Ona görə heyrətlənir ki, türk dünyasında folklor elminin tarixi haqqında belə bir fundamental əsər yazılmışdı. Ona görə əsəbiləşir ki, P.Əfəndiyevin bəzi mülhizələri ilə razılaşa bilmir. Əlinə qələm götürüb (qoy «Kredo» qəzetinin hörmətli oxucuları məni bağışlasın) ağzına gələni (ifadəmə görə üzr istəyirəm) yazıb Moskvaya Ali Attestasiya Komissiyasına göndərir. Orada B.A.Qarriyev heç bir mənbəyə, sübuta və dəlilə, qaynağa əsaslanmadan bir sıra iradlar göstərmişdi. Çünki B.A.Qarriyev öz yazılarında «Koroğlu», «Aşiq Qərib», «Əsli və Kərəm» və sairəni türkmən xalqının yaradıcılığı adlandırırdı. Paşa Əfəndiyevin 368 səhifəlik doktorluq dissertasiyasının hər bir səhifəsindən Azərbaycanlı balası boylanırdı. Məsələn, B.A.Qarriyev rəyində göstərir ki, niyə «Avesta»nın adı çəkilir, niyə «Aşiq Qərib» dastanından az danışılır, niyə H.Arashı və M.H.Təhmasibin folklorşünaslıq fəaliyyətindən danışılır və s.

Mən rəydə olan iradların hamısına cavab hazırlayıb Moskvaya yolladım. Moskvada Rus dili institutunun nəzdində ekspert soveti təşkil edilmişdi. Sovetin sədri dünya

şöhrətli dilçi alim Lenin mükafatı laureatı, akademik Fedot Petroviç Filin idi. Sovetin tələbkarlığından çox danışdırlar. Mən Moskvada Rus dili institutunu tapdım. Sovetin iclas salonunu öyrəndim və iclası gözlədik. Böyük zalda 30-40 elmlər doktoru, professorlar əyləşmişdi. Prezidiumda isə təxminən 10-12 nəfər var idi. Onlar Akademiyanın müxbir, yaxud həqiqi üzvləri idi. Mən ekspert sovetinin iclasında B.A.Qarriyevin bütün mənbəsiz və əsassız iradlarını rədd elədim. Sovetin prezidiumda oturan Akademiyanın üzvləri mənə suallar da verdilər, onlar mənim cavablarımdan razı qaldılar.

Mən təkrar edirəm, folklor və yazılı ədəbiyyat beynəlxalq bir problemdir. Bu problem dünyanın hər bir xalqının mədəniyyətində özünə görə müəyyən yer tutur. Məsələ burasındadır ki, dünyanın ən böyük, məşhur sənətkarları doğma xalqının folklorundan böyük maraq və razılıqla istifadə edirlər. Bu məşhur problemin başqa bir tərəfi də vardır. Xalqın yaradıcılığından bolluca qidalanan sənətkar özü sonralar doğma xalqının folklorunun necə dəyərlər qəhrəmanına çevrilir. Nizami bütün yaradıcılığında Azərbaycan folklorunun rəngarəng nümunələrindən özünə məxsus bir yolla qidalanmışdır. Sonralar xalqın özü belə sənətkarı haqqında folklor nümunələri yaradır. Nizami, Nəsimi, Füzuli, Şah İsmayıl Xətai, Vaqif, Sabir, Səməd Vurğun və başqa sənətkarlar haqqında xalq sonralar folklor nümunələri yaratmışdır. Bu cəhəti biz M.F.Axundov haqqında doğma xalqın rəvayət, aforizm, mahnı və əhvalatları olmuşdur. Mən hələ aspirant ikən mətbuatda M.F.Axundovla bağlı bir neçə kiçik həcmli rəvayətlərə rast gəlmişdim. Onları mətbuata Rəşidbəy Əfəndiyev təqdim eləmişdi. Mən onları səliqə ilə köçürüb saxlayırdım. Hazırda mən nə qədər axtarımsa arxivimdən onları tapa bilmədim. Mətbuatın adını, tarixini də unutmuşam. Rəvayətlərdən yalnız birisinin adı və məzmunu yadımda qalıb. İndi onun haqqında danışmaq istəyirəm. M.F.Axundov çox təmkinli, səbrli, sözündə sağ qalan ağayana bir şəxs olub. Bu və ya digər

yığıncaq olanda, o, hamıdan əvvəl gəlib əyləşərmiş. Hamısı Mirzənin bu cəhətini bilir və bəyənidilər. Bir gün yenə də vacib bir yığıncaq olur. M.F.Axundov gəlib çıxmır. Hamı narahatlıq keçirir. On beş dəqiqə keçir, ancaq yenə də Mirzə yoxdur. Nəhayət M.F.Axundov gəlib çıxır. Yoldaşları hamı narahatlığını bildirir. Mirzənin gecikməsinin səbəbini öyrənmək istəyirlər. M.F.Axundov çox səbrlə, təmkinlə cavab verir. Narahat olmayın, heç bir hadisə baş verməyib. Mən pəncşənbənin nöqtələrini düzürdüm, onun üçün gecikdim, deyir. Məlum olsun ki, pəncşənbə bir sözdür, onda düz on nöqtə var. Görünür, bu rəvayət böyük ədib və filosofun yeni əlifba uğrunda mübarizəsilə bağlı xalqın yaratdığı nümunədir.

El məişəti, əsrlərlə sabitləşib gələn adət və ənənələr ilə M.F.Axundov komediyalarını bəzəmişdir. M.F.Axundov xalq ədəbiyyatımızın bu və ya digər janrlarından qidalanmaqla kifayətlənməmişdir, eyni zamanda bu ədəbiyyatın müxtəlif məsələlərinə dair bir sıra nəzəri fikirlər də söyləmişdir. Doğrudur, ədib xalq yaradıcılığının bu və ya digər probleminə xüsusi bir məqalə həsr etməmişdir. Bunlar onun ümumi nəzəri-fəlsəfi irsinin içərisindədir. Ona görə də bu fikirləri onun zəngin ədəbi-tənqidi və fəlsəfi irsinin içərisindən tapıb üzə çıxarmaq mühüm vəzifələrdən biri olmalıdır.

M.F.Axundov şeiri, nəğməni, rəqsi insanın mənəvi qidası adlandırır, insan həyatı üçün bunların əhəmiyyətindən dönə-dönə danışdı. Ancaq feodal-patriarxal qaragüruhçular insanları bu gözəl mənəvi qidadan məhrum etməyə çalışır, mahnını, rəqsi, sözü-söhbəti günah sayır, bunların tərçümanı olan el sənətkarlarını təqib edirdilər. Bununla onlar tərkidünyalığı təbliğ edir, insanları həyat, yaşamaq, öz hüququ uğrunda mübarizədən uzaqlaşdırırdılar.

«Kəmalüddövlə məktubları»nın bir yerində ədib insanları hər cür qanuni mənəvi zövqdən məhrum etməyə cəhd edənlərə qarşı öz qəzəb səsini ucaldaraq yazırdı: «Nə

üçün siz bir yığın cəfəngiyyat vasitəsi ilə zavallı xalqı Allahın nemətlərindən istifadə etmək imkanından məhrum edirsiniz? Nəğmə oxuma, haramdır, nəğməyə qulaq asma, haramdır, rəqs etmə, məkruhdur, rəqsə tamaşa etmə, məkruhdur, saz çalma, haramdır, saza qulaq asma, haramdır, şahmat oynama, haramdır, nərd oynama, haramdır, şəkil çəkmə, haramdır, mənzilində heykəl saxlama, haramdır, bir haldakı bunların hamısı zahirən cüzi işlər kimi görünə də, sizin xəbəriniz yoxdur ki, bunların hər birisi müəyyən ölçüdə olarsa, insanın düşüncəsinə cila verir, əqli saflaşdırır və artırır. Çünki insan təbiəti şadlıq və kədər üçün çox həssasdır, hər bir hissın özünəməxsus qüvvələri vardır ki, bunlar bekar qaldıqda kütləşib fəaliyyətdən düşürlər. Necə ki, əli və ayağı birçə il hərəkətsiz saxlasan quruyub şikəst olar. Eləcə də sevinc və şənlik bəxş edən vasitələrdən uzaqlaşmaq hisslərin süstləşməsinə və ağılın kütləşməsinə səbəb olar».

Böyük yazıçı xalq şeirini, nəğmələrini çox həvəslə öyrənir, onlara dərindən bələd olur və yeri gəldikcə də öz əsərlərində istifadə edirdi, hətta o səpgidə əsərlər də yazırdı.

M.F.Axundov xalq şeirini, aşiq poeziyasını yaxşı bilir və böyük məhəbbətlə sevirdi. O, Adolf Berjenin tərtib etdiyi «Məcmueyi-əşəri-şüərayi Azərbaycan» kitabına bir sıra Azərbaycan el şair və aşıqlarının şeirlərini təqdim etmişdir. Bu barədə A.Berje kitabın müqəddiməsində yazırdı: «Müsəlmanlar arasında şairlərin xüsusi həyat və yaşayışına aid lazımı sənədlər olmadığından, mən burada onların tərcümeyi-halından məlumatı verə bilməyəcəyəm. Bu barədə verəcəyim məlumat qismən rəfiqim Mirzə Fətəlidən və qismən onun vasitəsilə Qarabağdan toplanmış şifahi məlumatdan ibarət olacaqdır».

M.F.Axundov el sənətkarlarını, onların əsərlərini yüksək məhəbbətlə sevirdi. El aşıqlarının şeirlərində insanın ən müqəddəs, ülvi hissi olan saf, təmiz məhəbbətinin tərənnümü əsas yer tutur. El aşığı əsərlərinin mövzunu gəzib gördüyü obadan, oymaqdan, xalqın gündəlik həyatından

alır. O, gördüyünü çağırır. Məhz buna görə də onun əsərlərində real həyat, həqiqət, doğruluq əsas yer tutur. M.F.Axundov kimi böyük, realist sənətkar xalq müğənilərinin yaradıcılığını bu cəhətdən yüksək qiymətləndirirdi. Ona görə də M.F.Axundov aşıq poeziyasını öyrənir və sevirdi. Təsadüfi deyildir ki, M.F.Axundov Vaqif və Zakirin məhz bu səpgidə olan əsərlərini alqışlayır, təbliğ edir, dövrün sənətkarlarını belə əsərlər yazmağa çağırırdı. O, yazırdı: «...Vaqif və Zakirin türkcə yazdıqları bir sıra şeirlər mənim heyretimə bais oldu. Qasımbəy qafiyatında öz məhbubəsi ilə bir növ müxatibə və mükalimə edir ki, adam valeh olur... İnsan vəcdə və zövqə gəlir». Bütün bunlardan sonra deməliyik ki, M.F.Axundovun aşıq poeziyası formasında əsərləri də vardır. Q.Zakir və bir sıra başqa şəxslərə göndərdiyi məktubları ədib aşıq poeziyasının qoşma formasında yazmışdır. Misal üçün Q.Zakirə Kırım müharibəsi ilə əlaqədar yazdığı məktuba diqqət edək. Burada Qafqaz oğullarının, rus qoşunlarının qəhrəmanlığından danışılır. Ona görə də M.F.Axundov bu şeirdə elə ifadə, söz, misralar işlədir ki, elə bilirsən ki, bunlar qəhrəmanlıq dastanlarımızdakı, xüsusilə «Koroğlu» dastanında olan qoşmaların bəndləri, yaxud beytləridir:

*Ey Qasım bəy, acəb dövrəyə çatdıq,
Mərdə indi olmaz başu can gərək!
Qoç igidlər döyüş günü meydanda
Düşməninə qanlar ağıladan gərək!*

Göründüyü kimi M.F.Axundov xalqın qəhrəmanlara aid qoşduğu qoşmaların forma, dil xüsusiyyətlərindən yaradıcı surətdə istifadə edib orijinal şeir nümunələrini yaratmışdır.

M.F.Axundovun nəşr olunan şeirləri içərisində iki tənqis vardır. O, öz tənqislərində aşıq poeziyamızda çox işlədilən, məşhur cinaslardan istifadə etməyə çalışır. Bununla bərabər, o, orijinal şeir nümunələri yaradır. M.F.Axundovun birinci tənqisi «O yara məni» rədif-cinası üstündə qurulmuşdur. Akademik F.Qasımsadənin dediyi kimi,

«Gənc şair «məni» rədifli təcnisində klassik aşiq şeirinin qoşma növündən istifadə etmiş və bu növün ən yaxşı nümunələrindən birini yaratmışdır.

M.F.Axundov doğma aşiq sənətimizin ən çox yayılan, sevilən və işlənən cinaslarından heyretolunacaq dərəcədə istifadə edərək gözəl, orijinal əsərlər yaratmışdır.

*Əsiriyəm bir dilbərin ki, əgər
Xəncərlə şan-şan o yara məni
Vüsalından bullam həyatı tazə
Yəqin bil öldürməz o yara məni.*

Məlumdur ki, «Yara məni» aşıqlarımızdan Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Ələsgər, Molla Cümənin şeirlərində başqa-başqa müxtəlif və müstəqil mənalarında işlədilən cinasdır. Bundan M.F.Axundov çox ustalıqla şeirdə istifadə etmişdir. Yaxud başqa bir misal. Bu şeiri oxuyarkən istər-istəməz yadınıza Aşiq Ələsgərin «Narın üz» rədif-cinash təcnisi düşür. M.F.Axundovda «Narın» sözü Ələsgərdə olan mənalarda işlədilmişdir:

*Əmən məmən neylər cənnətin narın,
Duzəxə bənzətməm firqətin narın,
Riştəyi can olmuş telindən narın
Dilər eldən: yetir o yara məni.*

Misal çəkdiyimiz bu bənddəki «narın» cinasları birinci misrada nar, meyvə, ikincidə od, atəş, üçüncüdə isə nazik, zərif, incə mənalarında işlədilmişdir.

Çox maraqlıdır ki, aşıqlarımızın şeirlərində bəndlərin sonunda gətirilən rədif-cinaslar M.F.Axundovda eyni bənddə misraların sonunda qafiyə-cinas şəklində işlədilir. Bir sıra aşıqlarımızdan, xüsusilə Molla Cümədən buna misal çəkmək olar.

*Tərifsiz gözəlsən vəsfən dillərdə
Oxunur aləmdə a yana-yana
Dəhanında inci, sərində birçək
Darayıb düzmüsən a yana yana.*

*Dərs aldım əlifdən yasinə sarı
Oxudum qurani ya sinə sarı
Baxmaqdan gözlərim ya sənə sarı
Kül oldu əndamım a yana-yana.*

«Yana-yana» rədif-cinası M.F.Axundovda aşağıdakı kimidir:

*Söylə-səba, yarə, əsib o yana,
Olurmu bir əhvalıma o yana,
Səhər ki, xabından sərxoş oyana,
Bənövşə tək üzdə telini yaya.*

Burada «oyana» qafiyə-cinası birinci misrada yan tərəf, ikincidə əhvalına yanmaq (yazığı gəlmək, qeydinə qalmaq, dərdinə qalmaq mənasında, məsələn, halına yanmaq ifadəsində olduğu kimi), üçüncü misrada isə oyanma (yuxudan) mənasında işlədilmişdir. Göründüyü kimi hər iki sənətkarda cinaslar eyni mənə daşıyır. Yanmaq qafiyə-cinasına xalq bayatılarında tez-tez rast gəlirik. Misal üçün:

*Əzizim suda yandı,
Sel gəldi su dayandı,
Eşq oduna su tökdüm
Alışdı su da yandı.*

Deməli, M.F.Axundov şeirlərində gətirdiyi bu cinasları xalq şeirindən almış və öz orijinal təcnislərində bacarıqla istifadə etmişdir.

Tədqiqatçılar M.F.Axundovun Tiflisdə Bestujev-Marlinski və başqa qabaqcıl fikirli maarifpərvər şəxslərlə birlikdə xalq müğənnisi Səttara qulaq asdığını yazırlar. Bu, çox diqqətəlayiqdir. Xalq adət-ənələrini dərinləndən bilən, onun yaxşı-pis günlərində iştirak edən sənətkarların bu məclisə gəlməsinə səbəb fikrimizcə, M.F.Axundov olmuşdur. Böyük ədib məclisi mənsub olduğu xalqın sənətkarı ilə tanış etmək üçün Səttarı buraya çağırmışdı.

M.F.Axundov Azərbaycan xalqının dastanları ilə də yaxından tanış idi. Onun məqalə və məktublarında «dastanlara düşəcək qəhrəmanlıq göstərdi», «bu hadisə dillərdə dastan oldu» və sairə bu kimi ifadələrə tez-tez rast gəlirik.

M.F.Axundov yazır: «Qürrətül-eyn qəzvin müctəhidinin qardaşı qızı idi. O, ərəb dilini mükəmməl öyrənmişdi. Atəşin təbə malik, qeyrətli, hümmətli, öz zəmanəsinin çox qəribə bir qızı idi. Onun həyatı dastanlara layiqdir. Bir çox vuruşmalarda o, igidlik və qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdir».

«Xırs - quldurbasan» adlı komediyasında öz məhəbbəti, sədaqəti, xarakter və igidliyi etibarlı ilə məhəbbət dastanlarının qəhrəmanlarını xatırladan Bayram sevgilisi Pərzadə olan eşqini aşağıdakı sözlərlə ifadə edir: «Az qalib dəli-divanə olub, Məcnun kimi dağa-daşa düşəm, Kərəm kimi alışam-yanam».

M.F.Axundovun arxivində «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı ilə əlaqədar bir xalq mahnısı saxlanılmaqdadır. Bu mahnını ədib özünün tərtib etdiyi yeni əlifbaya aid hərflərlə yazıb saxlamışdır. Həmin mahnı xalq arasında iki variantda yayılmışdır. Birinci variantda söylənilir ki, guya bütün şeylərin adını Dədə Qorqud qoymuşdur. Ancaq dörd şeyə o, düzgün ad verməmişdir. Buna görə də həmin dörd şeyə aid sonradan xalq bir mahnı qoşmuş, bu şeylərin özünə görə adlarını dəyişdirmək lazım olduğunu mahnıda ifadə etmişdir:

Ayrana doyran demədi o Dədə Qorqud,

Gəlinə ayıran demədi o Dədə Qorqud

İynəyə tikan demədi o Dədə Qorqud,

Tikana sökən demədi o Dədə Qorqud .

İkinci variantda görə isə guya bu dörd şeyə düzgün ad vermədiyini Dədə Qorqud özü hiss etmiş, necə deyərlər «boynuna almış» və mahnını da özü qoşmuşdur. Bu variantda artıq xalqın dediyi kimi «O Dədə Qorqud» deyil, «mən Dədə Qorqud»dur. Çox maraqlıdır ki, M.F.Axundov mahnının ikinci variantını guya Dədə Qorqudun özünün qoşduğu variantı yazıya köçürmüşdür.

Balaca vaxtı anam mənə dedi ki, o, Dədə Xorxutun nağılını bilir, onu sənə danışacağam. Ulu Tanrıdan bu nağılı eşitmək mənə qismət olmadı. Məncə, anamın bu nağılı bilavasitə «Kitabi-Dədə Qorqud»la bağlı olmuşdur. Diq-

qətəlayiqdir ki, anam də M.F.Axundov kimi Dədə Qorqudu Xort-xort adlandırmışdır.

M.F.Axundov 1950-56-cı illərdə Tiflisdə çıxan «Kavkaz» qəzeti ilə əməkdaşlıq eləyib. O zaman qəzetdə onun qeydləri də çap olunub. Bizim dünya şöhrətli dastanımız «Koroğlu» 1842-ci ildə Londonda ingilis dilində kitabça halında çap olunub. Həmin kitab 1856-cı ildə rus dilinə tərcümə olunaraq əvvəlcə «Kavkaz» qəzetində hissə-hissə çap olunmuşdu. «Koroğlu»nun rus dilində çapının birinci nömrəsində «Kavkaz» qəzeti redaksiyasının adından aşağıdakı qeydləri vermişdi: «Əgər təqdim olunan əsərin qəhrəmanına Zaqafqaziyanın şairi – atlısı rütbəsi verilsə, elə bir ciddi səhv edilməz. Çünki Koroğlunun mənşəyi məsələsi hələ şərqşünaslar tərəfindən aydınlaşdırılmamışdır. Asiyada və ümumiyyətlə Şərqdə elə bir guşə tapmaq olmaz ki, orada bu ad məşhur olmasın. Siz onu hətta Bessarabiyada və Moldaviyada da eşidərsiniz. Tiflisin bir neçə verstliyində Qocur yaxınlığında sizə vaxtı ilə məşhur qaçağa və onun dəstəsinə xidmət göstərən bir qalanın xərəbəliklərini göstərərlər. İranlılar və türklər onu öz həmvətənləri adlandırmaq üstündə bir-biri ilə mübahisə edirlər. Bu onu sübut etmirmi ki, Koroğlu yalnız böyük yollar cəngavəri olmamış, həm də tarixi bir rol oynamışdır. Hər halda onun Asiyadakı şöhrəti Homerin yunanlar arasındakı şöhrəti qədərdir. Bu əsasa görə də biz deyə bilərik ki, Koroğlu haqqında bütün məlum rəvayətlərin toplandığı bu əsər və Koroğlunun improvizasiyaları Şərqi öyrənilməsində böyük bir boşluğu doldurur».

Filologiya elmləri doktoru M.Z.Sadıqov bu barədə yazmışdı: «Həmin qeydlərin M.F.Axundov qələminə məxsus olması məsələsini açıq buraxırıq». Professor M.H.Təhməsimib Azərbaycan xalq dastanlarına həsr etdiyi monoqrafiyasında M.Z.Sadıqovun bu mülahizəsini «çox maraqlı və əhəmiyyətli» hesab etmişdi. M.F.Axundova isnad edilən bu qeydlər elə bil o zaman Koroğlu haqqında yazılan bir çox mülahizələrə aydınlıq gətirmişdi. Çünki bəzi yazılarda Koroğluya yüksək qiymət verməklə yanaşı onun haqqında

«yollar cəngavəri», «qarətə həvəsi olan», «qarətçi» kimi ifadələr işlədilirdi. M.F.Axundov Koroğluya çox yüksək qiymət verir, onun fəaliyyətini bir neçə cəhətdən qiymətləndirir. O zaman İ.Slivitski də Koroğlu haqqında yazmışdı. O yazır ki, Koroğlu yüksək əxlaqi ləyaqətlərə malik idi. Mən hətta Bessarabiyada da Koroğlu haqqında eşitmişəm. Şər-qin hər yerində onu tanıyırlar. Bu onu göstərir ki, Koroğlu yalnız yollar cəngavəri olmamış, tarixi bir rol da oynamışdır. Sonra İ.Slivitski yazır: «Tatarlar deyirlər, Koroğlu əsl Azərbaycanlıdır, Azərbaycanlıdan başqa heç kəs ola bilməz. Bunu mən dəfələrlə onların özlərindən soruşub öyrənmişəm». İ.Slivitskinin bu sözləri ilə M.F.Axundova is-nad edilən qeydlər arasında nə qədər yaxınlıq var. Bizə belə gəlir ki, İ.Slivitski M.F.Axundovun «Kavkaz» qəzetindəki qeydlərini oxuyandan sonra bu sözləri yazmışdır.

M.F.Axundovun qeydində Qocur yaylağının adı çəkilir. Bu yaylaq ədibin ən çox sevdiyi və istirahət etdiyi yerdir. Elə o zaman M.F.Axundov Qocur yaylağında Ko-roğluya aid edilən qalanın xərəbəliklərini görmüş və maraqlanmışdı. Diqqətəlayiqdir ki, M.F.Axundovun qeyd-lərində Koroğlu həm də şair kimi təqdim olunur. Özü də qədim yunan şairi Homerlə müqayisə edilir. M.F.Axundov «Kəmalüddövlə məktubları»nda dünyanın ən böyük şairləri içərisində Homerdən də böyük məhəbbətlə danışır, onun yaradıcılığını həqiqi poeziya, forma ilə məzmun vəhdəti olan poeziya adlandırır. Ədib yazır: «Qədim zamanlarda yunan xalqı arasında Homer adlı məşhur bir aşir çıxmışdır ki, antik dövrdə yunanların başına gələn hadisələri, apar-dıqları müharibələri, onların pəhləvanlarının mübarizəsini nəzmə çəkmişdir. Onun əsəri o qədər gözəldir ki, indiye qədər yaranıb-yaşayan insanlardan bir nəfəri belə onun şeirlərinin mislini deyə bilməmişdir». Göründüyü kimi M.F.Axundov Homeri yaxşı tanıyırdı və ona görə də Ko-roğlunu dünya şairləri içərisində məhz Homerlə müqayisə etmişdi. Bizcə bu, çox düzgün və müvəffəqiyyətli müqa-yisədir. Çünki Homer də xalq sənətkarıdır, «İliada», «Odiss-

eya» kimi böyük dastanların müəllifidir. O da, M.F.Axundovun dili ilə desək, Koroğlu kimi qəhrəmanların, pəhləvanların mübarizələrini həqiqi poeziyaya salmışdır. O zaman, yəni 1856-cı ildə «Современник» jurnalı «Koroğlu»nun həmin nəşrinə bir reseziya çap eləmişdi. Burada da dastanın qəhrəmanı Koroğlu tarixi şəxsiyyət və şair kimi təqdim olunurdu. Bizcə, M.F.Axundova isnad etdiyimiz həmin qeydlər bu reseziya üçün bir istiqamət olmuşdur.

Əllərimi açmışam, baxışlarım göyə zillənib, deyirəm Ulu Tanrı, Şərfin ən böyük filosofu, milli dramaturgiyamızın banisi böyük sənətkar, ictimai xadim M.F.Axundov dünya lirikasının korifeylərindən olan, xalqımızın gözü, vicdanı Məhəmməd Füzuli haqqında qeyri-dəqiq fikir söyləyib. İndi biz nə edək. Böyük filosofa bəraət qazandırmaq, yaxud onu suçlamaq mümkün deyil.

Bəlkə M.F.Axundov onun dövrünə qədər Şərqdə çap olunmuş Füzuli divanlarını yetərinə görməmiş və lazımınca oxumamışdır. Şəxsən mənim fikrim belədir: Zamanın, dövrün axarında fəlsəfi və bədii fikrin müəyyən kəsimində deyilən bu mülahizəni incələmək, çözləmək lazım deyildir. Qoy elə o dövrdə də qalsın. Bir də ki, bu yanlış mülahizə nə böyük filosofun titanik fəaliyyətinə, nə də dünya şöhrətli sənətkarımızın dünya dolu muzasına qətiyyənlə xələl gətirmir.

Akademik Feyzulla Qasımzadə tez-tez təkrar edirdi ki, Səməd Vurğun deyir ki, Məhəmməd Füzuli şeirimizin bütüdür və bütü olaraq da qalacaqdır. Səməd Vurğun deyirdi ki, nə üçün Füzulini 400 il bizim xalq əzbərdən oxuyur? Çünki bu şeirlərdə xalq ruhu yaşayır. Böyük Cəfər Cabbarlının M.Füzuli haqqında dedikləri yadıma düşdü, «Füzuli Azəri ədəbiyyatını fars və ərəb girdabından dartıb çıxarmış və dörd yanını sarımsıq boşluq içərisində yeni doğulmuş ədəbiyyatı çiynlərinə almış və yenilməz addımlarla ta yüksəklərə qaldırmışdır. «Leyli və Məcnun» kimi dahiyənə əsərlərində öz qoca rəqiblərini geri buraxmış və hamısından yüksəyə qalxmışdır» (C.Cabbarlı. Əsərləri. 3 cildə, III c.).

M.F.Axundov haqqında da C.Cabbarlının dahiyənə fikirləri var. «Həyatın bir tərəfi sökülür, tam başqa və yeni bir biçimdə tikilirdi. Burada Mirzə Fətəli bir mühəndis kimi bu sökülən və tikilən binanın yanında durmuş, amansız qələmi ilə bura sökülməlidir, bura isə belə tikilməlidir deyir» (səh.385).

Böyük sənətkar xalq rəvayət, əfsanə, lətifə və nağıllarını yüksək qiymətləndirirdi, onlardan hətta yeri gəldikcə əsərlərində istifadə edirdi. Bununla bərabər M.F.Axundov bir sıra mifoloji süjetləri, dini əfsanələri tənqid edir, onların xalqın mənəvi inkişafında heç bir rolu olmadığını qeyd edirdi. Bunlara misal olaraq əsərlərində Əshabi-kəhf, Hüd-hüd quşu və Bilqeys nağılı, Cin tayfasının iman gətirməsi və bunlara oxşayan bir çox əfsanələri qəbul eləmir, bunların xalqın başını dumanlandırmaqdan başqa heç bir qiyməti olmadığını yazırdı. Əlbəttə, M.F.Axundovla bu sahədə razılaşmaq olmaz. Bu əfsanə və əsatirlər xalqın əsrlər boyu yaratdığı və yaşatdığı sənət nümunələridir. Bunlar xalqın mifoloji yaradıcılığıdır. Mifologiya isə bəşər övladının ən zərif, incə, dəymədüşər yaradıcılıq sərvətidir. Mifologiya dünya yazılı ədəbiyyatının formalaşmasında əsas rollardan birini oynamışdır. Dünya ədəbiyyatının ən böyük, nəhəng sənətkarları mifologiyadan istifadə ilə gözəl, dahi əsərlərini yaratmışlar. Dünya miqyasında mifologiyanın ən birinci xridarı dünya ədəbiyyatının babası Homer olmuşdur. Onun dünya miqyaslı poemalarının özəyində mifologiya dayanmışdır. Digər tərəfdən mifologiya bəşər təfəkkürünün inkişafının müəyyən kəsimində yaranan, çiçəklənən və incəsənətin müəyyən dövründə inkişafı dayanan sənətdir. Ancaq yaranan mifoloji sərvətlər cəmiyyətdə bəşər övladına əbədi məlahət vermişdir. Dünyanın ən böyük sənətkarları mifologiyaya böyük qiymət vermiş, onun bədii-estetik əhəmiyyəti haqqında kitablar yaratmışlar. M.F.Axundov özünün deyişi kimi xalq üçün heç bir əhəmiyyəti olmayan əfsanələr sırasına hətta dünya bədii fikrinin gözəl nümunələrindən olan «Min bir gecə»ni də daxil edir. Əlbəttə, burada

M.F.Axundovla razılaşmaq çətindir. Biz yuxarıda bəşər övladının yaratdığı mifologiyanın qiymət və dəyəri haqqında danışmışdıq. «Min bir gecə» ərəb dünyasının klassik yaradıcılıq əsəridir. Rusiyada «Min bir gecə» 12 cilddə çap olunmuşdur. Orada «Min bir gecə» haqqında belə sözlər yazılmışdır: «Şərq xalqlarının əlvan fantaziyasının coşğun qüvvəsini göstərir, zəhmətkeş xalqın arzularını insanı heyran qoyan bitginliklə ifadə edir». Böyük Sovet ensiklopediyasında isə yazılıb: «Ərəb Şərqi ədəbiyyatının görkəmli bir abidəsidir».

M.F.Axundov dövründə yaşayan dünya şöhrətli dilçi alim Mirzə Kazım bəy mifologiyanı xalqın müqəddəsi (святыня народа) adlandırmışdır. Digər tərəfdən düşünürsən ki, M.F.Axundov sənətdə realizm carçısı idi, sənətdə reallığın aşıqı idi. Ona görə də ədib fikirləşirdi ki, əfsanələr, nağıllar yazılı ədəbiyyatımızı, müasir sənəti həqiqi, real təsvirlərdən yayındıra bilər. Nağıl adı özü bəzən realizmlə, həqiqi sənətlə zidd mənada işlənmişdir. Məsələn, H.Zərdabi yazırdı: «...qəzetin muradı xalqın gözünü açmaqdır, qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz. Onun borcudur ki, işlərin yaxşı və yamanlığını ayna kimi xalqa göstərsin, ta ki, xalq öz niki-bədindən xəbərdar olub, onun əlacının dalınca olsun» («Əkinçi», 1876, 14 aprel).

M.F.Axundov və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı çox çətin, ağır, məsul və eyni zamanda diqqət, zəhmət tələb edən bir mövzudur. İlk baxışda elə görünür ki, böyük ədəbimizin yaradıcılığında folklorumuz az rol oynayıb. Ancaq diqqətli müşahidə və təhlillər bunun tamamilə əksini göstərdi. M.F.Axundov Azərbaycan xalqının həyatını, məişətini, etnoqrafiyasını, şirin-şəkər dilimizi çox gözəl bilirdi. El sözləri və lətifələri, aşıq şeiri, dastanlarımız onun bütün bədii yaradıcılığını bəzəmişdir. Bununla belə daha əhəmiyyətli odur ki, M.F.Axundov öz ədəbi, bədii, fəlsəfi yazıları ilə XIX əsrin II yarısında yenicə ətə-qana dolan folklorşünaslıq elmimizin formalaşmasında öz tarixi rolunu oynamışdır.

MOLLA CÜMƏ

Mən Qax rayonunun İlisu kəndində boya-başa çatmışam. İlisu Azərbaycanın dilbər guşələrindən birində, dağların döşündə yamacda yerləşən bir kənddir. İlisu sözü haqqında mən yazmamışam, əgər müəyyən qədər yazan olubsa da mən oxumamışam. Sözün mənasını axtarmaq, araşdırmaq əlbəttə maraqlıdır və lazımdır. Məşhur Azərbaycan ədəbiyyatşünası və folklorşünası əslən Şəkidən olan Salman Mümtaz iki cildlik «El şairləri» kitabının sonunda Azərbaycan elləri haqqında tərtib elədiyi cədvəldə yazır: «Elisu – beş yüz evli, təbiətlə zəngin ab və havası ilə məruf bir kənddir ki, bir adı da İliqsudur. Bu kənd Zaqatala qəzasının birinci kəndlərindən hesab olunur». Təkrar edirəm, mən indiyə qədər İlisu sözü haqqında yazmamışam. Diqqət edin, Salman Mümtaz Elisü yazır. Bu sözdə «el» sözü var, bir də türkcə ulus sözündən düşmüş ulu sözü də vardır. Ancaq «su» sözü hamıdan çox özünü bürüzə verir. Salman Mümtaza görə bir adı iliq sudur. Kəndin 7 kilometrliyində dağların birləşdiyi bir yerdə sal qayalardan su fəvvarə ilə çıxaraq aşağı doğru axır. Suyun yerə töküldüyü yerə hələ çatmamış 2-3 kilometr aralı yüksək sal qayalardan axan bu suyun qoxusu burunları qıcıqlandırır. Bəlkə bu suya görə - yəni iyli suya görə də həmin kəndi İlisu yaxud, iyli su adlandıırıblar. Ancaq bu adda bir türk mənşəyi də tapmalıyıq, o da ulus sözü ilə bağlıdır. Qədim türklərin yaşadığı uluslardan biridir. Əgər İlisu kəndini əhatə edən toponimləri çözləsək, türk toponimləri sıra ilə düzüləcək. Ərtürgən, Qəçbərə, Kötüklü, Yezli (Yazlı), Qarabulaq, Kürmük və sairə dağ, yer adlarıdır. Ərtürgən İlisunun ən məşhur yaylaqlarından biridir. Bu sözü həm Ərtürkan və həm də Türkan kimi işlədirlər. İlisu kəndində Qaradolaq, Quşlar, Buyurtmalar, ölügözlər, adamaylar, bacarlar, aşıqlar, keçəllər kimi nəsillər var. İlisuda qıtzalar adında bir nəsil var. Qıtza qoyun və keçilərin qıçlarına deyilir. Məncə, bu çox qədim dövrlərdə türk tayfaları

içerisində maldarlıqla əlaqədar meydana gələn nəsil adıdır. İlisuda şeytanlar adında da nəsil var. Onu da əlavə edim ki, İlisu kəndinin toponimləri, nəsil adları öyrənilməyib, tədqiq olunmayıb. Mən oxuculardan üzr istəyərək yalnız yadımda qalanları söyləmişəm. Kiçik yaşlarımda bir gün anam mənə dedi ki, o, Dədə Xort-Xort nağılımı bilir. Mənə onu danışacaq. Bu nağılı eşitmək Ulu Tanrıdan mənə qismət olmadı. Məncə, bu, Dədə Qorqud dastanları haqqında idi. Səciyyəvidir ki, M.F.Axundov da Dədə Qorqudu Dədə Xort-Xort adlandırmışdır.

Mən tələbəlik, aspirantlıq və ilk müəllimlik illərinin məzuniyyətini doğma İlisu kəndində keçirmişəm. Evimiz kəndin girəcəyindədir. Bir gün yayın qızmar günlərinin birində kəndin ortasına, camaatın gur olan yerinə gedirdim. Birdən qarşıma ulu şairimiz B.Vahabzadə və əslən İlisudan olan «Kommunist» qəzetinin xüsusi müxbiri Əhmədiyyə Əliyevlə qarşılaşdım. Səmimi söhbətimiz oldu, hətta «Kürmük» çayının məcrasına da endik. Bəxtiyar müəllim dedi ki, mən altı ildir ailəmlə birlikdə İlisuda istirahət eləyirəm. Kəndin başında Füzuli bağının yanında mənə ev verirdilər. Bəxtiyar müəllim məndən xəbər aldı ki, bu zonanın, yəni Şəki-Balakən zonasının ləhcələri ilə məşğul olan varmı? Mən cavab verdim ki, Pedaqoji institutunun dosenti Azər Hüseynov uzun illərdir bu sahədə tədqiqat aparır, Azər müəllimin qənaətinə görə burada qədimdə hun və qıpçaq tayfaları yaşamışlar. Bəxtiyar müəllim dedi ki, mən İlisu qocaları ilə söhbətlər aparmışam, onların danışmaları ilə Anadolu türklərinin danışmaları arasında çox yaxınlıq, oxşarlıq vardır. Bəxtiyar müəllimlə belə bir nəticəyə gəldik ki, hətta alimlərin tədqiqatları da göstərir ki, İlisu qədim türk tayfalarının yaşayış yeri olmuşdur.

Uşaqlıq illərində oynadığımız bir oyun mənim yadıma düşdü. Axşam üstü iki dəstəyə bölüşürdük. Bir dəstə gizlənir, o biri dəstə isə axtarmağa başlayırdı. Axtaran dəstə onları axtarmağa başlamazdan əvvəl deyirdi. Haqq Qara Qazan yerini dəyiş, bərk otur. Sonra o dəstəni axtarıb tapana

qədər gözləyirdik. Bu nə ifadədir ki, bizim – uşaqların dilinə düşüb yaşayır. Məncə bunlar qədimdən el arasında qalmış türk sözləridir. İndi mən bu sözləri çözləyim: Haqq Allahdır, Ulu Tanrıdır. Qara iri, böyük mənasında da işlənir. İlisuda qara ilə bağlı çoxlu adlar var. Qaradolaq, Qarabulaq, Qarasu, Qara Məmməd və s. Qazan isə Oğuzların ən çox sevdiyi insan adıdır. Yenə təkrar edirəm, bu sırf türk sözləri əsrlərlə İlisuların dilində yaşamış və indi də yaşamaqdadır.

Mən İlisuda müharibə və məktəb illərini xatırlayıram. Bizimlə olan qonşu evlərin əhatəsində bir o qədər də böyük olmayan boş ərazi var idi. Biz oraya Leyli xalanın məhəlləsi deyirdik. Bəzən axşamlar məhəllədə tonqal (biz ona halla deyirdik) qalayıb söhbətlər edir, nağıl və əhvalatlar danışırıdık. Bizim çox sevimli kitablarımız var idi. «Koroğlu» dastanı, «Atalar sözləri və məsəlləri», xüsusilə də «Nizami əsərlərinin el variantları». Necə deyərlər, hətta hallanın işığında oxuyurduq. Şəxsən bizim qonşumuz olan Məhsim dayının Qaxın Qorağan kəndində bir dəmirçi dükanı var idi. O, çox gözəl dəmirçi idi. Balta, bıçaq, dəhrə, xəncəl, qiyməkeş və sairə əşyaları çox ustalıqla qayırdı. Məhsim dayı aşiq şeirlərinin vurğunu idi. Hətta saz da çalırdı. Mən lap uşaq ikən Məhsim dayıdan və onun bizimlə yaşid olan oğlundan hətta Molla Cümə haqqında da eşitmişdim. Məhsim dayının dediyinə görə böyük sənətkarı həyatində öldürüblər, özü də saldatlar. İbrahim xəlil kiçik bir sazı dıncıldada-dıncıldada Molla Cümənin bəzi şeirlərini oxuyurdu (əlbəttə bunları atası Məhsim dayıdan öyrənmişdi). Onun oxuduğu şeirdən bir neçə misra uzun müddət yadımda qalmışdı.

Mən necə şad olum sən ağlayanda

Ay miskin maralım sən ağlayanda

Ay bülbül sədalım sən ağlayanda.

Bu qoşmanı mən şifahi dildən də topladım, əlyazmalarında olan variantlarla da müqayisə elədim, sonra

da aşığın külliyatına daxil etdim. Qoşma beş bənddir, üçünü oxuculara təqdim edirəm.

*Beyqafil qovrulub məlul ağladın
Müsgül oldu halım sən ağlayanda
Elə bil ağladın canım dağladın
İtirdim kamalım sən ağlayanda.*

*Elə yıxdın könلün qərib qonağın
Öluncən sinəmdən çəkilməz dağın
Qorxuram soluxar o gül yanağın
Ay ləbi zülalım, sən ağlayanda.*

*Gəzirsən ağlayıb qan süzə-süzə
Hayıfdı yaş dolmaq o xumar gözə
Cümənin dərini yetirdim yüzə
Ay Miskin maralım, sən ağlayanda.*

Mən İlisuda məktəb illərində teatr, kino, artistlər, konsertlər görməmişəm. Ancaq İlisuluların əsrlər boyu yaratdıqları mənəvi sərvət nümunələri dilimin əzbəri olub. Sonra Bakıya gəlmişəm, xalqımızın ən qədim və zəngin mənəvi sərvətləri ilə tanış olmuşam. Əziz oxucum, boynuma alım ki, mən Bakıda böyük folklorşünas kimi yetişmişəm. Mənim folklorşünas kimi fəaliyyətimin kökündə, əsasında doğma İlisuda eşidib, mənimsədiyim laylalar, bayatılar, mahnılar, nağul, rəvayətlər durur. Burada başqa bir məqam da var. Təkrar edirəm İlisu Azərbaycanın dilbər guşələrinəndən birində dağ yamacının üstündə yerləşən bir kənddir. Mən evimizdən balkona çıxanda 50 metro qabaqda dağ görürəm. Dağ yarısına qədər otlaqdır, sonra qalın meşə başlayır. Dağın lap başında sal qayalar var, onlar çox böyükdür, özü də yasdıdır, ona görə biz onu taxta qaya adlandırmışıq. Günəşli günlərdə taxta qaya vasitəsi ilə günün vaxtını da müəyyən edirik. Çevrilib arxa tərəfə baxanda şırıltı ilə axan Kürmük çayını görürük. Bu şırıltı səni sirli və naməlum bir dünyaya səsləyir. Çaydan o tərəfdə düzənliklər var, yenə də bu düzənliklərdən başqa bir dağlar başlayır. Bu dağlar da yarısına qədər otlaqdır, sonra sıx meşə gəlir. Həmin dağların başında Ərtürgən var. Bu, gözəl

bir düzənlikdir, məşhur yaylaqdır. Hər dəfə bu düzənlikdə səliqə ilə səpələnmiş qoyun sürüsünü görürsən. Bura çox sevilən yerdir. Çünki vaxtı ilə burada ertürlər yaşamışlar. Kim deyə bilər ki, bu təbii gözəllikləri Ulu Tanrının səxavətlə bəxş elədiyi meşələr, dağlar, düzənlikləri, Kürmük və Ağçay çaylarının şırıltıları romantik bir gəncin poetik aləminə təsir eləyə bilməzdi. Bu gözəlliklərlə birlikdə Ulu Tanrının bəxş elədiyi vergi, ilham məni qanadlandırıb gələcək yaradıcılığımıza təkan, qol-qanad verib. Məhz bununla da mən fəxr edirəm. Elə bil İlisunun zəngin mədəni sərvətləri Ulu Tanrıdan verilən ərməğan idi.

*Dağlar dağlara baxar
Aradan çaylar axar
Bizim yerdə adətdir
Sevən sevənə baxar.*

İlisu dörd tərəfdən dağlarla əhatə olunub. Dağların başı buludlara dəyir. Eləcə dağlar doğrudan da bir-birinə baxır, aradan isə çaylar axır. Kürmük çayı və Ağçay çayı. Qədimdən bəri İlisulular doğrudan da bir-birinə açıq-aydın sevgilərini bəyan ediblər. Böyük aşığımız Qurbaninin «Bənəfsə» rədifli qoşmasında oxuyub saxladığı «Sayrı» sözünü İlisulular öz bayatısında oxuya-oxuya əsrlərin keşmə-keşliklərindən keçirərək qoruyub saxlamışlar.

*Əzizim çəkə-çəkə
Bu dərdim çəkə-çəkə
Sağ canım seyri oldu
Yar dərdi çəkə-çəkə.*

İlisulular «sayrı»nı «seyri» kimi tələffüz edirlər.

Molla Cümənin əlyazmaları. Deyildiyinə görə M.Cümənin çoxlu əlyazmaları olmuşdur. Ömrünün sonuna yaxın aşiq şeirlərini bir əlyazmasına səliqə ilə köçürmüş, oğlu Həsənə yadigar vermişdir. Həmin əlyazmasını sənətkarın yazdığı bir xitab müxəmməsi müşayiət etmişdir. Bizə görə bir sıra əlyazmaları məhz bu bəyazdan sonra meydana gəlmişdir. Əlyazmaları aşiqin qızı Reyhan xanım saxlayırmış. Reyhan xanımla görüşdə o, mənə dedi ki, hələ Böyük Vətən

müharibəsi ərəfəsində folklorşünas H.Əlizadə aşığın sorağı ilə Şəkiyə gəlmişdir. Reyhan xanım şəxsən mənə dedi ki, H.Əlizadə bütün əlyazmalarını qabağına töküüb üç gün onların evində oturub istədiyi şeirləri köçürmüşdür. Sonra əlyazmaların hamısını Reyhan xanıma qaytarmış və möhkəm tapşırılmışdır ki, bunları heç kimə verməsin. Sandığa qoyub bərk saxlasın. Reyhan xanım deyir ki, əgər H.Əlizadə əlyazmaları aparsa da mən ona heç nə deyə bilməzdim. Eşitdiyimə görə Şəkidən məsul işçilərindən birisi at üstündə gəlib Reyhan xanımı hədələyərək əlyazmaların böyük bir hissəsini aparmışdır. Mənə dedilər ki, M.Cümənin bir neçə əlyazması Azərbaycan Respublikası Əlyazmaları fondunda var. Ulu Tanrıya and olsun ki, mən onları görmədim. Bir də ki, axı mənim onlara ehtiyacım olmadı. Deyirdilər ki, hətta Dağıstanda da aşığın əlyazmaları olub. Mən ekspedisiyaya gedərkən əsas məqsədim elin dilindən, qocalardan M.Cümənin şeirlərini yığmaq idi. Ekspedisiya müddətində hara gəldimsə deyirdilər ki, orada aşığın əlyazması da olmuşdur. Ona görə də mən əlyazmalarının da axtarışına başladım. Bir də ki, əlyazmalarında olan variantlar, daha dürüst, etibarlı və səhih idi. İki illik ekspedisiya dövründə aşığın dörd əlyazmasını ələ keçirib bildim. Ekspedisiyadan qayıdandan sonra onlar üzərində işləməyə başladım. Həm də ekspedisiya müddətində elin dilindən yazdığım nümunələr də mənim köməyimə çatırdı. İndi arxivimdə ekspedisiya dövrü elin dilindən yazdığım 11 bloknot vardır. Əlimdə olan dörd əlyazmasını şəxsən özüm əldə eləmişəm, məndən başqa heç kim onları görməyib və istifadə də eləməmişdir. İlisu əlyazmasını mənə Yunus dayı Təhməzov bağışlamışdır. Orada 200-ə qədər şeir var. Şeirlər şəkillər üzrə düzülmüşdür. Əlyazmasının əvvəlində yazılıb:

«Rəhmətlik Molla Cümənin qəlbindən süzülən müxəmməs, təxmis, divani, qafiyə, kötəlləmə, əvvəl axır həmin dəftərə yazıldı.

*Bunları yazdım burda qalmaq üçün
Oxuyanlar bir dua qılmaq üçün».*

İlisuda mənə dedilər ki, kəndin Tovla Tala məhəlləsində də bir əlyazması vardır. Həmin ünvana getdim. Dedilər ki, ərəb əlifbası ilə əlyazması olub, ancaq indi yoxdur, hara olub bilmirik.

İkinci əlyazmasını mənə Zaqatalanın Kəpənəkçi kəndində aşıq Murtuzəli hədiyyə vermişdir. Burada qoşma, gəraylı, divani, təcnis, müxəmməs, müxtəlif biçimli şeirlər, bayatılar toplanmışdır, yüzdən artıq şeir vardır. Ancaq çox təəssüf olsun ki, əlyazmasının yarıcırılmış bir hissəsi qalmışdır. Burada Molla Cümənin Könlü ilə deyişməsindən bir parça da vardır.

Üçüncü əlyazmasını bizə Şəkinin Baş Göynük kəndində Molla Cümənin qızı Reyhan xanım bağışlamışdır. Əlyazmasının əvvəlində yazılıb: «Bu dəftər yazıldı 1333-cü ildə katibi Molla Cümə ibn Salah. Mərgum «Aşağı Layisqi» əlyazması 122 səhifədir, bir ümumi dəftərdir. Adi çernillə yazılıb, özü də köçürən o qədər də savadlı olmayan şəxsdir. 1940-50-ci illərdə köçürülüb. Onu da deyim ki, Molla Cümənin öz xətti ilə yazdığı əlyazmasının taleyi mənə məlum deyil, orijinalını mən görməmişəm. Bu əlyazması elə bil həmin əlyazmasının orijinalından köçürülmüşdür. Hər halda məndə olan əlyazmaların hamısından daha çox şeirlər bu dəftərdə qalmışdır.

Dördüncü əlyazmasını bizə Şəkinin Aşağı Göynük orta məktəbinin müəllimi Vədud Hacıyev bağışlamışdır. Bu əlyazması M.Ə.Sabirin 1914-cü ildə İsa bəy Aşurbəyovun mətbəəsində çap olunmuş «Hophopnamə»sidir. Kitabın səhifəsində bütün ağ yerlərdə Molla Cümənin şeirləri yazılmışdır. Bəzi şeirlərin yazıldığı illəri də göstərilmişdir. (1918,1919) Həmin kitabın səhifələrində Molla Cümənin 150-ə yaxın şeiri vardır. Oxuculara məlum olsun ki, mən bu əlyazmaların üzərində 35 il işləmişəm. Əlyazmaları çox çətin oxunur, bütün əlyazmaları və elin ağzından topladığım 11 dəftərdə yazılmış şeirləri dəfələrlə oxumuş, müqayisələr

aparmış və nəhayət orijinalı aşkar edib aşığın külliyyatına daxil etmişəm. Son kitabı Prezident administrasiyası 25 min nüsxədə çap edib, Azərbaycanın bütün rayon və kəndlərində olan kitabxanalara hədiyyə verilmişdir. 41 müəllif vərəqi həcmindədir. Ulu Tanrı şahiddir ki, bu kitabda yalnız və yalnız mənim şəxsən əldə etdiyim şeirlər toplanmışdır. Başqa əlyazmalarına ehtiyac duymamışam. Türk dünyasının, Ulu Tanrının qarşısında üzüm ağ, alnım da açıqdır. Ömrü faciə ilə başa çatmış sənətkarın şeirlərini bir-bir əldə edərək 41 müəllif vərəqi həcmində kitabla əbədi bir heykəl ucaltmışam. Bütün şeirlər yalnız və yalnız şəxsən əldə etdiyim nümunələrdir. Bununla fəxr edir, qürur hissi keçirirəm.

Molla Cümə çox zəngin, əvəzi olmayan ədəbi irs qoyub getmişdir. Mən Şəki, Qax, Zaqatala, Balakən rayonlarını dolaşdım. Oaralarda demək olar ki, Molla Cüməni tanımayan, şeirlərini əzbərdən bilməyən şəxs yox idi. Bütün bu yerlərə yayılmış, insanların hafizəsində özünə yer almış şeirləri toplamaq, yığmaq, səliqəyə salıb aşığın bağrından qopduğu xalqına çatdırmaq, təvazökarlıqdan kənar olmasın, mənə nəsib olmuşdur. Mən bununla əvvəlcə böyük ustada, sonra da özümə əbədi heykəl qoymuşam. İndi qalır bu böyük tükənməz ədəbi irsi incələmək, çözləmək, geniş hərtərəfli təhlil edib qiymətləndirmək.

Molla Cümənin bir neçə şeirini 1930-cu illərdə Hümmət Əlizadə çap eləmişdir. Bir şeirini də Salman Mümtaz «El şairləri» kitabında vermişdir. Mən fəaliyyət göstərdiyim illərdə aşığın əsərlərindən ibarət aşağıdakı kitabları çap eləmişəm. Bunlar Molla Cümənin ilk kitablarıdır.

1.Molla Cümə. Şeirlər. «Azərənşər», 1966, 5 m/vərəqi.

Bu kitab böyük əks-səda doğurdu. Bu kitab əsas etibarilə mənim ekspedisiya zamanı topladığım nümunələrdən tərtib olunmuşdur. Oxucular təəccüb elədilər. Molla Cümənin o qədər şeiri varmış. Bu kitabın çapında mənə keçmiş tələbə yoldaşım Azərbaycan KP mərkəzi Komitəsinin katibi, professor Şıxəli Qurbanov kömək eləmişdi. Kitabın bir nüsxəsini Şəkiyə Baş Göynük kəndinə Molla

Cümənin qızı Reyhan xanıma hədiyyə göndərdim. Bir müddətdən sonra Reyhan xanımın oğlu, Molla Cümənin nəvəsi Mövlud Əzizovdan bir məktub aldım. Orada yazılmışdı: «Hörmətli Paşa müəllim, salam! Sizin göndərdiyiniz hədiyyəni aldım və çox şad oldum. Siz bilirsinizmi ki, anam və bacılarım nə qədər şad oldu. Xüsusən, anam nə qədər şadlandı, həddi-hesabı yoxdur. Kitab çatandan sonra demək olar ki, kəndin adamlarının hamısı kitabı oxumaq xüsusən babamın həyatı haqqında Sizin yazdığınız müqəddiməni oxunması ilə daha çox maraqlanırlar. Bir sözlə, sizin adınız əzbər olmuşdur. Xüsusən Sizin Cavad oğluna verdiyiniz yüksək qiymət Göynük camaatı arasında böyük şadlığa səbəb olmuşdur... Paşa müəllim, Sizə məlum olsun ki, bu yaxınlarda babamın şəkli tapılıb. Qaxdan həkim Calal kişinin qızı verib. Axtıda (Dağıstanda – P.Ə.) 1914-cü ildə çəkilib. Həmin şəkilin üzünü çıxarıb hər halda ya özüm gətirərəm və ya göndərərəm.»

2.Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. «Yazıçı», 1983, 8 m/vərəqi.

Kitab çap olunanda «Yazıçı»nın baş redaktoru Sabir Rüstəmxanlı, şöbə müdiri isə Məmməd İsmayıl idi.

3.Molla Cümə. Əsərləri. «Maarif», 1995, 25 m/vərəqi.

Bu kitabda Molla Cümənin əlimdə olan bütün əsərləri verilmişdir. Çapında təbii olaraq məni çox incitdilər. Yenə mənim dadıma Elçin müəllim Əfəndiyev çatdı, o, kömək elədi.

4.Molla Cümə. Əsərləri. Prezident administrasiyasının nəşri, «Şərq-Qərb» nəşriyyatı, 2006-cı il, 41 m/vərəqi həcmində. Bu nəşr Almaniyanın Halle şəhərində Maksirlüter Universitetinin kitabxanasında saxlanılır.

Bu kitab 25 min tirajla çap olunub. Azərbaycanın bütün kitabxanalarına pulsuz hədiyyə verilmişdir.

5.Molla Cümə (rus dilində). «Yazıçı», 1984.

Bütün bu illərdə aşığın yaradıcılığının tədqiqatı və öyrənilməsi ilə də məşğul olmuşam, aşağıdakı məqalələrim çap olunmuşdur:

1. Görkəmli sənətkar. Aşığın əsərlərinin 1966-cı il nəşrinə müqəddimə.
2. Molla Cümə. Aşığın seçilmiş əsərlərinin 1983-cü il nəşrinə müqəddimə.
3. Molla Cümənin yeni əlyazması. «Bakı» qəzeti, 1976, 5 aprel.
4. Molla Cümə haqqında yeni məlumat. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1976, 10 aprel.
5. Aşıq şeirlərinin axtarışında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1981.
6. Molla Cümənin əlyazmaları. «Elm və həyat» jurnalı, 1989, №8.
7. Molla Cümənin ölümü haqqında həqiqət. «Azərbaycan gəncləri», 1989, oktyabr.
8. Molla Cümənin gözəlləri. «Azərbaycan qadını» jurnalı, 1989, №6.
9. İsmi Pünhan kimdir. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 1990.
10. Molla Cüməni kim öldürüb. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1993, 3 dekabr.
11. Molla Cümə. «Musiqi dünyası» jurnalı, 2000, №2.
12. Böyük sənətkarımıza əbədi heykəl ucaldaq. «Şəkinin səsi» qəzeti, 1995, №26.
13. İki həcvin tarixi. «Sovet kəndi» qəzeti, 19 aprel 1990
14. Fərdi ekspedisiyadan etüdlər. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2004, №4.
15. Böyük sənətkar Molla Cümənin «Əsərləri»nə müqəddimə. 2006

Molla Cümənin zəngin və mürəkkəb yaradıcılığına ötəri bir giriş

Ulu Tanrı mədəniyyətimiz tarixində ilk vergisini, ilhamını türk dünyasının ən böyük ozanı olan Dədəmiz Qorquda bəxş elədi. Azərbaycan xalqının nə vaxtsa verdiyi bir tikə çörəyi ovsanata keçdi, dünya şöhrətli dastanımızın əlyazması orta əsrlərin dağıntıları, yangınları içindən salamat çıxdı. İndi dünyanın ən böyük şərqşünasları, folklorşünasları 200 ildən artıqdır ki, bu abidənin sirlərini açmaqla məşğuldur. Bu sirlər hələ əsrlərdə də açılacaqdır. Ulu Tanrının vergisi ilə Nəsimi və Füzuli Azərbaycan və eləcə də bütün Şərq poeziyasını daha zirvələrə yüksəltdilər. Doğma vətənləri Azərbaycanda isə böyük Nizaminin renessansını doğma ana dilində yenidən canlandırıdılar. M.P.Vaqif mindilli rübabını işə salaraq xalq, aşıq şeir formalarına klassik şeir formaları cərgəsində yer elədi. M.F.Axundov qədim Şərq fəlsəfəsini dirildərək yeni müasir məcraya salıb daha da yüksəltdi. M.Ə.Sabirin satirik misralarının dalğaları yalnız türk dünyasının deyil, bütün Şərqi sarsıtdı, dünyanın gözlərini həyata açdı. S.Vurğunun poeziyası bütün türk dünyasının muzası oldu. Ulu Tanrımızın dünya şöhrətli dahilərimizə bəxş etdiyi vergi və ilhamdan Şəkiddə böyük aşığımız Molla Cüməyə də pay düşdü. Bunu böyük sənətkarımız öz şeirləri ilə dəfələrlə etiraf etmişdir. Molla Cümə deyir:

Mən içdiyim Xızır Nəbi verəndir.

Şəki əlyazmasının bir yerində oxuyuruq:

«On beş yaşlarında bir dəfə gözəl bahar günlərinin birisində sərin bir ağac kölgəsində yataraq yuxuya dalır. Bu vaxt röyasında ona badə verirlər ki, bunu içib qurtardığı hədd anası oyadır. Bildiyimiz tarixi rəvayətlərə görə də bir çoxları rüyada içmiş olduqları badənin təsirindən aşıq olurlar. Əz öncümlə Molla Cümə də həmin gündən yazmağa başlamışdır». Mən Baş Göynükdə qocaların birindən belə bir rəvayət eşitdim. «Müdrək Nəbi Cüməyə eşq şərabi içirir.

Şeyx aşığa oxumağa icazə verir. Lakin məlahətli səsini əlindən alır».

Mən hələ Molla Cümə yaradıcılığı ilə məşğul olmağa başlamamışdım. «Azərbaycan gəncləri» qəzetində bir məqaləyə rast gəldim. Təxminən 1960-cı illərin əvvəlləri idi. Məqalə belə adlanırdı: «Molla Cümənin yeni əlyazması». Çox diqqətəlayiq idi ki, o zamana qədər Molla Cümə yazıldığı halda məqalədə Molla Cümə yazılmışdı. Məqalənin müəllifi o zaman Respublika Əlyazmaları Fondunun elmi işçisi Nəsrəddin Qarayev idi. N. Qarayev məqalənin əvvəlində 1927-ci ildən sonra Molla Cümənin şeirlərinin çap olunduğu qaynaqları yada salır. O yazırdı: «Son illərdə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Respublika əlyazmaları fonduna Molla Cümənin bir neçə əlyazması daxil olmuşdur. Həmin sənədlərdən birində yazılır. «Bu dəftər yazıldı 1333-də kitabətün Molla Cümə ibn Salah, mərgum Aşağı Layisqi». Miladi tarixi ilə 1914-cü ilə gəlib çıxır. Həmin qeyddən məlum olur ki, həmin əlyazması Molla Cümənin ilk əlyazmasıdır. Oxuculara məlum olsun ki, bu 1914-cü ildə Molla Cümənin özünün seçdiyi şeirlərdən ibarət topladığı və oğlu Həsənə yadigar verdiyi əlyazmasının avtoqrafıdır. Əlavə edim ki, Baş Layisqidə Molla Cümənin qızı Reyhan xanımın mənə verdiyi əlyazması həmin nüsxədən köçürmədir. Üstündəki yazılma tarixi də eynidir. Mən həmin əlyazmasının originalını görməmişəm. Bir də ki, yuxarıda dediyim kimi mənim gücüm, səhhətim yalnız əldə etdiyim dörd əlyazmasını işləyib hazırlamağa çatdı. Eşitdiyimə görə fondakı əlyazmasını oxumaq üçün Mövlud Yarahmədov evinə aparıb sonra qaytarmamışdır.

Mən Molla Cümənin Prezident administrasiyası tərəfindən çap olunan əsərlərinin ilk nüsxəsini Folklor institutuna aparıb direktora hədiyyə verdim. Müdafiə sovetinin iclası idi. Sovet üzvlərindən biri – professor tez kitabı alıb vərəqləməyə başladı. Təxminən 20 dəqiqə vərəqlədi, kənara qoyub dedi «el şairidir». Məlum olsun ki, el şairi haqqında mən kitablarımın birində yazmışam. Mən bu termini

qəbul eləmirəm. Bu termini ilk dəfə Salman Mümtaz işlədib. Böyük alim çox zaman el şairini elin – yəni Azərbaycan ellərinin şairi mənasında işlətmişdir. Şair sözünün yanına «el» sözünü artırıb onu kiçildir, aşığın yanına isə «şair» sözünü artırmaqla onu böyütmək istəyirik. Bunların heç birini qəbul etmək düz deyil, şair şairdir, aşiq da aşıqdır. Şairin də böyüyü, kiçiyi var, aşığın da. Molla Cümə aşıqdır. Özü də böyük aşıqdır. Bunu sənətkar öz əsərlərində dəfələrlə etiraf etmişdir.

*Aşıqlıq adəmdən icad olubdur
Ol adəm atanın nəvəsiyəm mən
Dünyaya nə qədər aşiq gəlibsə
Küllü aşıqların anasıyım mən.*

*Aşıq anasıyam şairlər kökü
Gəzirəm dünyanı divanə təki
Mahalım Göynükdür şəhərim Şəki
Layisqi kəndinin binasıyam mən.*

Yaxud həcvlərin birində:

*De xəbərin çatdı mənə
Ay Oxuddu Axsaq Laçın
Kim deyər bizə aşiq
Kiriyyəbən dursaq Laçın.*

Oğlu Həsənə ithaf elədiyi müxəmməsin bir yerində deyir:

*Çətindir aşıqlıq
Bunu asan sanma oğul
Alışıb nəgah-nəgah
Eşq atəşə yanma oğul
Olginən bir binəva
Zirəkliyi qanma oğul
Nə sevmə Leyli yarı
Nə Məcnuna dönmə oğul.*

Çoxlu şeirlərində özünün aşiq olduğunu razılıqla qeyd edir. O, aşıqlığı ilə elin içində sevildiyinə görə fəxr edir.

Molla Cümə qeyd edir ki, Ulu Tanrı ona aşıqlığı səxavətlə bəxş etməklə onun boynuna böyük və məsul vəzifə qoymuşdur:

*Aşiq olan cövrü-cəfaya dözsün
Ciyərini qara daşdan eyləsin
Boynunu vursalar sirrini açmaz
Özün təmiz çörək aşdan eyləsin.*

Misallardan yenə də gətirmək olar. Molla Cümə aşıqdır, özü də aşıqlığı ilə fəxr eləyir:

*Aşiq olan bir məclisə girəndə
Gəzinə dörd yana qızan nər kimi
Hər havada sözün tamam eyləyər
Ağılı başında əsil ər kimi.*

Yaxud:

*Bir aşiq ki, mətləbinə irməsə
Əlində çalınar saz ixtiyarsız və s.*

Azərbaycan xalqı aşıqlar haqqında çox qiymətli kəlamlar deyib. «Aşiq el anasıdır», «Aşiq gördüyün çağırar», «Aşiq üçün hər yer məhrəmdir», «Aşığınca haynan, mollarınkı vaynan». Molla Cümə də xalqımızın böyük aşıqlarından biridir. Azərbaycan aşiq sənətinin ən görkəmli nümayəndələrindən biridir, təkrarolunmaz ustadır. Molla Cümə Azərbaycan aşiq sənətinin görkəmli və orijinal nümunələrini yaratmışdır.

«Molla Cümə eşq əhlidir, Aşıqlar atasıdır». Molla Cümə aşıqdır, özü də böyük aşıqdır. Bütün bunlardan sonra özü etiraf edir ki, nakam aşıqdır, heç vaxt və heç zaman sevgilisinə qovuşa bilməmişdir. Ümumiyyətlə, nakamdır, böyük sevgidən kam ala bilməmişdir. Xüsusilə də butası İsmi Pünhan onu əziyyətə salıb. İsmi Pünhanın dərindən hətta gecələr də yata bilmir. Molla Cümə özünü məhəbbətdə, sevgidə dünyanın ən böyük aşıqləri sırasında hesab edir. Onun əsas və ən çox sevdiyi aşıqləri isə bunlardır: «Məcnun, Fərhad və Kərəm ki eşq əhlidir, ondan qalan xilaf söylər fitnə-fel dustağıdır.» Molla Cümə eşqdən, məhəbbətdən, Allah vergisindən çox danışır, çox çalib-

oxuyur. Baxmayaraq ki, bu Ulu Tanrının vergisidir. Aşiq elindən, obasından üzr istəyir.

Bu sevdaya salan sənsən

Bağışla ah uca Dərgah.

Guya o, günah işlədir. Ancaq onun məhəbbəti təmiz, saf, ülvi, təbiidir, o məhz belə məhəbbəti tərənnüm edir. Molla Cümənin aşiqi maldan, dövlətdən və hər cür bəhanələrdən təmizdir. «Molla Cümə odlananda durub alar dəstəmaz», «Üz çevirər dərgahına», «Minacatı butasıdır nə mal, dövlət istəməz».

Nə üçün zülfünə yaxıbsan xına

Salıbsan Cüməni qəmə, hicrana

Mal-dövlət özgəyə, birçə sən mənə

Xudadan qismətim ol, ağrın alım.

Yaxud:

Bir para axmaq adam

Bu dünyada mal cəm eylər

Səni təkı yarı olan

Bu dünyada nə qəm eylər.

Eşq elə bir Ulu Tanrı tərəfindən böyük sənətkara əzab, əziyyət kimi göndərilib. Eşq Molla Cümədə narahat, yangın, cünunluq kimi sözlər ilə yanaşı durur. Çox maraqlıdır ki, eşqdən şikayətlə başlayan şeirlər dünyadakı şikayət hissləri ilə tamamlanır. Molla Cümə özünü yalnız məhəbbətdən deyil, ümumiyyətlə, dünyadan şikayət edən, necə deyərlər, dünya zülmündən zəlil olan bir şəxs kimi təqdim edir. Aşığın şeirlərindən aşağıdakı misraları tapıb oxuculara çatdırıram.

Gəlməyədim dünyaya mən bəxti qara

Fəğanım qalxıbdır yeddi səmayə.

Dərdim çəkməz dəvə olsa yüz qətər

O qədər dərdim var qərəli yoxdur

Yüz dərman tapıldı çarəmdən qeyri

Yüz dərdlər sağaldı yaramdan qeyri.

Dərd, qara gün yaxısını tanıyan

Biri mənəm biri də varmı biləydim.

*İlk axşamdan sabahadək ağlayan
Biri mənəm biri də varmı biləydim.*

Molla Cümə Azərbaycan aşıq sənətinin müəyyən dövrünü təşkil edir. Molla Cümənin yaradıcılığı klassik Azərbaycan aşıq sənətinin ənənələri üzərində ətə-qana dolub. Azərbaycanın Şirvan zonasının aşıqları uzun müddət onun zəngin yaradıcılığından bəhrələniblər. Aşıq yaradıcılığı əvəzsiz və tükənməz sərvətdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda aşıqlar müxtəlif məktəblərdə çalışsalar da daim bir-biri ilə əlaqəli olmuş və yaradıcılıqlarını davam etdirmişlər. Aşıq səyyar sənətkardır. O, el-oba ölkələr dolaşır. O, görməsə yaşaya və yarada bilməz. Diqqət edin, ən böyük klassik aşıqlarımız ölkələr dolaşmış, gəzib, arayıb-axtarıb tanış olmuş və sonra da gördüklərini sazın müşayiəti ilə ifa etmişlər.

Ələsgər:

*Aşıq olub tərki-vətən olanın
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir.*

Aşıq Alı:

*Qəribədir gəzdim diyarbədiyar
Əzəl əldə İrəvanı görmüşəm...
Gümrüdə üz tutdum Sarıqamışa
Ərzurumdan keçdim dağ aşa-aşa.
Gəzdim Türkiyəni mən başdan-başa
Həm yaxşını, həm yamanı görmüşəm.*

Xəstə Qasım Tikmədaşdan Dağıstana gəzməyə gəlmirdi, gününü keçirməyə getmirdi. El sənətkarları ilə görüşmək, əlaqə yaratmaq, öyrənmək və nəhayət öyrətmək, lazım gələrsə, sənət sınağı təşkil etmək üçün gəlirdi.

*Varxiyanlı Aşıq Məhəmməd:
Məhəmmədəm gəşt elədim
Bu cümlə cahanı gəzib
Gəncəni, Qarabağı
Şəkini, Şirvanı gəzib
Xoy, Salmas, Marağa
Təbrizi, Tehranı gəzib.*

Aşıq poeziyamızın ən böyük, ən sevimli mövzusu, əlbəttə, məhəbbət mövzusudur. Aşıqlar bir sıra digər mövzu və motivləri də məhəbbət donuna geydirib ifa edirlər. Molla Cümə eyni zamanda böyük Aşıqdır. Molla Cümə eyni zamanda böyük Aşıqdır. Onun məhəbbəti necədir? M. Cümə saf, təmiz, ülvî qeyd-şərtsiz, qiybətsiz məhəbbəti təbliğ edir. Onun məhəbbəti hər bir vasitədən, maldan, dövlətdən kənar, təmiz, düzünə məhəbbətdir. Əsl, təmiz məhəbbət insanı ucaldır, sevdilir, canlı həyata qaytarır, belə məhəbbətlə sevən insan həyatda çox dəyərli bir yer qazanır.

Aşıq deyir:

*Molla Cümə eşq əhlidir
Aşıqlar atasıdır
Mədrəsədə dərs oxuyur
Fikrində də butasıdır.*

Molla Cümənin Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı, folkloru tarixində üç böyük aşığı var. Onlar eşq fədaisidirlər, əbədi, ülvî məhəbbətləri ilə xalqın nəzərində göylərə yüksəlmiş insanlardır. Bu üç aşiq özlərini təmiz, ülvî, sadıq, əbədi məhəbbəti yolunda fəda etmiş və beləliklə, elin qəlbində əbədiləşmişlər. Məcnun, Fərhad və Kərəm. Bu üç aşiqin adı hər zaman Molla Cümənin əsərlərində qoşa çəkilir. Əsl məhəbbətin nümunəsi kimi tələqqi edilir. O, fələyə müraciətlə deyir:

*Fərhad, Məcnun, Kərəm kəmin almadı
Bir Yusifi sevdiyinə yetirdin.*

Başqa qoşmasında:

*Fərhad ilə Məcnun Kərəmdən qeyri
Cümə tək yetməyən murada kimdir!!*

Dünyaya müraciətlə yazdığı başqa bir şeirində yenə bu üç əbədi aşiqin adlarını bir yerə çəkir:

*Ey dünya, əlindən gedərəm dada
Əsliynən Kərəmi yandırdın oda
Başında məskəni quşlar yuvada
Məcnunla Leylanı neylədin dünya.*

Çox diqqətəlayiqdir ki, bu üç aşiq arasında Molla Cümə özünü daha çox Kərəmə oxşadır. Kərəm Əslinin oduna yanıb kül olub iki aşıqın külləri birləşib əbədiyyətə qovuşub. Onlar dünyada ən məşhur aşıqlər kimi mənən yüksəlilər. Molla Cümə məşhur şeirlərindən birini aşağıdakı bəndlə tamamlayır.

*Mənada Mollayam Molla Cüməyəm
İsmi Pünhan oduna şux pərvanəyəm
Gəlmişəm dünyaya bir gün fənayəm
Axırda Kərəm tək yanasıyam mən.*

Molla Cümə İsmi Pünhanın oduna şux pərvanədir. O, pərvanə kimi İsmi Pünhanın başına dolanır. Son nəticədə özünü yandırıb külə döndərəcək. Onların da külləri Kərəmlə Əslinin külləri kimi bir-birinə qarışib əbədiyyətə qovuşacaqdır.

Nə üçün Molla Cümə bu üç dünyaya məşhur kama yetməmiş aşıqın adını tez-tez özü də bir yerdə çəkir. Ona görə ki, böyük sənətkar özünü böyük aşiq adlandırır, özü də ömründə kama yetməmiş Aşiq adlandırır. Molla Cümə bütün şeirlərində əsl, sadiq məhəbbətə can atan, ancaq ona çata bilməyən Aşiq kimi özünü bürüzə verir. Çox ibrətamizdir ki, Molla Cümə heç bir şeirində öz məhəbbətinə, sevgisinə qovuşması barədə söhbət açmır. O dərin-dən, ürəkdən, könüldən sevməyi bacaran aşıqdır. Ancaq can atdığı məhəbbətinə çata bilmir. Bu mənada o, Məcnun, Fərhad və Kərəmin necə deyərlər yoldaşı, sirdəşidir.

*Yəqin bilin mən olmuşam
Məcnun kimi didərgin...
Kərəm kimi yanıb, yanıb
Dumanda əgləmişəm.*

*Fərhad, Məcnun, Kərəm ki var
Eşq əhlinin gözüdür
Ondan qalan xilaf söylər
Fitnə fel dustağıdır...
İki dünya fikrin çəkib*

*Dolubanı daşıram
Ağıl kamal sarıdan
Məcnunun yoldaşıyam.*

Aşiqlik Molla Cüməyə istedad kimi verilib. Allah vergisidir. Özü deyir ki, «tifil ikən uğramışam bir cavanın seyrinə. Yeddi yaşda eşqə düşdüm ömrüm çatdı yarıya...» «Eşqə saldı, evim yıxdı.» Aşiq həmyerlilərindən, dinləyicilərindən üzr istəyir. O, guya eşqdən, məhəbbətdən, həm də dindən çox söhbət açır. Ulu Tanrının verdiyi aşiqliyi o çox zaman xalqdan gizlətmək istəyir, ancaq bilməyir. Eşqdən, məhəbbətdən çox danışdığı üçün hətta günaha batdığını da etiraf edir.

*Molla Cümə eşq əhlidir
Aşıqlar atasıdır*

Yaxud:

*Sərimə sevda enibdir
Dad fələk, bidad fələk
Ciyərim eşqə yanıbdır
Dad fələk, bidad fələk.*

Orta məktəbdə oxuyandan elə bil Molla Cümə mənə doğma olurdu. Mən 9-cu sinfi İlisu kəndində qurtarmışam. Onsuz da İlisuda siniflərdə şagirdlərin sayı az olurdu. Hər gün dərslərdə müəllimə cavab verirdik. 9-cu sinfi qurtaranda mənim düz doqquz dənə tərifnaməm var idi. Onları yana-yana düzmüşdüm. Tərifnamələrdə «əla»dan başqa qiymət yox idi. Onuncu sinif üçün şagirdlərin sayı bitmədi. Biz necə deyərlər, onuncular Qaxın mərkəzinə gəldik. Orada bizə bir otaq ayırmışdılar. Rayonun bütün kəndlərindən də bir neçə şagird gəlmişdi. Biz o otaqda qalırdıq. Özümüz də yorğan-döşəyi salıb yerdə yatırırdıq. İndi mən təsəvvür edə bilmirəm, mən dərslərimə necə və harada hazırlayırdım. Onuncu sinfi bitirdim. Qax rayonunda ilk medal mənə qismət oldu. Bu hadisə o şəraitdə əldə etdiyim qəhrəmanlığım idi. Məktəbimizin direktoru Abdurraxman Xasiyev mənim sənədlərimi Maarif Nazirliyindən götürüb o zamanki V.İ.Lenin adına APİ-yə vermişdi. Mən 1950-ci ildə

Pedaqoji İstitutun dil və ədəbiyyat fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdim. Böyük alim və pedaqoq professor M.Rəfili elə o ili məni aspirant götürdü. 1958-ci ilə qədər professor M.Rəfilinin kafedrasında olmuşam. 1958-ci ildə professor M.Rəfili qəflətən dünyasını dəyişdi. Çox ibrətamiz hadisə. Professor aprel ayının 25-də dünyaya gəlmişdi, aprel ayının 25-də də dünyadan köçdü. O zaman mən gənc alim və müəllim idim. Azərbaycan Dövlət Universitetindən bizim instituta professor Feyzulla Qasımzadəni kafedra müdiri gətirdilər. F.Qasımzadə XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının böyük mütəxəssisi idi. Biz hörmət əlaməti olaraq ona «Mirzə» deyirdik. Bir gün Mirzə məni yanına çağıraraq dedi: Gələn il üçün elmi-tədqiqat işinin mövzusunun fikirləşib kafedraya deyim. Mən dedim ki, Mirzə mən Molla Cümə yaradıcılığı ilə məşğul olmaq istəyirəm. Mirzə XIX əsr ədəbiyyatımızı tədqiq edəndə Molla Cümə ilə məşğul olmuşdu. Mirzə dedi ki, Molla Cümə çox maraqlı sənətkar və şəxsiyyətdir, onun əsərləri demək olar ki, toplanmayıb. Əvvəlcə onun əsərlərini toplamaq, çap etmək sonra da yaradıcılığını tədqiq etmək lazımdır. O saat mənim xəyalım böyük aşığın fəaliyyət göstərdiyi Şəki, Qax, Zaqatala rayonlarını dolaşdı. Bir gənc folklorşünas kimi diqqətim artdı. O zaman institutumuzun rektoru Mehdixan Vəkilov idi, elmi işlər üzrə prorektor isə məşhur fizik alim Rusiya Pedaqoji Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Abasqulu Abbaszadə idi. Hər ikisinə arzumu bildirdim. Onlar arzumu bəyəndilər. Beləliklə 1961-ci ilin oktyabrın birindən bir aylığa fərdi ekspedisiyaya yollandım.

Hamıdan əvvəl doğma kəndim İlisudan başladım, soraqlaşdım. Dedilər Yunus dayı Molla Cüməni yaxşı bilir. O, keçmişdə ən yaxşı dəmirçilərdən biri olub, indi yaşı 70-i keçib evdə olur. Özü də ana tərəfdən mənim keçmiş qohumumdur. Evinə getdim, söhbət elədik. Yunus dayı çox hörmət və lütfə Molla Cümənin böyük bir əlyazmasını mənə bağışladı. Əlyazmasını bağrıma basıb Yunus dayı ilə sağollaşib evdən çıxdım. Axşam İlisu qocalarının toplaşdığı

söhbət etdiyi yerə getdim. Molla Cümənin adını eşidən kimi Cəmil dayı (Həməzəyev) aşığın şeirlərini söyləməyə başladı. Bir neçə şeiri bloknotuma yazdım. Cəmil dayı Molla Cümənin Qıpçaqlı Hacı Kərimə yazdığı həcvin ən etibarlı variantını söylədi.

İlisudan Qaxın mərkəzinə gəldim. Dedilər ki, Qaxda aşıq Məhəmməd var, özü də ləzgidir. Onu çayxanada tapdım, yaşı yüzdən keçmişdi. Molla Cüməni tanıyırdı, hətta aşığın məclislərində də olduğunu dedi. Molla Cümə haqqında məlumatları var idi. Şeirlərindən də bilirdi, hafizəsi çox zəifləmişdi. Molla Cümənin xarici görünüşü haqqında aşağıdakı sözləri dedi: «Ortaboylu, dolu bədənli adam idi, kiçik saqqalı, iri qara qaşları vardı, ağbəniz idi. Özünün yaxşı səsi yox idi, bütün saz havalarından xəbərdar olmasına baxmayaraq yaxşı saz çala bilmirdi. Onun sazı ürəyi olubdur. Maşa, odun parçası, xəncər götürüb coşar və oxuyardı. Həmişə yanında şagirdləri olardı, nə görsə, nədən təsirlənsə o saat şeirlər deyərdi, şagirdləri də yadlarında saxlayardılar, sonra oxuyardılar. Bir milyon da versələr, Molla Cümə xoşu gəlməyən yerdə oxumazdı, deyirdi ki, mənə həqiqi insanlar məclisi lazımdır. Xoşuna gəlmiş məcəlsədə isə hətta təmənnasız nə qədər desək oxuyardı.

Aşağıdakı bayatını çox xoşlayır və tez-tez deyərdi:

İlisuda olaydım

Şişələrə dolaydım

İlisu qızlarının

Nişanlısı olaydım.

Məhəmməd dayının dediyinə görə zaqatalalı aşıq İsmayıl Molla Cümənin şagirdi olub. Ağamalı Oğlunun təklifi ilə 1925-ci ildə aşıq İsmayılı Zaqataladan Bakıya Təbriz qəstsinə aparıblar.

Aşıq Məhəmməddən ayrıldım. Qaxda raykomun idarəsinin qabağından keçəndə əvvəllər tanıdığım Məmməd müəllimlə rastlaşdım. Mənim məqsədimi biləndə dedi ki, Paşa müəllim, qoy raykoma çıxım, hara getdiyimi onlara deyim. Məmməd müəllim məni raykomun məşinində

Qaxbaş kəndində Rəfi dayının evinə apardı. Demə sən, Rəfi dayı Məmməd müəllimin qonşusu imiş. Yaxşı ki, Rəfi dayını evində tapdıq. Onunla söhbətə başladıq. Aşıq Rəfi. O deyir ki, vaxtilə ona aşıqlıq vergisi verilib. Uzun illər aşıqlıq eləmişdir. Özünün də şeirləri olmuşdur. Şəki, Qax, Zaqatala aşıqlarının da şeirlərini bilir. Rəfi dayı çox həvəslə Şeyx Şamil haqqında danışır. Deyirdi ki, Şamil haqqında o, atası aşıq Həzrətdən öyrənmişdir. Aşıq Rəfi deyir: «Atam söyləyirdi ki, Nikolay padşah əmr edir ki, Şamili onun yanına gətirsinlər, özü də diri gətirsinlər, öz adamını da göndərir. Onda Şamil deyir ki, məni müsəlman aparsın. Dayısı aparıb. Peterburqda Şamilə qvardiya çini veriblər. Şamili imtahan eləyiblər deyiblər ki, o əsil şeyxdir.» Aşıq Rəfinin Şeyx Şamilə həsr elədiyi şeiri də var, müxəmməs üstündədir. Həmin şeirdə belə misra və beytlər var:

*Gələydi bu diyara
Quraydı dövrünü Şamil.
Töküldü bulud kimi
Kövkəbi asmanı Şamil...
Qurtarsın qayğılardan
Daniyə Sultanı Şamil...
Alıbdı bu dünyada
Cənnəti rizvanı Şamil.*

Rəfi dayının dilindən Molla Cümənin bir neçə şeirini də yazıya aldım. Bu şeirlər içərisində «Amandı» rədifli müxəmməs də var idi. Bu müxəmməs elə bil gözəl bir lirik poemadır. Aşığın şeirlərin hava və şəkli formalarını bilməsi, doğma Azərbaycana, ana dilini bütün zənginlik və incəliklərinə bələdliyi məni heyran qoydu. Müxəmməsi elə Rəfi dayının dilindən aldığım kimi Molla Cümənin 1966-cı il «Azərnəşr» tərəfindən çap olunan əsərlərinə daxil elədim. Sonralar bu müxəmməsi Molla Cümənin bir neçə əlyazmasında da tapdım. Müqayisələr apardım. Aşıq Rəfinin hafizəsi qaşısında dəhşətə gəldim. Yenə istəyirəm ki, Aşıq Rəfinin Şeyx Şamilə həsr elədiyi müxəmməsdən bir bənd verəm:

*Bilirəm ki, tab eləməz
Kimsə onun savaşına
Yandırır eşq oduna
Pərvanə tək atasına
Titrəşir xəlayiqlər
Çıxanda mizan qoşuna
Biçarə Rəfi deyər
Bəxtəvər onun başına
Alıbdı bu dünyada
Cənnəti-rizvani Şəmil.*

Sonra Qax rayonunun Lələpaşa, Güllük kəndlərində oldum. Axırda Zərnə kəndinə gəldim. Dedilər ki, Zərnədə iki qardaş var, Zeynalabdin və Əbdülmanaf. Hər ikisi ümumiyyətlə aşiq sənətinin bilicilərindəndir. Onlar ən çox Molla Cümə yaradıcılığını sevirlər. Zeynalabdin dayı Qaxın mərkəzində hökumət qulluğundadır. Əbdülmanaf isə Zərnədə kolxozun hesabdarıdır. Ən çox Əbdülmanaf dayının söhbətlərini dinlədim. O, həm də çox yaxşı saz çalır. Molla Cümənin bildiyi şeirlərini sazın müşahidəsilə oxuyurdu. Şeirlərindən birisi mənim diqqətimi daha çox özünə cəlb elədi. Əbdülmanaf dayı oxuyurdu, mənim əlimdə isə yalnız kağız və karandaş var idi. Onun oxuduğu havanı yaza bilməzdim. Ancaq xahiş edərək həmin şeirin sözlərini bloknotuma köçürdüm. Şeir belədir:

*Aşiq məşuqdan ayrılsa
Canı yanar
Təzənə vurur
Simin qırar
Saz vay eylər.*

*Yarı yannan gedən görsə
Bir ah çəkər
Yaşın tökər
Qəddin bükər
Göz vay eylər.*

Şeirin ikinci bəndi də bu şəkildədir. Belə formaya mən rast gəlməmişdim. Əbdülmanaf dayıya dedim bu nə formadır. Dedik, buna sallama qafiyə deyərlər. Sonra bu şeir haqqında mənim tələbəm aşığışunas Mürsəl Həkimov yazdı. Uzun axtarışlardan sonra bu şəkildə şeiri biz Aşiq Hüseyn Cavanın və Mikayıl Azafının da yaradıcılığında tapdıq.

Sonra yolum Zaqatalaya düşdü. Aşiq Kazımla söhbətim oldu. Mənə dedilər ki, Zaqatalanın Kəpənəkçi kəndində Aşiq Murtuzəli yaşayır. O, Molla Cümə haqqında danışır və əsərlərini oxuyur. Kəpənəkçiyə getdim, Aşiq Murtuzəlini tapdım. O, mənə çox hörmətlə qarşıladı. Dedi ki, mənim oğlum Pedaqoji İnstitutda qiyabi şöbədə oxuyur, özü də məktəbdə dərs deyir. Mirzəli dayının oğlu Qurban mənə tanıdı. Biz səmimi görüşdük. Mirzəli dayı dedi ki, xəbər gəldi ki, Molla Cümə kəndimizə gəlir. Biz əvvəlcədən hazırlaşdıq. Mirzəli dayı yaxşı saz çalır və oxuyurdu. Mirzəli dayı Molla Cümənin gəlişinə bir şeir həsr eləyir. Qoşma 4 bənddir.

*Göydən əmr olunub düşübsən yerə
Allahın şöləsi, nuru xoş gəldin
Dünyanın hər üzü bəyandır sənə
Yüz min sirrin qırx açarı xoş gəldin
Mən sənə qul olum, sən mənə ağa
İstəyirəm yol-arkanı qanmağa...*

Molla Cümə mənə dinlədi və dedi: «Oğul, Allahdan qeyri heç kəsə qul olmaq olmaz. İnsan heç vaxt insana qul olmamalıdır.» Murtuzəli dayı mənə bir əlyazması bağışladı. Bu çox etibarlı mənbələrdən biridir. Əlyazmasında 100-dən artıq şeir var. Aşiq Murtuzəli deyir: Molla Cümənin əynində qara haşiyəli ağ kürk, kürkün altında da kiçik bir saz var idi. Çox gümrəh idi və tez-tez yeriyirdi. Axşam qoşduğum şeiri sazın müşayiəti ilə oxudum.

Zaqataladan Balakən rayonuna keçdim. Balakəndə raykomun birinci katibi bizim Pedaqoji İnstitutumuzun qiyabi şöbəsinin tələbəsi idi. Səfiyyə xanım Dübirova mənə

görüb sevindi və şoferinə tapşırırdı ki, Paşa müəllim hara istərsə, onu apar. Dedilər ki, İti-Tala kəndində Aşıq Məhəmməd var. O, Molla Cüməni çox yaxşı bilir. O gecəsi Məhəmməd dayının qonağı oldum. O, Molla Cümənin şeirlərini çox dəqiq və səliqəli bir şəkildə oxuyurdu. Həm də böyük sənətkar haqqında əhvalat və rəvayətlər də danışdı.

Qayıdan baş Şekidə dayandım. Əvəlcə Baş Göynük kəndinə çıxdım. Üç gün Molla Cümənin qızı Reyhan xanımın qonağı oldum. Reyhan xanımın söhbətlərinə qulaq asdım. Sonra kəndin qocaları ilə görüşdüm. Mənə Molla Cümənin əsərlərini bilən bir neçə qocanın adını verdilər. Mən onların adlarını burada yazıram.

1. Keçi oğlu Məhəmməd Salamov. Usta Məhəmməd aşığın bütün şeirlərini əzbərdən bilir. Bənaa olub, Molla Cümənin şeirlərini oxuya-oxuya ev tikirmiş. 80-90 yaşında vəfat edib.

2. Salman Şərifov, çoxlu şeirləri yadında saxlamışdır.

3. Xinqal oğlu Süleyman

4. Məhəmməd oğlu Süleyman

5. Ərəb Abdulla

6. Ərəbov Salman

7. Qənimət Məhəmməd oğlu

8. Əbdülov Hacıbala. Nalbənd olub, çoxlu xatirələr danışır.

Salman dayı məni axşam evinə qonaq çağırırdı. Aşığın şeirlərini, xüsusilə də müxəmməslərini çox dəqiqliklə söyləyirdi.

Mən Baş Göynük kənd orta məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimi Şərif İdrisovla kəndi dolaşırdım. Bir az aralıda gördüm ki, bir neçə qoca əyləşib söhbət edirlər. Demə sən, onlara deyiblər ki, Bakıdan gəlib Molla Cümənin şeirlərini toplayırlar. Mən gördüm ki, hündür boylu, başında papağı olan, o qədər də qoca olmayan bir qoca yoldaşlarından ayrılıb bizə tərəf gəlir. Yaxınlaşıb qənşərimizdə dayandı, sözsüz, təklifsiz aşağıdakı qoşmanı əzbərdən, aramla deməyə başladı. Qoşma məni çox maraqlandırdı.

Onu qocanın köməyi ilə bloknotuma köçürdüm. Sonralar aşığın əlyazmalarından tapıb dəqiqləşdirdim. Molla Cümə külliyatına daxil elədim. Mənə görə bu qoşma Molla Cümənin ən yaxşı əsərlərindən biridir:

*Maral gözlüm, ovçudanmı ürkmüsən,
Səhib gələn çöllərinə dolanı
Dal gərdənə cığa telin tökmüsən
Nazik, incə bellərinə dolanı.*

*Mən fəqiri gəl özünə yar eylə
Hər nə desəm şəfqətindən var eylə
Gəl yaxına, düşmənləri kor eylə
Danış, şirin dillərinə dolanı.*

*Mən Cüməni ahu-zara yetirdin
Üç dilək dilədim birin bitirdin
Bu sövqatı cənnətdənmi gətirdin
Xurma verən əllərinə dolanı.*

Bu şeiri oxumaqdan doymuram. Bəzən kövrəlirəm də. Sonra Şəkinin yüksək dağında olan Baş Göynükdən dağın dibində olan Aşağı Göynüyə endim. Dedilər bu kənddə İdris Mustafayev yaşayır. Evini tapdım. İdris dayı ilə görüşdük. O, dedi ki, Mən Molla Cümənin lap uşaq-lıqdan yoldaşı olmuşam. Hətta çəltik əkininə də bir yerdə çıxırdıq, bir-iki ay kənddə qalırdıq. İdris dayının yaşı yüzü keçmişdi. İdris dayı ilə səmimi söhbətimiz oldu. O, Molla Cümənin şeirlərini o qədər də bilmirdi. Ancaq aşığın həyatı, fəaliyyətinə dair çox maraqlı məlumatlara malik idi. Molla Cümənin Axsaq Laçına, Hacı Kərimə, Əsəd Koxaya, Dəllək Salama yazdığı həcvlərin tarixcəsinə çox gözəl bələd idi. Mən şəxsən Molla Cümənin ölümünə dair əsas məlumatları da İdris dayıdan götürmüşəm. Bu mövzuya xüsusi məqalələr həsr eləmişəm. İdris dayının «Molla Cüməni öldürən yerdən, tapıb bax bu əllərimlə dəfn eləmişəm» sözlərini mən heç vaxt mən unuda bilmirəm. İdris dayının danışdığı daha bir əhvalatı mən indiyə qədər heç yerdə

yazmamışam. İdris dayı dedi ki, XIX əsrin lap sonlarında İlisu kəndindən Xəlil bəy gəlmişdi. Aşağı Layisqədə yüzbaşı seçmək lazım idi. Namizədlər var idi. Hətta Molla Cüməni də seçmək istəyənlər çox idi. Xəlil bəy və çoxları Molla Cüməni yüzbaşı seçmək istəyirlər. Sonda Molla Cümə durub və deyir ki, ay camaat, mən aşıq babayam, məclislər aparıram, saz çalib oxuyuram. Məndən yüzbaşı olmaz axı. Sonra aşığın sözləri ilə razılaşırlar. İdris dayı deyir ki, varlılar, adam aldadanlar haqqında Molla Cümə tənqidi fikirlər söyləyib. Necə deyərlər, aşıq onları görmək belə istəməyib. Ona görə də bir çoxu haqqında kəskin həcvlər yazmışdır. Məsələn, Şəkinin İncə kəndində Əsəd adlı varlı bir adam olub. O, koxa imiş. Əsəd həmişə Molla Cüməni ələ salarmış, dalınca danışarmış. Aşığın həcv yazarı olduğunu bildiyi üçün öcəşərmiş, istehzal sözlər deyərmiş. Bir dəfə o danışanda Molla Cümə tanışi ilə gəlirmiş deyirlər. Odur Molla Cümə gəlir. Əsəd Koxa o saat sözünü kəsib dayanır, rəngi dəyişir. Deyildiyinə görə Əsəd həm də qoçuluq edərmiş. Elə oradaca Molla Cümə coşaraq həcv başlayır. İki misrasını deyən kimi qaçıb onun ağzını tuturlar. Daha dalını deməyə qoymurlar. Sözün dalısından ehtiyat edirlər.

Adını eşitdim İncəli Əsəd

Uşağın çox olsun, çörəyin kəsad.

Mən bir ay idi ki, kəndləri dolaşırdım, çox yorulmuşdum, zəifləmişdim. İdris dayı tay qocalmışdı, yorulmuşdu. Onu da daha narahat eləmək olmazdı. Dedim, İdris dayı məni bağışlayın. Sizinlə söhbəti hələ qurtara bilməmişəm. Dekabr ayında Şəkiyə qiyabiçi tələbələrə məsləhət verməyə gələcəyəm. Söhbətimizi onda davam etdirərik. İdris dayıdan ayrılıb mən Bakıya döndüm. Birinci ekspedisiyam belə tamamlandı. Əlbəttə, çox hadisələri yazmağa imkanım olmadı.

Dekabr ayında Şəkiyə məsləhətə gəldim. Birbaşa İdris dayının görüşünə getmədim. Əvvəlcə evinə zəng elətdirdim. Dedilər ki, İdris dayı dünyasını dəyişmişdir. Mən

çox məyus oldum. İdris dayı Molla Cümə ilə bağlı digər əhvalatları özü ilə bağlı o biri dünyaya apardı.

«Odlar yurdu» qəzetinin 24 dekabr 1989-cu il nömrəsində mən aşağıdakı qeydləri oxudum: «Şəkiddə yubiley tədbirləri və şənlikləri». Molla Cümənin yolun qırağında meyiti tapılıb. Orada da basdırılıb. Ona görə də orda da meyitlər çürümüşdü, aparmaq mümkün deyil idi. İdris Mustafayev deyir ki, meyitlər qalaqlanmışdı. Molla Cüməni yalnız paltarından tanıdıq. Elə oradaca basdırdıq. Molla Cümənin divanilərinin birində belə misralar var:

*Yaz gələndə aşıqlərin
Köhnə dərdi sökülür
Pərvanənin şam üstündə
Qol-qanadı tökülür.
O biçərə bülbülün də
Gözünə tor çəkilir
İki çeşmi bağlı olur
Güli mehman eşqinə.*

İlahi bundan da gözəl demək olarmı?

Bizim çox məşhur və zəngin məhəbbət dastanlarımız var. Bu dastanlarda eşq, məhəbbət, sevgi, sədaqət, etibar, sevinc və kədər böyük heyrət və məhəbbət təsvir olunur. Bu dastanları xalq öz balalarına elə bil bir məktəb kimi yaratmış, zənginləşdirmiş, qoruyub saxlamış və yadigar vermişdir. Bu dastanlarda çox ibrətəməz, tərbiyəvi, səciyyəvi epizod və əhvalatlar var. Bu əhvalatların bir çoxu məhz bülbül və gülün nakam və faciəvi məhəbbətlərinə həsr olunmuşdur.

Bizim məşhur məhəbbət dastanlarımızdan biri «Novruz və Qəndab» adlanır. Novruz şahzadədir. Novruz bayramında anadan olduğu üçün adını Novruz qoyublar. O, sarayda şahzadə kimi tərbiyə alır. Saz, mahnı, dastan və sairə haqqında təsəvvürü belə yoxdur. Bir gün aşiq dastanına qulaq asır və hadisə onun, necə deyərlər, psixikasını dəyişir. Yenə bir gün bir pirani onun yuxusuna girir, əlində badə. Pirani yumruğunu açır, iki barmağını qaldırır

Novruza deyir: nə görürsən, yollar görürəm daha nə görürsən, böyük bir şəhər görürəm, daha nə görürsən, böyük bir saray içində də gözəl bir qız görürəm. Bax, Novruz o, Misir padşahının qızı Qəndab xanımdır. Novruz badəni içir. Pirani deyir ki, Qəndab xanımı sənə və səni də Qəndab xanıma buta verirəm. Novruz necə deyərlər, badənin təsiri ilə böyük bir aşiq olur. Çalib oxumağa başlayır. Anasına, atasına deyir ki, mən mütləq butamın dalınca Misirə getməliyəm. Novruz yolda-izdə çox çətinliklərlə rastlaşır, hətta ölümə üz-üzə gəlir. Dənizdə boğulmaq qorxusu olur. Bir qəvvas onu xilas edib evinə aparır. Qəvvasın Gülşən adında gözəl qızı var idi. Qız Novruza aşiq olur. Novruz hər şeyi unudaraq bir müddət bağçada gəzir, şənlənir, əylənir. Bir gün bağçada gəzərkən görür ki, bir bülbül dimdiyində soluxmuş bir gül yarpağı qarşıda olan ağaca qonub sevinir. Bülbül bu soluxmuş gül yarpağına aşiq olmuşdur. Bülbül birdən oxumağa başlayır. Soluxmuş gül yarpağı onun dimdiyindən düşüb aşağı uçmağa başlayır. Bülbül yarpağın dalınca şığıdı. Demə sən, ağacın arxasında tikan var imiş. Tikan biçərə bülbülün ürəyindən keçdi. Bülbül bu soluxmuş gül yarpağının yolunda canını fəda elədi. Novruz bu səhnədə çox təsirlənir, öz-özünə deyir ki, bülbül sevgilisi yolunda canını fəda etdi, mən isə butamı uzaq ellərdə qoyub burada əylənirəm. Elə o günü Novruz butasının dalınca Misirə yola düşdü.

Oxucum, bizim dastanlarımızda belə ibrətamiz, örnək olacaq hadisə və əhvalatlar çoxdur. Xalq bu epizodları balaları üçün yaradıb onlara dərs keçmişdir.

Molla Cümə gözəllik, məhəbbət nəğməkarıdır, onun yaradıcılığının əsas hissəsi məhəbbət lirikasıdır. Kəndlərdə, eldə, obada elimizin bəzəyi olan, xalqımızın ən yaxşı keyfiyyətlərini özlərində təcəssüm etdirən el qızlarını Molla Cümə fəxrlə vəsf edirdi. Gözəllər isə böyük sənətkarın sazına, sözüne düşməsilə fəxr edirdilər. Əksər şeirlərini aşiq kəndlərdə şəxsən gördüyü, rast gəldiyi gözəllərə həsr etmişdir. Əliabadda Məryəm, Çobankolda Nigar, Ənbırçayda

Güllü, İlisuda Şirincan, Qımırbazarda Firdövs, Marsanda Reyhan, Almalıda Tükəzban, Şatavarda Leyli, Tasmalıda Gülüzar, Güllükdə Fətmət, Talada Həlmət və başqaları.

Molla Cümənin ən çox təriflədiyi gözəllərdən biri Nigardır. Nigar gözəl, ürəyiaçıq, qonaqpərvər idi. Saza, söhbətə el aşığılarına böyük hörməti olmuşdur. Zaqatalanın Çobankol kəndinə gələndə Molla Cümə bu ailənin qonağı olarmış. Aşıq bir neçə mahnısında Nigarı xatırlamış, onu tərifləmişdir, ona üç şeir həsr eləmişdir. Şeirlərin biri beş bənddən ibarət müxəmməsdir. Burada Nigar elimizin ən ulu, müqəddəs, ad-sanını özündə yaşadan qənirsiz bir gözəl kimi təriflənir.

Hər dəfə Zaqatalaya yolu düşəndə Molla Cümə bu ailəyə baş çəkərdi. Yənə bir gün Nigarı, onun anası Aşaxatını yoxlamaq üçün onlara gəlir. Bu zaman Aşaxatın pəncərədən görür ki, Molla Cümə həyət qapısını açıb içəri girir. Özünü saxlaya bilmir, dizlərinə döyə-döyə, başının tükünü yola-yola aşığın qabağına yüyürür. Molla Cümə o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşür. Aşaxatına ürək-dirək verir, elə bu anda ikinci bir şeir Molla Cümənin sazını tərpədir. «Tək düşmüşdün Çobankola ay Nigar» deyən aşıq vaxtsız dünyadan köçmüş bir el qızına ağı oxuyur.

Ərə getdin yaman dərdə tuş oldun

Boylanmadın sağa, sola ay Nigar.

Ər evində Nigarın qısa ömrü xoş keçməmişdir.

Gəlin oldun, hərəgiz getmədin başa

Dağ düyünün qoydun dosta-sirdaşa

Anan Aşaxatın dönüb bayquşa

Ağlar deyər: aman bala, ay Nigar.

Molla Cümə həyatla vaxtsız vidalaşan bu el gözəlinin faciəsini uzun illər unuda bilməmişdir. Nəhayət bizə məlum olan üçüncü şeirində yenə Nigar xatırlanmışdır. «Ay ağalar, gəldi düşdü yadıma, Viran qaldı gözəl bağı Nigarın».

Sonra:

*Molla Cümə ağlar eylər ah-zar
Getməz sinəsindən dağı Nigarın.*

Balakən rayonunun İtitala kəndində Aşıq Məhəmmədin dediyinə görə aşıq bu üçüncü şeiri Nigarın qəbri üzərində demişdir. Mən isə uzun axtarışlardan sonra Molla Cümənin Nigara həsr elədiyi hər üç şeiri tapıb, müqayisələr aparıb aşığın külliyyatına daxil eləmişəm. Molla Cümə el gözəllərinin qənirsiz gözəlliklərini, onların xarici görünüşünü, hətta geyimini də tərif edib şeirlərini daha da şirinləşdirirdi.

*Qızılgül tək açılıb
Qarşımıza çıxıbsan.
Kırpiklərin ox edib
Bağrımıza çaxıbsan.
Qola qolbax sarıyıb
Ələ xına yaxıbsan
Şümşad qələm barmağa
Gümüş üzük taxıbsan.
Minə kəməər bağlayıb
İncə belin sıxıbsan.*

M.H.Təhmasib Qurbanidən danışanda aşağıdakı sözləri işlətmişdir: «Qurbaninin əsas yaradıcılığı gözəl, bədii, axıcı qoşmalardan, gəraylılardan ibarətdir. Bu mahir sənətkarın qələmindən hər nə çıxmışsa gözəl çıxmışdır. Onun qoşmalarında sevinc də, kədər də, gülüş də, göz yaşı da, şikayət də, giley də, nisgil də gözəldir. O, sevinirsə, oxucunu da sevindirir, kədərlənirsə, oxucunu da kədərləndirir. Bir sözlə o, auditoriyasını istədiyi hala salmağı bacaran, özü ilə birlikdə sevindirib, özü ilə birlikdə kədərləndirə bilən bir sənətkardır». Böyük müəllimimizin bu sözlərini mən çox sevinc və məsuliyyətlə Molla Cümənin yaradıcılığına aid edirəm. Qurbaninin qoşma, gəraylı və tənislərinin təsiri ab-havanı XV əsrdən aşıq sənətimizi bəzəmişdir. Nə yaxşı ki, böyük aşıqdan sonra digər ustadlarımız, o cümlədən böyük ustadımız Molla Cümə də klassik aşıq sərəvətimizin ənənələri üzərində pərvəriş tapmış,

bu ənənələri nəşildən-nəslə, əsrdən-əsrə keçirərək yaşatmışlar.

*Çıxanda seyrana yar yaxasında
Verirsiz baş-başa yüzə düymələr.
Zülfün oylağında can butasında
Nə xoş görünürsüz gözə düymələr.
Çoxları olubdur könlü şikəstə
Heyrandır səsinə neçə nörəstə
Tər məmə altında ağ sinən üstdə
Əcəb gəlırsiniz sözə düymələr.
Cümə də olaydı kəmə r belində
Danışaydı siznən bir hal dilində
Alim məclisində, sərraf əlində
Biriniz dəyərsiz yüzə düymələr.*

Molla Cümə eyni zamanda təbiət, gözəllik aşığıdır. Onun şeirlərində bənəvşə və qızılgüllər, eyni zamanda dağlarda, düzlərdə, daşdan-daşa tullanan kəkliklər, budaqdan-budağa uçub nəğmə deyən bülbüllər mühüm yer almışlar. Xüsusilə gülü və bənəvşəni tərifləmək, onun üçün çox xoş idi. Bənəvşənin klassik tərifı, onun gözəlliyi, məziyyətinə elə bir biz yenidən vaqif olmuşuq. Qurbaniyə Gəncədə yaşayan dünya gözəli Pərinı buta vermişlər. Baharın xoş bir vaxtında gənc aşıq Qurbani sazını torbaya qoyub Cəbrayılın Diri kəndindən butasının dalınca yola düşür. Onun yolu Qarabağ yamacları ilə Gəncəyə düşür. Qarşısına baharın çiçəklərindən ibarət toplular rast gəlir. O, diqqətlə bu gül dəryasına batır. Güllər çox mehriban, sevincə düzölmüşdölər. Qurbani bu çiçək topasını çox diqqətlə seyr edir. Təəccöblənir, ayrılmaq istəmir. Bir az irəli gedəndə yenə də həmin çiçəklərdən ibarət başqa bir topaya rast gəlir. Bu zaman onun marağı və diqqəti daha da artır. Çiçəklər rəngbərəng, mehriban və munisliklə düzölmüşdölər. Aşıq fikirləşir, bu ki möcüzədir, bəlkə göydən enmiş mələklər bu çiçəkləri belə gözəlliklə düzmüşlər. Diqqətlə baxdıqda bu zərif, incə, munis çiçəklərin hamısının boyunlarını əyri görür, sənətkarın diqqəti bir az da artır,

onu təlatümə gətirir. Necə deyərlər, çiçəklərə yazığı gəlir. Sevgilisi – butası Pəri yadına düşür. Ehmallica sazını köynəyindən çıxarıb bu Qarabağ yamaclarının bahar güllərini-çiçəklərini vəsfə başlayır. Beləliklə, mədəniyyətimizin tarixində bahar gözəli – Qarabağ gözəli bənəfşənin tərifinə həsr olunan ölməz-klassik bir əsər yaranır.

*Tanrı səni xoş camala yetirmiş,
Səni görən aşiq ağlın itirmiş,
Mələklərimi dərmış göydən gətirmiş,
Hayıf ki, dəriblər az bənəfşəni.*

Qurbanidən sonra yüzlərlə bənəfşələr dünyaya gəlib. Ancaq əsrlər uzununu yaranan bənəfşələrin kökündə, binasında Qurbani bənəfşəsi dayanırdı.

Molla Cümə:

*Mən sənə nə dedim zalım, bimürvət
Qoy qurusun qolun üz bənəfşəni
Süsənlə, sünbüllə, gülü-reyhanla
Dərib dəstə-dəstə düz bənəfşəni.*

XIX əsrdə Aşıq Bəsti aşıqların bənəfşəsinə öz xüsusi münasibətini bildirmişdir. Aşıq Bəstinin bənəfşələri öz orijinallığı və tərəvəti ilə seçilir.

*O yar gəzən oylaqlarda
Bir də açdı bənəfşələr
Səpələndi dağa daşa
Yoldan aşdı bənəfşələr.
Yaralı quşlar kimi
Kola düşdü bənəfşələr
Yarıb o tutqu çayını
Necə keçdi bənəfşələr.*

*Bir quş kimi yoxa çıxdı
Hara uçdu bənəfşələr?!
Bəsti Xançobanım kimi
Vaxtsız köçdü bənəfşələr.*

Hər bahar vaxtı sevdiyimiz, əzizlədiyimiz bənəfşə bizim üçün elə bil yenidən kəşf olunurdu. Aşıq sənətimizin dilinin əzbəri olan «Bənəfşə qız iyler, qız bənəfşəni» ifadəsi

böyük sənətkarlığımız tərəfindən lütfə öz bənəfşələrinə daxil edilirdi. Molla Cümə də öz bənəfşəsinə bu ifadəsini daxil eləmişdi. Bununla belə Molla Cümənin də aşağıdakı misraları orijinaldır.

*Cümə deyər gülün vaxtı gəlibdi
Daha iyləmərək biz bənəfşəni.*

Molla Pənah Vaqif də bənəfşəyə biganə qala bilməmişdir. Onun şeirlərində belə misralar var:

«Bənəfşə tək ənbər zülfü boy verir».

«Bənəfşə qoxulu yardan ayrılan».

Nəhayət böyük şair bənəfşəyə xüsusi qoşma da həsr edir.

*Bir üzü gül, rəngi lalə, zülfü tər
Gəştə çıxıb dərər tazə bənəfşə
Dəstə-dəstə sancıb buxaq yanına
Yaraşmışdır o şahbaza bənəfşə.*

Molla Cümə bahar, gözəllik, təbiət nəğməkarıdır. O, doğma vətəninin gözəlliklərinə, habelə vətən övladlarının iradəsinə, qəhrəmanlığına, yüksək əxlaqi-mənəvi sərvətlərinə çoxlu şeirlər həsr eləmişdir. Baharla əlaqədar gülə, bülbülə də şeirlər qoşmuşdur. Onun şeirlərində qışın gözəlliklərini də baharın tərəvətini də açıq-aydın hiss etməkdəyik. Baharın rəmzi olan bülbül və gül onun şeirlərində xüsusi bir həssaslıqla tərənnüm olunur.

*Gedibdir zimistan gəlibdir bahar
Yatırsan bixəbər gəlsənə bülbül.
Neçə dost dostundan olubdur kənar
Qorxuram meyl etməz gül sənə bülbül.*

*Bircə oxu görüm necə səsin var
Qızıl gül üstünə xoş həvəsin var
Nə peşman durursan yoxsa yasın var
Məşəqqətmi gəlib il sənə bülbül.*

*Adım Molla Cümə Salahzadəyəm
Üzü qara bəndə kəmtər gədayəm.
Mən özüm də sən tək yardan cidayam
Dərdimə dərd qoşma gülsənə bülbül.*

Bülbülə həsr elədiyi başqa bir təcnisində Molla Cümə bülbülün bahar, gül həsrətinə öz səsini qatır, özünün yardan cida olduğunu bülbülün gül həsrətilə müqayisə edir.

*Bahar oldu düşdün ahi-fəryada
Həsrətsən lalə tək yüzə sən bülbül
Ya gərək canını salasan oda
Ya gərək əlini yüzəsən bülbül.
Haray etsəm gəlib yetsə haraya
Yetirdin dərdimi yüzə sən bülbül.*

Molla Cümə gülün, bülbülün adlarını şeirlərində tez-tez çəkir. Bülbül və gül bunlar Şərqi poeziyasının populyar bədii obrazlarıdır. Gül Azərbaycan folklorunun ən sevimli və istəqli obrazıdır.

*Mən aşiqəm gül gülə
Bülbül gülə gül gülə
Yar telinə gül taxıb
Calaq olub gül gülə.*

Bu bayatı Azərbaycan bədii dühasının kəşflərindən biridir. Dünyada rəmzi olaraq kama yetməzliyin nişanələridir. Şərqi, eləcə də Azərbaycanın ədəbiyyat və folklorunda bu bədii obrazlar tez-tez müxtəlif şəkildə xatırlanır. Xalqımız bz folklorunda böyük məhəbbət və bədiyyatla bu obrazları şeirinə salıb yaşadır.

*Bülbül sənin işin qandır
Aşıqlar oduna yandı
Nədən cəsədin əlvandı
Köksün altı sarı bülbül.*

Bülbül xalq poeziyasının ən etibarlı, sadıq aşıqlərindən biridir. Onun sevgilisi güldür. Bütün ömrü boyu bülbül öz sevgilisinə çatmaq üçün canından, başından keçir. Ancaq sevgilisinə qovuşa bilmir.

*On bir ay çəkdin qəhrini
Bu bir ayı zarı bülbül.*

Gəlin, bu beyti izah edəlim. Bülbül gülün aşıqıdır. Şərqi poeziyasının ən böyük və şöhrətli aşıqlərindəndir. Bülbül düz on bir ay gülün həsrəti ilə yaşayır, gözləyir ki,

bahar gəlsin, güllər açılsın, o da aşiqinə qovuşsun. Ancaq ömrü boyu bülbül gül ilə görüşə bilmir. Çünki elə ki, gül açılır, bülbülün gözlərinə tor gəlir, o, gülü görə bilmir. Bülbülün gözləri düz bir aydan sonra açılır, artıq o vaxt gül solmuşdu, qurtarmışdı, yox olmuşdu.

Mən Molla Cümənin ilk şeirlər kitabına (1966) yazdığım müqəddimənin bir yerində demişdim: «Molla Cümənin elə şeirləri vardır ki, onlar xüsusilə forma cəhətdən tədqiqata möhtacdır. Bunların təhlili Azərbaycan aşiq və xalq poeziyasının bir sıra forma xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında ədəbiyyatşünas və folklorşünaslarımıza gözəl və yeni material verə bilər» (səh.9). Müqəddimədə mən Molla Cümənin işlətdiyi aşağıdakı aşiq şeirlərinin adlarını çəkmişdim: «Qoşma, gəraylı, cığalı gəraylı, sallama gəraylı, divani, təcnis, cığalı təcnis, hərf üstə təcnis, yedəkləmə təcnis, əvvəlxır, əliflamə, bayatı, müxəmməs, müsəddəs, bağlama, deyişmə, ustadnamə, hərbə zorba, həcv və dastan». Molla Cümənin Şəkidən əldə edilmiş başqa bir əlyazmasında sənətkar özü aşağıdakı şeir şəkillərinin adlarını sadalayır: «Ey həzərat, mənim bu dəftərimin içində yazılıbdır: əvvəla divani və ikinci qafiyə, üçüncüsü dübeyti, dördüncü hecabənd, beşinci kükəri və ərəbi, altıncı təcnis, yeddinci təxmis, səkkizinci şikəstə, doqquzuncu bayatı, onuncu qara heca, on birinci dodaqdəyməz, on ikinci müxəmməs». Molla Cümənin şeirlərində belə bir bənd var:

*Oxuduğum qara heca
Çox danışma gəlməz vecə
Cümə sənə bir gecə
«Ya» əlifə «te» əlifə.*

Ərəb əlifbasında «ya» və «te» hərflərini işlətməklə aşiq «yatmaq» sözünü söyləmişdir. Mənə belə gəlir ki, Molla Cümə «qara heca» deyəndə gəraylı şeir formasını nəzərdə tutur. Aşığın «Beyt» adlandırdığı başqa bir şeirində aşağıdakı misralar var: .

*Çün demişəm divani təxmisdə mən
Həm müxəmməs, qafiyə təcnis də mən*

*On iki hava ilə dərdim haray
Heç tükənməz baxıban gördüm haray
İsmi Pünhan güzarində bir səhər
İstədim beyyit deyəm təhər-təhər.*

Bizim müəllimiz M.H.Təhmasib kitabında yazmışdır ki, aşiq yaradıcılığında nə qədər şeir şəkli varsa, bir o qədər də hava, melodiya var. Əlbəttə, bu fikri söyləmək də məsuliyyət tələb edir, təsdiqləmək də. Ancaq deyək ki, alimin mülahizəsində həqiqət var. Təsəvvür edin, bu və ya digər aşiq müəyyən şəkildə şeir qoşursa, deməli bu bədi nümünənin arxasında hava, melodiya var. Bizim ən böyük ustad aşıqlarımız eyni zamanda bəstəkar olublar. Onlar müəyyən hallarda hava yaratmış və bu havaya uyğun da şeir dünyaya gətirmişlər. Özlərinin yeni cəzbedici havasını yaratmayan ustad aşığımız olmamışdır. Burada çox maraqlı bir cəhət var. Aşıqların şeirləri tez, rahatca yadda qalır. Bunları yaşadan məhz aşıqların bildiyi və sevdiyi havalardır. Baxın S.Vurğun, O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, Hüseyn Arif, Zəlimxan Yaqub qoşmaları da belə asanlıqla əzbərlənir. Çünki onların əsərləri aşiq sənətinin havalarına, melodiylarına uyğun şəkildə yaradılır. Hər bir aşiq şeirinin arxasında aşiq havası var. Bu havalar aşiq qoşmalarının misralarında söz düzümündə heca və rədiflərində başqa sözlə, havalar üstündə qurulmuşdur. Bu cəhətdən Molla Cümə şeirlərinə yanaşanda böyük sənətkarların bütün aşiq havalarına bələdliyi qarşısında heyran qalırsan.

Molla Cümənin maraq doğuran və müxtəlif biçimli sözləri mənə görə məhz aşiq havaları üstündə qoşulmuşdur. Molla Cümənin forma etibarilə maraqlı şeirlərindən biri də «Ağlaram» rədifli mərsiyəsidir. Şeir 3 bənd qoşma və üç də bayatıdan ibarətdir. Qoşmanın bir bəndi verilir, sonra da bayatı gətirilir. Qoşmanın son bəndində aşığın təxəllüsü var. Bayatların hər üçündə aşığın da adı çəkilir. Qoşmada rədif «ağlaram»dır. Bayatılar aşiq tərəfindən «ağı» kimi çağrılıb, özü də hava, melodiya üstündə. Hər üç bayatı «ağlaram» sözü ilə başlayır.

Son bayatı:

*Mən ağlaram tellər ağlar
Yaş tökər, sellər ağlar
Cümənin dərdin duysa
Ölkələr, ellər ağlar.*

Qoşmada da rədif «ağlaram»dır.

*Matəmdaram sağ əlimlə eyləyib
Torpaq başa, küll gözümə ağlaram.*

Bizim qənaətimizə görə bu maraqlı formada deyilən şeir aşığın tərcümeyi-halı ilə əlaqədardır. Daha doğrusu yeganə oğlu Həsənin (25 yaşında 1919-cu ildə) vəba xəstəliyindən dünyasını dəyişəndə demişdir. Təkrar edirəm, bayatılar aşiq tərəfindən «ağ» kimi çağırılmışdır, hava, melodiya üstündə.

Molla Cümənin forma etibarı ilə çox maraqlı və həm də müxtəlif biçimli təcnisləri vardır. Təcnislərdən bir qismi ənənəvi qoşma üstündə deyilmişdir. Həm bəndləri və həm də misralarında cinaslar işlədilir.

*Tək gəldin cahana didarı göyçək
Dəndanı yaqutsan, ləlsən, ay, ay
Sinəndə iylənir ətirli çiçək
Narıncsan, nərgizsən, lələsən ay, ay.*

Qalan iki bəndin son misraları lələsən sözüne cinas kimi işlədilir.

Aşığın təcnislərinin böyük bir hissəsi hərf üstündədir. Belə təcnislərdə Molla Cümə böyük ustalıq göstərir.

Molla Cümənin «t», «z», «n» və başqa hərflər üstündə dəyərli təcnisləri var. «N» üstündə:

*Nazlı yarım heç doymuram busəndən
Noğul, nabat şirin olmaz busəndən
Nökər Cümə çox çəkinir bu səndən
Namərdlərin dilin vursun baz ilan.*

Hərf üstündə olan təcnislərin bəzilərində aşiq daxili cinaslardan da istifadə edir.

«Z» üstündə:

*Zəhmətim əşəddir bülbülüm gülsüz
Zar olur könlümüz ayağa durmaz
Zəbanın bəstədir, dəhanın dilsiz
Zəncəfil göz yaşım ayağa durmaz.*

Molla Cümə hərf üstündə çox maraqlı divani-təcnislər yazmışdır. «X», «Z», «K», «L», «B», «N», «U», «Q» hərfləri üstündə deyilmiş təcnis-divanilər gözəl sənət nümunələridir.

«Z» üstündə:

*Zağ ağlaram həsrətindən
Didəm qana boyanmaz
Zinhar etdi xəlqi sədam
Neyçün bəxtim oyanmaz.
Zəhmətindən dərdə düşdüm
Gələn təbib dayanmaz
Zənəxinnən bir busə ver
Dərdimə dərman əziz.*

«B» üstündə deyilmiş bir divaninin çox maraqlı şəkli xüsusiyyətləri var. Ondan bir bənd misal gətirək:

*Bülbül sayaq guşə gəldim
«Yeyi», «əlif», «zeyi»nən
Başladım göftar deməyə
«Yeyi», «vavı», «zeyi» nən.
Bədirlənmiş camalına
Qalmuşam mail olub
Bildim candan xeyir yoxdur
«Nunu», «əlif», «zeyi»n görüb.*

Bütün divaninin hər bir misrasının sonunda ərəb əlifbasının hərfləri ilə aşağıdakı sözlər şeirə salınmışdır «yaz», «yüz» (üz), «naz», «qılıx», «ləb», «yanax», «göz», «dərs», «fars», «tərs» və «düz». Birinci bənddə üç misra «zeyi» ilə tamamlanır. Qalan bəndlərin dördüncü misraları da «zeyi»n sözü ilə tamamlanır. Başqa bir cəhət: bütün bəndlərdə hər üç misra eyni sözlərlə tamalanır: «görüb», «yaradıb», «oxuyub». Eyni zamanda burada Molla Cümə

divani şeir şəklinin bütün tələblərinə riayət etmişdir. Beləliklə gözəl, axıcı, yüksək bədii təsirə malik şeir şəkli alınmışdır.

Divanilər Molla Cümə yaradıcılığının mühüm və əhəmiyyətli sahəsini təmsil edir. Mənim qənaətim budur ki, aşığın divaniləri haqqında ayrıca tədqiqat əsəri yazılmalıdır.

“Z” üstə əvvəl-axır:

*Zəhmətin əsəddir bülbülüm gülsüz
Zar olur könlümüz ayağa durmaz
Zəbanın bəstədir, dəhanın dilsiz
Zəncəfil göz yaşım ayağa durmaz.*

Təkrar olunan üç misralı şeir parçasının birincisi yuxarıdakı bənddən sonra gəlir.

*Zəmanə sürməz
Məhəbbət qırmaz
Ağlayar az az.*

Diqqət edin, bu kiçik parçanın da misraları «z» hərfi ilə tamamlanır. O biri bəndlər də bu minvalla davam etdirilir. Molla Cümənin belə maraqlı ibrətamiz şəkildə daha bir neçə şeiri vardır. Onları təhlil etməyə imkanım yoxdur. Ona görə də bir-iki misal verməklə kifayətlənəcəm.

*Bir vəsiyyət edim sizə, qardaşlar
Bəd əsil namərdin üzünə baxma*

Gimğəsinə çıxma

Gəl desə getmə

Yanımdan ötmə

Versə yüz tuman

Diyari çəmən

Diyari-çəməndə girsə araya

Hayıf ola ona toy-bayram məclis.

Yeridir ingilis

Olsun nasranı.

Başqa bir şeir:

Minib səməndinə olubsan süvar

Könül əyləncəsi bircə bəri bax.

Sonra ayrılax.

*Əvvəl, axır bu ayrılıq bizə var
Gəl sarmaş boynuma çeşmi-çıraq.
Vədədir iraq...*

Yaxud:

*Dostluğun bölləm
Sən bizə gəlsən
Dərdinnən ölləm
Sən bizə gəlsən.
Cümə fanaram
Dəymə sınaram
Fikrin qanaram
Sən bizə gəlsən.*

Çox maraqlı bir şeir:

*Sən mənim qədrimi bilmədin canan
İndən sonra bu dostluğu duala
Görəndə didarın sənin hər zaman
Düşər könlüm yüz min iki xəyala
Xəyal etdim bu sevdanı
Çağırram qədir mövlanı
Gözümdən töküb al-qanı
Çün çəkərəm dərdi-bəla.
Dərdi-bəla canda olu
Cəsəddə canda olu
Yar gəlib seyr etməyə
Açmışam canda yolu.
Yol açmışam canda yar gəlib gəzsin
Basıb öldürsün əlimi üzsün
Bir kərə öldürsün əlimi üzsün
Susasın qanıma, batsın babala.
Babal olar gözəllərdə
Eşitmişik əzəllərdə
İki mələk yaz ellərdə
Çiylik üstə edib nalə.
Nalə edər hər gün ahı
İşləmə hər günahı
Yüzü haqda, dil duada*

Çəkərəm hər gün ahı.
Ah çəkərəm yada düşəndə ruyin
Aləmi məst edər ö müşki-buyin
O əhmər zülflərin sürəhi boyun
Oxşatdım bənzimi solan xəzələ.
Xəzəl kimi saralmışam
Kömür kimi qaralmışam
Bimürvət bir yar almışam
Döndərib qəddimi dalə.
Yox dalım təzə yaydır
Kamandır, təzə yaydır
Yarım daldan çıxanda
Deyirlər təzə aydır.
Ay dolanıb ömür gedir üstündən
Dərdimi artırıb aşırıdım mindən
Yəqin bildim fələk bizi gün-gündən
Bu dostluğu ayırırdır zavala.
Zaval üzrə yas tutaram
Şad könlümə qəm qataram
Tər lan üçün tor ataram
Bayquş gəlib keçərələ.
Əlim əlli yüz ayrı
Doxsan ayrı, yüz ayrı
Mən ki, səndən dönmərəm
İstərsən dön yüz ayrı.
Bu ayrılıq candan saldı məni yar
Eylədigin iqrar, iman hanı yar
Molla Cümə əzəl sevdi səni yar
İnanmırdı döndərərsən əbdala.
Əbdal olub şal geyərəm
Bir neçə göftar deyərəm
Cümə deyər əl yuyaram
Bu sevdadan innən belə.
İnnən belə tər cüməni
Edərlər tər cüməni

*İsmi Pünhan dərinnən
Basıbdır tər Cüməni.*

Əzizim Əli Rza müəllim! «Kredo» qəzetinin hörmətli oxucuları, mənim həmkarlarım, folklorşünas, aşıqşünas alimlərimiz. Molla Cümənin əlyazmalarından götürdüyüm və aşağıda sizə təqdim elədiyim şeir nümunəsinə diqqət edin, ümumiyyətlə, şeirə, bəndlərə, misralara, rədif və qafiyələrə bəndlər arasında olan əlaqə vasitələrinə diqqət edin. Mən şəxsən bu şeirin adını deyə bilmirəm. Bəlkə Siz müəyyənləşdirib aşkarlayın. Mənə görə Molla Cümə bu şeirin oxuduğu melodiyanı – aşıq mahnısını da çox gözəl bilirmiş. Başqa sözlə, şeir Molla Cüməyə məlum olan aşıq havası üstündə qoşulmuşdur. Bir də hamıdan mən üzr istəyirəm, əgər şeirdə qüsür varsa, onu əlyazmasına köçürən şəxs buraxmışdır. Mən oxuyanda da qeyri-dəqiqliyə yol verə bilərəm.

Molla Cümənin yaradıcılığının böyük bir hissəsini müxəmməslər təşkil edir. Aşığın müxəmməsləri yüksək bədii səviyyəli, həcm etibarilə geniş bədii əsərlərdir. Müxəmməs eyni zamanda aşıq havasının adıdır. Müxəmməs klassik şeirimizin ən çox yayılmış şəkildən biridir. Aşıqlar müxəmməsi klassik şeirdən fərqli olaraq aşıq havaları üstündə düzüb qoşurlar. Müxəmməs əsas etibarilə lirik janrdır. Molla Cümənin müxəmməsləri həm forma etibarilə müxtəlif və həm də məzmununa görə rəngarəngdir. Əsas etibarilə Molla Cümə müxəmməslərini lirik mövzulara həsr edib. Onlar elə bil lirik mövzuda məhəbbətə, sevgiyə həsr edilmiş gözəl bədii əsərlərdir. Molla Cümənin ictimai, tarixi-etnoqrafik mövzularda da müxəmməsləri vardır. Mən elə bilərəm ki, aşıq müxəmməsdə çox böyük təcrübə və sənətkarlıq göstərir. Hətta həcvləri də Molla Cümə müxəmməs üstündə qoşmuşdur. Əlbəttə, aşığın müxəmməsləri haqqında geniş danışmağa imkanım yoxdur. Ancaq Molla Cümənin müxəmməslərinin bir neçə özünəməxsus xüsusiyyətlərini qeyd etmək istəyirəm.

Əvvələn Molla Cümənin müxəmməsləri çox böyük sənət əsərləridir. Müxəmməslər elə bil dağ çeşməsi kimi

aşığın sinəsindən süzülüb gəlir. Onları böyük həvəs və diqqətlə oxuyur və zövq alırsan. «Dilbər» rədifli müxəmməsdən bir bənd:

*Ol yaradan yaradıbdır
Sən balanı necə nazlı
İncəbelli, şümşad əlli
Fasih dilli, şirin sözlü
Orta boylu, gözəl xoylu
Ənbər buylu, qəmar üzlü
Qələm qaşlı, şux baxışlı
İnci dişli, maral gözlü
İzin ver hüsnünə edim
Doyunca tamaşa dilbər.*

Molla Cümənin müxəmməsləri yüksək bədii səviyyəyə malik müstəqil poemalardır. Bunlarda xalqımızın yalnız sevgi, məhəbbət, vəfa sədaqəti deyil, eyni zamanda yüksək mənəvi dəyərləri, ailə, məişət tərzini, adət-ənənələri, etnoqrafiyası öz bədii inikasını tapmışdır. Müxəmməslərin hərəsi bir poemadır, onlar geniş məzmunla, təsvir vasitələrinə, böyük sənətkarlıqla düzülmüş misralara malikdir. Onlardan misallar da seçib şərh etmək çətin olur. Adət, ənənə və məişət tərzini, hətta gözəllərin geyimləri belə yüksək bədii səhnələrdə təsvir olunur:

*Başında çərkəz papaq
Qaraçuxa əynindədir.
Arxalığı, köynəyi
Tər kələğay boynundadır.
Çit qurşaq, badis tuman
Hər birinin əynindədir.
Ağ dolaq xəmsə corab
Çağırı başmaq çiyindədi
Həmişə aydın olsun
Qabağı qaşu bu oğlanın.*

Dükanda dayanıb atasına kömək edən oğlanın geyimi belədir. Molla Cümə müxəmməslərinin ən ümdə xüsusiyyətlərindən biri də zəngin, rəngarəng, insanı heyran

qoyan ana dilimizdən məharətlə istifadə olunmasıdır. Aşığın hər bir poeması bu və ya digər şəxsə, gözələ öz adı və ünvanı ilə müraciətlə yazılmış gözəl sənət nümunələridir. Sırf lirik, sevgiyə, məhəbbətə həsr olunmuş müxəmməslər elə bil dağ çeşməsi kimi təbii surətdə aşığın sinəsindən süzülüb gələn zəngin dilə, bədii müqayisə və bənzətmələrlə dolu lirik bir poemadır. Bir lirik müxəmməsdə ən azı 5-7 bənd var. Bu bəndlər çox ustalıqla, sənətkarlıqla qoşulmuşdur. Bir bəndin içində bəndlər, misralar, hecalar, dəfələrlə dəyişilir. Ancaq bu bəndlər arasında aşiq elə təbii, cazibəli əlaqələr yaradır ki, oxucu heyran qalır. Çoxlu lirik müxəmməslərin bir bəndi misal çəkmək istəyirəm, digər misallar üçün imkan yoxdur. Aşığın «Gəlin» rədifli müxəmməsi forma cəhətdən çox diqqətlə tədqiqata möhtacdır. Nədənsə əlyazmasında bu müxəmməsin 6 bəndi qalıbdır, halbuki 7 olmalıdır. Hər bənddə 24 misra var. Bəndlərin içərisində misralar bir neçə dəfə dəyişilir, yəni hecalar azaldılır, daxili hecalar düzəldilir. İlahi, bu bəndlərdə misra, söz hecalar necə ölçülüb-biçilib, necə sıgallanıb, yonulub, zinətlənib, doğma ana dilimizin zənginliyi ilə bəzədilib. İnsan heyran olur. Bu böyük sənətkar bağından qopduğu xalqın dilinin necə də incəliklərinə, zənginliklərinə, şirinliyinə bələddir. Doğrudan da onun bütün müxəmməsləri məhz belə, necə deyərlər, xalqın dili ilə bəzədilmişdir. Bu sözlər elə bil Molla Cümənin dimağından təbii qayalardan billur çeşmə kimi axıb gəlir.

*İstərəm ol xudadan
Sən olasan yarım gəlin.
Yolunda peşkəş eylərəm
Küllü dövlət, varım gəlin.
Apardın din imanım
Səbr ilə qərarım gəlin.
Eylədin Məcnun məni
Yoxdur namus, arım gəlin.
Gəzdirdin divanə tək
Üzdün ixtiyarım gəlin.*

*İxtiyarım üzürsən
Üzünə tel düzürsən.
Qaş-gözünü süzürsən
İşvə-nazla gəzirsən.
Sən Əzrayıl donunda
Can almağa hazırsan
Canım alasan
Başa bəlasan
Bir gəl yola sən
Göyçək balasan
Of, nə ola ilahidən
Sən mənim olasan
Həmişə sənnən keçə
Xoşca ruzigarım gəlin.*

Sırf məhəbbət mövzusunda olan müxəmməslərdə bəndlərin əlaqəsində Molla Cümənin öz ənənəsi var. Növbəti bənd hər bir bəndin son misrasında olan sözlə başlayır. Bunlar isə aşiq sənətində olan havalarla, melodiylarla bağlıdır. Elə bil Molla Cümə piano yanında oturub aşiq melodiylarını formasına görə bənd, söz, misraları düzür. Bu düzümdə sən heç bir qüsurlu tapa bilməzsən. Bu bəndlərdə sözlər aşiq havalarının sədaləri altında növbələşir. Mənim şəxsən qənaətim budur ki, Molla Cümə yaradıcılığı dil cəhətdən ayrıca tədqiq olunmalıdır. Diqqət edin, bir sıra ustad aşıqlarımızın şeirləri yaradıcı aşığın sazından elin dilinə keçmiş, el aşıqları əsrlər uzununu onları ifa etmişlər. Bu yolda istər-istəməz həmin şeirlərdə təbii müəyyən dəyişikliklər olmuşdur. Molla Cümənin müxəmməsləri belə deyil. Aşığın dilindən çıxan əsərlər əlyazmasına köçürülüb, orada donmuşdur. Əlyazmasından da Paşa Əfəndiyev birbaşa götürüb aşığın külliyyatına daxil eləmişdir. Deməli, bu yolda Molla Cümə müxəmməsləri heç bir dəyişikliyə uğramayıb.

Molla Cümənin deyişmələri. Deyişmə aşiq sənətinin ən çox yayılmış, gümrah, cəlbedici şəkillərindən biridir. Deyişmə aşıqların sənətini, poetik dünyasını, erudisiyasını,

ictimai həyata baxışlarını yoxlamaq üçün gözəl vasitələrdən biridir. Molla Cümənin də deyişmələri var. Onlar aşağıdakılardır: «Molla Cümə və Aşıq Könlü», «Qafiyə və təcnis», «Qızla gəlinin deyişməsi», «Molla Cümə və aşıq Donu», «Molla Cümə və dabbax». Bu deyişmələri mən həm şifahi dildən toplamışam və həm də əsas etibarilə əlyazmalarından götürüb müqayisələr aparıb, diqqətlə yoxlayıb aşığın əsərlərinin külliyyatına daxil eləmişəm. Bu deyişmələr içərisində xüsusilə Molla Cümənin Könlü ilə deyişməsi çox dəyərləri və əhəmiyyətlidir. Bu tipli deyişmələr bizim əsas etibarilə məhəbbət dastanlarımızda özünə yer almışdır.

Məşhur məhəbbət dastanlarında bu deyişmələr, tapmaca-bağlama məzmunu daşıyır. Özü də əsasən dini-mifoloji, əxlaqi mövzularda qurulur. Məsələn, «Qurbani» dastanında Qurbani ilə Dədə Yediyarın, «Abbas və Gülgöz» dastanında Aşıq Abbasla Şirvan Dostunun, «Xəstə Qasım» dastanında Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin, «Valeh və Zərnigar» dastanında Valehlə Zərnigarın deyişmələri bunun ən gözəl nümunələridir. Sonralar XIX əsrdə Aşıq Alı ilə Əsmər xanımın, Aşıq Hüseyin Şəmkiyə ilə Reyhan xanımın deyişmələri də həmin ənənələr üzərində qurulmuşdur. Bizim məhəbbət dastanlarımızın müəyyən hissəsi ustad aşıqlarımızın həyat və yaradıcılığına həsr edilmişdir. Mən bu dastanları aşıq dastanları adlandırırım. Bunlar haqqında vaxtilə müəyyən mülahizələr söylənmişdir. Məs., Hümmət Əlizadə hələ 1930-cu illərdə belə dastanlar haqqında yazırdı: Bu dastanları ustad aşıqların vəfatından sonra digər aşıqlar, yaxud şagirdlər onların həyat və yaradıcılığından, əsərlərindən istifadə edərək düzəldirlər. Uzun müddət bu mülahizə folklorşünaslığımızda qəbul edildi. Ancaq aşıq sənətinin, yaxud ustad aşıqların yaradıcılığının tədqiqatı, araşdırılması, yaxud bu gündən keçmişə səyahət göstərdi ki, həmin dastanların yaradıcıları elə aşıqların özləridir. Onlar öz sağlığında keçirdiyi həyat yolu və əsərlərindən istifadə edərək öz dastanlarını yaradırlar. Beləliklə, bütün ustad aşıqlar haqqında olan

dastanların yaradıcıları elə özləridir. Belə dastanlarda ustad aşıqlar öz şeirlərini toplayaraq yaşadırlar. Deməli, haqqında söhbət açdığımız deyişmələrin müəllifləri də elə ustad aşıqlardır. Bu deyişmələr Azərbaycan aşiq poeziyasının müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Bu deyişmələr ustad aşıqlarımız dünyagörüşünü, həyata baxışını, ictimai, bədii bacarığını, dini-ürfani görüşlərini, sənətkar bacarığını aşkarlamaq üçün gözəl vasitələrdən biridir. Qurbaniyə Gəncədə yaşayan Pəri xanımı buta verirlər. Qurbani sevgilisinin arxasında Gəncəyə gəlir. Onu dövrəyə alıb dinləyicilər deyirlər ki, şəhərdə Dədə Yediyar yaşayır. O, Azərbaycan ozanlarının son nümayəndəsidir. Hələ indiyə qədər onun sözünün üstünə söz qoyan olmayıb. Şəhərə daxil olan bütün aşıqlarla deyişib hamısını məğlub eləmişdir. Qurbani deyir ki, mən gəlmişəm, böyük ustadla deyişəcəyəm. Dədə Yediyar gənc aşığı bəyənir, ona xeyir-dua verir.

Dədə Yediyar:

*Məndən salam olsun cavan aşığa
Alımızda yazı nə rəngdə idi.
Yazdıran kim idi, yazan kim idi
Əlində qələmi nə irəng idi.*

Qurbani:

*Al cavabın verim Dədə Yediyar
Alımızda yazı al irəng idi.
Yazdıran allahdı, yazan ol əmir
Əlində qələmi al irəng idi.*

Maraqlıdır ki, aşıqlar bu deyişmələrdə eyni zamanda həyat, cəmiyyət, heyvanlar, bitkilər aləmi, göy cisimləri haqqında danışır, biri-digərinin həyat, sənət təcrübəsini yoxlayır və deyişmələrini də bu möcüzələr üzərində qururlar. Bu deyişmə yarışdır, yoxlamadır. Aşıqların daxili aləmini açır, onların poetik dünyası ilə dinləyiciləri tanış edir.

Ləzgi Əhməd:

*O nədir ki, dayanıbdır dayaqsız
O nədir ki, boyanıbdır boyaqsız*

*O nədir ki, doğar əlsiz-ayaqsız
Üç ay keçər, ayağı var əli var*

Xəstə Qasım:

*Göy bir çadır dayanıbdır dayaqsız
Ayla Gündür boyanıbdır boyaqsız
Qurbağadır doğar əlsiz-ayaqsız
Üç ay keçər ayağı var əli var.*

Çox zaman aşıqlar deyişmələri sırf islam dini, yaxud islam mifologiyası üstündə qurur və elə bil hər kəsin islamı bilməsi dərəcəsinə sınağa çəkirlər:

Aşıq Könlü:

*Xuda neynən ərş-əlam bəzədi
O nədir ki, qızıl güldən təzədir
O nədir ki, əvvəl axır bizədi
Nübat-nübat axır nəsdə dayandı.*

Molla Cümə:

*Həsən Hüseynlə ərş-əlam bəzədi
O elmdir qızıl güldən təzədir
O ölümdür, əvvəl axır bizədi
Nübat-nübat axır nəsdə dayandı.*

Bu tipli deyişmələrin qəribə taleyi olmuşdur. Başqa sözlə, onlara qarşı hücumlar baş vermişdir. Xüsusilə İslamla bağlı, İslam mifologiyası haqqında olan deyişmələr qadağan olmuşdur. Onlar guya dini təbliğ edir, dinləyicilərin dünyagörüşünü korlayır. Qurbani ilə Dədə Yediyarın deyişmələri haqqında belə bir hadisə olub. M.H.Təhmasib mənimlə söhbətində dedi ki, 5 cildlik Azərbaycan dastanları çapa hazırlanırdı. «Qurbani» dastanında olan deyişməyə hücumlar oldu. Qurbani ilə Dədə Yediyarın deyişməsi bədii cəhətdən çox kamil, məzmunca dolğundur, onun elmi-bədii əhəmiyyəti böyükdür. Bu deyişməni dastandan çıxardılar və qadağan etdilər. Alim dedi ki, mənim bütün söylərim bir nəticə vermədi. Sonrakı bu deyişmənin mətni itdi, mən günlərlə axtarıb tapa bilmədim. Bu deyişmənin originalını bərpa etmək qeyri-mümkündür. İndi də tapa bilmirəm ki,

sonralar lap bərpa olunan variantda demək olar ki, yaramır.

Başqa bir əhvalat. Bir gün M.H.Təhmasib mənə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun folklor şöbəsinə çağırıldı. Dedi ki, 5 cildlik məhəbbət dastanlarının artıq üçüncü cildini hazırlamışıq. Demişəm ki, bu cildə rəyi sən yazasan. Mən cildi gətirib evə gəldim. Oxuyanda nə görsəm yaxşıdır. Aşıq Valeh və Zərnigarın yüksək bədii dillə deyilmiş, milli və İslam mifologiyasına həsr olunmuş deyişmələr qara karandaşla pozulmuşdur. Mən Təhmasib müəllimə dedim ki, bu kitabı şikəst eləməsinlər. Siz nüfuzunuzdan istifadə edin, bu kitab akademik nəşrdir. Deyişmələri saxlayın. M.H. Təhmasib dedi ki, mənə bütün söylərim bir nəticə vermədi. Hətta Məmməd Arif müəllim də kömək eləyə bilmədi. Deyişmələr qadağan olunmuşdur. Mən təəssüflə dedim ki, bu deyişmələr bizim aşıq sənətimizin zəngin hissələrindən biridir. Onları heç vaxt aşıq sənətinin böyük və qiymət xəzinəsindən çıxarmaq olmaz. Beləliklə, el malına xəyanət oldu. Bolşeviklər burada da özlərinin dişlərini göstərdilər.

Molla Cümənin Aşıq Könlü ilə deyişməsi təxminən yüz bənddir, burada çox rəngarəng mövzular var. Bu deyişmələrdə yüksək sənətkarlıq, mənəvi zənginlik, ictimai, psixoloji, etik, tərbiyəvi mövzular təbiət, cəmiyyət, dünya, aləm haqqında aşıqların fərdi, orijinal fikirləri əsas yer tutur. Belə deyişmələrin bəzən isə İslam dini, mifologiyası ilə bağlı olan bağlama və qıfılbəndlərin qoşulması səciyyəvidir.

Molla Cümə:

*Üç şey nədir gəldi adəm üstünə
Danışdılar biri döşdə dayandı
Ol ikisi gəzdi cümlə əzanı
Biri üzdə biri başda dayandı.*

Aşıq Könlü:

*Ağıl, həya, iman üçü gəldilər
Danışdılar iman döşdə dayandı*

*Ol ikisi gəzdi cümlə əzanı
Həya üzdə ağıl başda dayandı.*

Molla Cümənin bu deyişməsi haqqında müxtəlif rəvayətlər var. Bəziləri deyirlər ki, aşıq Könül tarixi şəxsiyyət olub, tanınmış şəxsiyyət olub. Həqiqətən də Molla Cüməni tapıb onunla deyişmişdir. Mən şəxsən Molla Cümə ilə bağlı kəndləri dolaşanda bu barədə maraqlandım. Molla Cümə yaradıcılığına bələd olanlar hamısı aşıq Könül deyirdilər. Diqqət etsək, aşıq Könül yox, aşıq Könü. Deməli, bu deyişmə hər şeydən əvvəl aşığın öz könlü ilə deyişməsidir və bilavasitə Molla Cümənin öz yaradıcılığıdır. Klassik aşıq poeziyamızın ənənələrinə sadıq qalaraq bu deyişməni məhz Molla Cümə özü yaratmışdır.

Rəvayətə görə ilk dəfə aşıq Könül Molla Cümə ilə Zaqatalanın Yuxarı Car kəndində çayxanada görüşüb deyişmişlər. Molla Cümə onu çayxanada camaatın gözü qarşısında bağlamışdır. Aşıq doğma Laysiqiyə evinə gəlib çayxanada olan dinləyicilər tərpənib Molla Cümənin arxasınca Laysiqiyə gəlib. Yenidən deyişiblər. Molla Cümə yenə Könlünü bağlayıb. Həmin məşhur deyişmənin son qıfılbəndi Molla Cümənin yaradıcılığı kimi qələmə verilir və indi deyişmənin sonunda saxlanmaqdadır. Mən şəxsən son qıfılbəndi əlyazmalarından tapıb deyişmələrin sonuna daxil ələyib aşığın əsərlərinin külliyyatında vermişəm. Onu «Kredo» qəzetinin oxucularına təqdim edirəm. Könül ilə böyük deyişmə Molla Cümənin qələbəsi ilə məhz bu sonluqla tamamlanır:

*Yeddi qurandadır, yeddi surədə
Yeddi də şammanı bir tağda gördüm
Yeddisi ağdadır yeddisi qarada
Yeddi də bülbülü bir bağda gördüm.
Yeddi ayaqdadı, yeddisi başda
Yeddisi yerdədir, yeddisi ərşdə
Yeddisi yazdadır, yeddisi qışda
Yeddi də ovçunu bir dağda gördüm*

*Yeddisi altdadır, yeddisi üstdə
Yeddi düşməndədir, yeddisi dostda
Yeddisi toydadır, yeddisi yasda
Cüməyəm, yeddi alma budaqda gördüm.*

Məqalənin bu yerində bu deyişmələrin müəllifləri haqqında ətraflı mülahizələr söyləmək istəyirəm. Axtarışlar göstərir ki, Könül adında aşiq olmayıb. Bu könül deyil Könlüdür. Molla Cümənin özü Könlü ilə deyisir. Bütün yüzə qədər olan bəndlərin eyni zamanda qələbə ilə tamamlanan qıfılbəndin də müəllifi Molla Cümənin özüdür. Bu cəhət tarixən Azərbaycan aşiq sənətində sabitləşən ənənədir. Belə deyişmələri ən böyük ustad aşıqlar qoşmuşlar. Bunlar sonralar məhəbbət dastanlarında mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Qurbanidən başlayaraq onun Gəncədə Dədə Yediyarla məşhur deyişməsindən nümunələr «Qurbani» dastanında, Abbas Tufarqanlının Şirvan Dostu ilə deyişməsi «Abbas və Gülgəz» dastanında saxlanılmışdır. Özü də səciyyəvidir ki, bu deyişmələr əsasən islam mifologiyası üzərində qurulmuşdur. Xəstə Qasımla Ləzgi Əhmədin, Valehlə Zərnigarın deyişmələri «Xəstə Qasım» və «Valeh və Zərnigar» dastanlarına bənzəyir.

Molla Cümə:

*O nədir ki, Nuhun gəmisini deşdi
O nədir otların şirini seçdi
O nədir ki, abi-həyatdan içdi
Bilinməz məkanı, hardadır yurdu.*

Aşiq Könlü:

*Kəsəyəndi Nuhun gəmisin deşdi
Arıdır otların şirini seçdi
O Xızırdir abi-həyatdan içdi
Bilinməz məkanı, hardadır yurdu.*

Molla Cümənin maraqlı və böyük deyişmələrindən biri də «qafiyə və təcnis» adlanır. Qafiyə böyük sənətkarın qoşmaya verdiyi addır. O, heç bir yerdə və heç zaman qoşma sözünü işlətməmişdir. Deyişmə 53 bənddir. Vaxtilə bu deyişmənin cüzi bir hissəsi çap olunmuşdur. Mən onu

əlyazmalarından tapıb müqayisələr aparmış, tamamlamış və aşığın əsərlər kitabına daxil eləmişəm. Deyişmənin çox maraqlı başlanğıcı var. Söhbətə qafiyə başlayır.

*Ey dörd hərflı salamımı qəbul et
Məndən salam bir yara deyəsən.*

Təcnis ona cavab qaytarır. Çox maraqlıdır ki, təcnisin bütün bəndlərində misraların sonunda cinaslar var. Belə bir forma əvvədən axıra qədər davam edir. 53 bəndin hamısı «deməsəm» rədifi ilə tamamlanır. Bütün qafiyələr-qoşmalar elə bil tamamlanmış bəndlərdir, müstəqildir. Bunlar Molla Cümənin digər şeirlərinin məzmunları ilə səsləşir. Əlbəttə, qafiyə və təcnisləri bütünlükdə təhlil etmək xüsusi hazırlıq tələb edir. Mən bu deyişmənin elə əlimə gələn bir-birinin dalınca qoşulmuş 2 bəndini gətirmək istəyirəm. Bəzi bəndlərin arasındakı əlaqə əvvəlki bəndin son sözü ilə sonrakı bəndin başlanmasıdır.

Qafiyə:

*Mail olmuş çoxlar ada qumaşa
Həsrətimi çoxları çəkibdir başa
Müştaq -müştaq çoxlar edər tamaşa
Xətti-xala mah rüsxara deyəsən.*

Təcnis:

*Rüsxarına yazılmış ki, gözəldi
Qaşu qasid, kiprik elçi göz aldı
Hər görəndə cəsədimi köz aldı
Bir ab səpsin tez ciyarə deyəsən.*

Molla Cümənin qəzəlləri. Diqqətəlayiqdir ki, Molla Cümənin qəzəlləri də var. Uzun illər qəzəllərin varlığı məlum olmamışdır. Yalnız son illər bu qəzəllər aşığın əlyazmalarından aşkar edilmişdir. Qəzəlləri Molla Cümə beyt adlandırır. Molla Cümənin qızı Reyhan xanımdan aldığı əlyazmasında və bir də «Hophopnamə»də bir sıra beyt və qəzəllər var. Bunları ilk dəfə mən aşkar edib, diqqətlə oxuyub, yoxlayıb, müqayisələr aparıb aşığın külliyyatına daxil etmişəm. Aşıq həm qəzəlləri və həm də necə deyərlər, beytləri hamısını bir yerdə beyt adlandırır.

Beytlər çox müxtəlif həcmdədir. Eləsi var ki, 28 misradır. Aşıq deyir:

*Çün demişəm divani, təxmisdə mən
Həm müxəmməs qafiyə təcnisdə mən
On iki hava ilə dərdim haray
Heç tükənməz baxıban gördüm haray
İsmi Pünhan güzarında bir səhər
İstədim beyyit-deyəm təhər-təhər
Eşq ucundan beyit-düzdüm dəxi
Göz yaşından dəftər yazdım dəxi.*

Molla Cümənin beytləri çox maraqlı əsərlərdir. Onlar xüsusi tədqiqata möhtacdır. Beytlərin məzmunu aşığın digər bədii əsərlərinin mövzularına yaxındır. Elə beyt var ki, on dörd bənd-beytdir. Beytin birisi belə başlanır

*Məzarımdan çölə qoyun sağ əlim
Bu vəsiyyəət sizlərə eylər dilim.*

Başqa bir beyt belə başlayır:

*Başlayıram dərdimi beyt ilə
Arif olan anlasın öyüd ilə.*

Bütün beytlər müstəqildir, bəzən aşıq bu beytlər arasında əlaqə də yaradır. Onu deyək ki, beytlərin içində qəzəllər də var, ancaq Molla Cümə qəzəl sözünü işlətmir. Onun divanilərinin birində deyilir:

*Şad günümdə eşqə gəlib yazdığım qəzəlləri
İndi peşiman dəftərinə düzməyin hayındayam.*

Molla Cümənin sözün həqiqi mənasında qəzəlləri də var. Bunlar aşığın beytlərindən fərqli olaraq bədii cəhətdən kamil, çox diqqətlə işlənmiş nümunələrdir. Klassik ədəbiyyatımızın qəzəllərinin bütün təhlillərinə riayət olunmuşdur. Elə bir görkəmli təcrübəli bir klassik əsərlər müəllifi şairimizin qələmindən çıxmışdır. «Deməyimmi», «Gəlir», «Getmə» rədifli qəzəlləri səciyyəvidir.

«Kredo» qəzetinin oxucularına aşığın qəzəllərindən birini təqdim edirəm:

*Çevril bir bəri bax, ey yarı vəfadar getmə
Qoyub hicrində məni böylə giriftar getmə.*

*Sən belə getməginən həsrət-firqət adına
 Yanmışam, yaxılmışam dildar, dilbər getmə.
 Ey sərv qamətli canan, gəl sərime sal saya
 Qəribəm binəvayam sən ol havadar getmə.
 Sən təbibsən mən zəif dərdimə çarə gərək
 Sonra dərmansız ölər bu xəstə bihar getmə.
 Qorxuram ki, gedəm xoş məzarın təlx edələr
 Yolunu bənd eyləmiş bədguh-bədgər getmə.
 Qayıt allahı sevərsən bu könlümü şad eylə
 Danış şirin dilinən bir neçə göftar getmə.
 Açı qolunu sal boynuma sarmaşğınan ay dost
 Qoy baxıb əğyar sözünə bu qədər.....
 Baxıb əğyar sözünə bu qədər incitmə məni
 Nə demiş xilaf demiş o binur bimar getmə.
 Yalvara, yalvara busə verib peşman oldun
 Cümədən küsməginən səndədir ixtiyar getmə.*

Akademik H.Araslı məqalələrin birində yazırdı ki, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh kimi ustad aşıqların klassik şeir üsulunda əsərləri olmuşdur. Bunlar yazıya alınmadığı üçün unudulub getmişdir. Molla Cümənin bu tipli şeirləri əlyazmasına düşdüyü üçün saxlanılmışdır. Bu şeirlərdə çox maraqlı və ibrətamiz beytlər var.

*Ey fələk, haçan olar mən tək bir taleyi sum
 Gəzərsə Təbriz, Tehran, Misir, Yəmən, Van, hindu, Rum
 Bu mənim bədbəxtliyim aləmlərə həm oldu faş
 Bəlkə göydə eşidə Şəms, Qəmər, mələk, cum.*

Molla Cümənin bayatıları. Şəxsən mənə aşığın 60-dan artıq bayatısı məlumdur. Bunlardan bir qismi İlisu əlyazmasındadır. Orada xüsusi ayrıca səhifədə toplanmışdır. Qalan bayatılar ayrıca isə aşığın müxtəlif əlyazmalarında qalib. Səhifələrin sonunda ya sol tərəfdə, ya da sağ tərəfdə bir-iki-üç nümunə bir yerdə səliqə ilə yazılmışdır. Aşığın bayatıları müxtəlif mövzulardadır. Bayatılarda təmiz, ülvü məhəbbət tərənnüm olunur. Xalq lirikasının çox ibrətamiz, səciyyəvi nümunələridir. Bülbül, gül, gül-çiçək, ceyran,

quzu, Ay, Günəş, ulduz, ala-qara gözlər, bəxt, ülkər, nərgiz xalq bayatılarının ənənəvi zəminində böyük ustalıqla qoşulmuşdur.

*Dağları qar qucar yatar
Sonanı sar qucar yatar
Cəfanı bülbül çəkər
Gülü xar qucar yatar.*

*Mən aşıqəm oyan gül
Oyan bülbül, oyan gül
Gec açıldın tez soldun
Məni ağlar qoyan gül.*

Molla Cümənin bayatıları el bayatılarından bir də deyilmə formasına görə seçilir. Xalq bayatıları «mən aşıq», «Aşıqəm», «Əzizim», «Eləmi» və sair ənənəvi sözlərlə başlayır. Molla Cümədə belə deyildir. Amma həmin ənənəvi sözlərlə başlayaraq bayatılar da var:

*Aşıqəm gül əsəndə
Danışıb güləsən də
Bülbülün bağı çatlar
Yel dəyib gül əsəndə.*

*Aşıqəm gülə bəxtim
Bülbüləm gülə bəxtim
Yar sənə vəd veribdir
Şad olub gülə bəxtim.*

Molla Cümənin bayatılarını ilk dəfə mən çap eləmişəm. (Bax: seçilmiş əsərləri. 1983 səh 173-182). Bayatılar sonralar aşığın çap olunan kitablarına və Şəki folkloru antologiyasına düşmüşdür. Bəzi bayatılarda Molla Cümənin öz təxəllüsü də var. Bunlar çox zaman aşığın seirlərində cığa yerində işlədilmişdir.

*Xuda çatmaz dada Cümə
Yetməsən murada Cümə
Sirr vermə yada Cümə
Cəfan gedər bada Cümə.*

Yaxud:

*Ağlayan yaş ağlayar
Gözünən qaş ağlayar
Cümənin dərdin duysa
Ciyəri daş ağlayar.*

Molla Cümənin bayatıları yüksək bədii təsirli, janrın qəlibinə düşmüş, ideya-bədii cəhətdən kamil nümunələrdir. Aşığın bayatılarını əsrlər uzununu sığallayıb, təkmilləşdirilmiş ənənəvi xalq bayatılarından ayırmaq mümkün deyil:

*Aşıqəm od adamı
Cənnətin od adamı
Yandırırsa yar yandırar
Yandırmaz od adamı.*

Molla Cümənin başqa bir maraqlı şeiri də var. O, belə adlanır: «Debeyti misalı». Molla Cümənin özünün yazdığı şeir şəkilləri içrəisində «Dübeyti» var. Bu şeir bizə Şəki rayonu Baş Göynük orta məktəbinin dil-ədəbiyyat müəllimi Şərif İdrisov lütfə bağışlamışdır. Şeir ilk dəfə aşığın «Seçilmiş əsərləri»ndə («Yazıçı», 1983, s.317-322) çap edilmişdir. Bu şeirin qoşulması haqqında müəyyən rəvayət də vardır: Guya Şəkinin Baş Göynük kəndində Molla Cümə məclis aparırmış. O zaman qadınlar da məclisə gəlmişlər. Ya ayrıca otaqda oturarmışlar, yaxud da otaq böyüxsə bir küncə yığışarmışlar. Guya İsmi Pünhan da gəlib qadınların arasında oturarmış. Məclis başlayanda İsmi Pünhanın fikrinə gəlir ki, görəsən Molla Cümədə haqq aşığından nişanə qalıbmı? Onu yoxlamaq üçün fikrində – ürəyində müxtəlif quşların adlarını xatırlayır. Əgər Molla Cümə haqq aşığıdırsa, onu hiss edəcək. Molla Cümə haqq aşığı kimi İsmi Pünhanın ürəyində nə varsa hiss edir və şeir qoşur. İsmi Pünhan artıq inanır ki, Molla Cümə hələ də haqq aşığıdır. Quşların adları çəkilir. Bəzilərini mən hətta ilk dəfədir ki, eşidirəm. Mahişə, bayquş, qarğa, alabaxta, qaratoyuq, qırğı, himbiş, durna, göyərçin, qırqovul, qaranqaç, şamağa, leylək, ördək, cintal, bəzdək, dovdaq, civ-civ, cundu, qaz, bülbül, sağsağan, qurquru, kəklik, çita,

qu-qu, yapalaq. İsmi Pünhan ürəyində hansı quşu tutursa,
Molla Cümə elə o saat o quşa bir bənd şeir qoşur.

*İsmi Pünhan gözü şuxdu
Kirpiyi canıma oxdu
Dilimin qurbanı olmuş
Sən istəyən qaratoyuxdu.*

*İsmi Pünhan növcanım
Ağlım, hissım din-imanım
Məndən durnamı istərsən
Sənə qurban şirin canım.*

Şeir cəmi 30 bənddir. Bütün bəndlər gəraylı üstündə
qurulmuşdur.

*İsmi Pünhan üzü güldür
Xoş, sədalı, şirin dildir
Bir vəfalı dost bağında
Başındadır, ya bülbüldür.*

*İsmi Pünhan gül sonası
Eylər məni eşq anası
Düşübdü könlümə kəklik
Yaxşı olar çığırması.*

Molla Cümənin dini şeirləri. Bir gün Molla Cümənin
nəticəsi Elman mənə zəng çaldı. Dedi ki, Paşa müəllim,
AzTv-də film çəkirlər. Molla Cüməyə həsr olunub, guya
Molla Cümə sufidir, İsmi Pünhan da Allahdır. Dedim, ay
Elman, mən ömrümün yarısını sənın babanın həyat və
fəaliyyətinə həsr eləmişəm. Axı niyə onlar mənə zəng vurub
məsləhət almırlar. Elman əlavə etdi ki, Paşa müəllim,
deyirlər film çəkən vaxtilə sizin tələbəniz olub. Mən çox
təəssüf elədim. O film çəkilibsə də mən görməmişəm. Axı
Molla Cümə heç vaxt sufi şair ola bilməz. O, yer, sənət
şairidir, onun ayaqları çox möhkəm yerə, bu dünyaya
bağlıdır. Doğrudur, Molla Cümənin çox az şeirlərində sufi
terminlər, işarələr var. Ancaq Molla Cümə heç vaxt sufi
şair olmayıb, ola da bilməz. Bunun ən yaxşı və bariz ifadəsi

elə böyük sənətkarın zəngin yaradıcılığıdır. O, şeirlərinin birisində deyir:

*Ədnayam, kəmtərəm dərdə dərmanam,
Hənəfi məzhəbəm, həm müsəlmanam
Nəbim Məhəmməddi, əhli-Quranam
Mömin qardaşların aşnasıyam mən.*

Aşıq bir çox şeirlərində fəxrlə deyir ki, mən Ulu Tanrının quluyam, Məhəmməd Mustafanın vurğunuyam. Bax Molla Cümənin bu vəziyyətini şeirlərindən tapıb üzə çıxarmaq və öz qiymətini vermək lazımdır. Molla Cümə İslam dinini, tarixini, mifologiyasını çox dəqiqliklə sevmə və təbliğ edən bir sənətkardır. Bunları biz aşığın bir çox şeirlərində müşahidə edə bilərik.

*Molla Cümə oddananda
Durub alar dəstəmaz
Üz çevirər dərğahına
Qohum-qardaş səsləməz.*

Aşıq İslam dinini, onun inkişafı tarixini, İslam üləmalarının fəaliyyətini, Qurani-Kərimi çox gözəl bilir. O, şeirlərinin birində belə deyir:

*Üz tutub dərğaha qıllam minacat
Dilim əzbərisən layəzəl Allah
Yanıbdır ciyərim qabardır qaşqa
Kimə deyim dərdim bir səndən başqa.*

Göründüyü kimi aşıq Ulu Tanrısına o qədər ibadət edəyib ki, hətta qaşqası (alını) da yara olub. Şeirlərinin birində aşıq deyir ki, «Şükür cəlalına ey Qəni Səttar min bir ismi var birdir Qəffar». Başqa bir şeirində:

*Molla Cümə çağır Cəlili Cabbar
Yetiş imdadıma ey Qəni-Səttar.*

Molla Cümə Ulu Tanrıya çox minnətdardır ki, onu eşq sövdasına salıb, vergi verib. O biri tərəfdən bu eşqin sevdasını gizlədə bilmədiyi üçün ondan üzr istəyir.

*Molla Cümə, haqdan qeyri özgəsinə arz etməmək nə lazım,
Başın üstə ağan vardır o qədir fəlak kimi.*

*Çox da yanma Molla Cümə axırın torpaq olu
Cümlə işlər Allahdandır qəza-qada neyləyim.*

Aşıq fələkdən, zamanadan, qəzavü-qadadan narazıdır, ancaq Allah Taaladan yox. O, hər daim hər çətinliyə düşsə, Allaha, Xudaya ibadət edir, kömək diləyir. Digər bir şeirində özünə müraciətlə:

*Bu fəna dünyada sən
Getməginən azğın yola
Toba qıl yaradana
Bəlkə günahım əf ola.*

İsmi Pünhana müraciətlə:

*Sevərsən əvvəl Allahu
Həm Həbibü Mustafanı
Yəqin bil ki, öldüyündür
Etməsən bir çarə ey dost.*

Molla Cümənin «Allaha şükür» rədifli bir müxəmməsi var. Aşığın dünya görüşünü, həyata baxışını, insanlara münasibətini Ulu Tanrıya olan məhəbbətini öyrənmək üçün çox əhəmiyyətli bir əsərdir:

*Eyləyən şamu-səhər
Bir olan Allaha şükür.
Sərasər möcüzatı
Nur olan Allaha şükür.
Bilinməz qullarına
Dur olan Allaha şükür.
Hökmünü tutanlara
Zor olan Allaha şükür.
Padişahı dü cahanın
Nur olan Allaha şükür.*

Aşığa görə Allah Taala yeri, göyü, cənnəti, cəhənnəmi, yetmiş iki milləti yaratmışdır.

*Cümlə aləm yox ikən
Var olan Allaha şükür.
Yetirdi müradımı
Pərvərdigar axır özü*

*Cümə təki biçarəyə
Yar olan Allaha şükür.*

Məlum olsun ki, Molla Cümə sufi deyil, islamistdir. Türk dünyasının, İslam aləminin möcüzələrini çox dərindən bilən, onların təfərrüatlarına qədər varan aşiq onların çox ustalıqla şeirlərinə salıb həmyerlilərinə aşılamişdır. Molla Cümənin «Yarəb» rədifli bir surəsi var. Aşiq özü bu şeirini surə adlandırıb, qoşma üstündə olan 13 bənddən ibarət bu şeir belə başlayır:

*Bir diləkdir dərgahından istərəm
İsmindir min birə bağışla yarəb.
Dil duada, üzüm göydə səsdərəm
Həbib piru-nurə bağışla yarəb.*

O özünü Ulu Tanrının ümməti hesab edir. Allah, mən sənin yanında günahkaram, məni huri-qılmana, səkkiz uçmağa (cənnətə) bağışla. Aşiq dörd kitabın adını çəkir. Furqana, Zəbura, İncil və Torata, Sureyi-Yasinə bağışla, Yarəb. Bu şeir əvvəldən axıra qədər İslamın, Quranın möcüzələrinin şərhinə həsr edilib. Aşiq Musa peyğəmbərin Turi-Sina dağının müqəddəsliyini şərh edərək deyir:

*Turi-Sina məkan oldu Musaya
Əvvəla Adəmə, sonra Havvaya
Yüz igirmi dörd min gələn Nəbiyə
Xatəmi-Muxtara bağışla Yarəb.
Çağırram qırxları, cəm ənbियanı
Amin deyın mən eyləyim duanı...*

Ulu Tanrıdan sonra Molla Cümənin ibadət etdiyi müqəddəs varlıq Allah elçisi olan peyğəmbər Məhəmməd Mustafadır. 124 min peyğəmbər haqqında onun şeirlərində çoxlu müraciətlər var:

*İslamın çırağı, haqqın həbibini
Ol Məhəmməd Mustafanı neylədin dünya.*

Molla Cümənin bilavasitə Ulu Tanrıya müraciətlə şeirləri çoxdur. Eyni zamanda aşiqin müxtəlif şeirlərində Allaha müraciətlə misraları da çoxdur. Mən «Hophop-namə»nin səhifələrindən aşiqin bir qoşmasını əldə eləmişəm.

Qoşma çox çətinliklə oxunmuşdur. Çox səciyyəvi və ibrətə-miz olan bu qoşmanı mən lap çox sevdiyim «Kredo» qəzetinin oxucularına çatdırmaq istəyirəm.

Xudavəndə, budur səndən niyazım

Günahkaram, məni oda yandırma

Xubların vəsfidir oruc, namazım

Xəşm eləyib bənzi yada yandırma.

Bu gərdeşin qadir Allahu sənsən

Bu cahan mülkünün şah-şahı sənsən

Biçarə qulların pənahı sənsən

Sığınmışam min bir ada yandırma.

Hər mətləbin dörd kitaba enibdir

Bəxt, taleyim niyə belə sönübdür

Molla Cümə bu dünyada yanıbdir

Rəhm etginən o dünyada yandırma.

İsmi Pünhan kimdir? Nə üçün böyük sənətkar öz sevgilisinin ismini (adını) pünhan (gizli) qoymuşdur. Ümumiyyətlə, folklorşünaslığımızda təriflənən gözəlin adı heç vaxt gizlədilməmişdir. Molla Cümənin yaradıcılığında bəlkə də onlarla el-kənd gözəli öz adı ilə təriflənir. O gözəllər adları ilə Molla Cümənin yaradıcılığına düşmələri ilə fəxr etmişlər. Mən iki illik ekspedisiya zamanı aşığın fəaliyyət göstərdiyi və anadan olduğu bütün yerlərdə bu məsələ ilə maraqlanmışam. Çoxlu rəvayətlər eşitmişəm. Onların heç biri mənim üçün inandırıcı olmamışdır. Ancaq bir rəvayət məni inandırmışdır, mən də onun üzərində dayanmışam. Aşıq sevgilisinin adı ya oxuduğu mədrəsə sahibinin yaxud da o yerdə məşhur olan bir dindar şəxsin qızı ola bilərdi.

Molla Cümə yaradıcılığında ən böyük və ən mürək-kəb problem məhz İsmi Pünhan problemidir. Çünki bu problem yalnız tərcümeyi-hal ilə deyil, həm də aşığın böyük və zəngin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Şəkinin Baş Göynük kəndində bir qoca mənə dedi ki, İsmi Pünhan elə Molla Cümənin özüdür. Aşığın uşaqlıq və ömür dostu yaşı yüzdən ötmüş İdris dayı dedi ki, bir gün mən Cümədən soruşdum

kimdir axı bu İsmi Pünhan, cavab verdi ki, İdris üz vurma, bu sirr açılmamalıdır.

İsmi Pünhan haqqında ən geniş və ən səhih məlumat məhz Molla Cümənin zəngin yaradıcılığıdır. Molla Cümənin İsmi Pünhan haqqında şeirlərini iki qrupa bölmək olar. Birisi odur ki, Aşiq sevgilisinə öz məhəbbətini bildirir, başqa sözlə, İsmi Pünhanın sağlığında deyilən şeirlərdir. İkincisi isə İsmi Pünhanın faciəli surətdə həyatdan getməsindən sonra deyilən şeirlərdir. Onu da əlavə edək ki, Molla Cümə ömrü boyu İsmi Pünhandan müqəddəsləşmiş, unudulmaz, yaddan çıxmaz bir varlığa çevrilmişdir. İlk şeirlərində aşiq sevgilisinə olan məhəbbətini ifadə edir. Molla Cümə İsmi Pünhanın həqiqi, canlı surətini yaratmışdır. İsmi Pünhan bütün hərəkətləri, xarici görünüşü, hətta geyimi ilə canlı, həqiqi bir gözəldir. Aşiq İsmi Pünhanın həm daxili, həm də xarici nişanələrini taparaq gözəl bir insan şəklini çəkmişdir. Molla Cümə elə Ulu Tanrıdan vergi alandan İsmi Pünhanı vəsf etməyə başlamışdır.

Mən səni sevmişəm yeddi yaşında. Aşığın şeirlərində İsmi Pünhanla bağlı müəyyən tarixlər də var. Onlardan bəzilərini xatırlayıq. Bütün bunlarla bərabər İsmi Pünhan pəri deyil, huri deyil, rəmzi gözəl deyil, mifik obraz deyil. Molla Cümənin kənddə, kəsəkdə şəxsən görüb aşiq olduğu el, kənd gözəlidir. İsmi Pünhan baxışı, paltarı ilə elin içində boya-başa çatan gözəldir. İsmi Pünhan geyimi, üzü, yanaqları, qaməti, davranışı etibarilə canlı, real insandır.

İsmi Pünhan çox gözəl, sədaqətli, mehriban bir sevgilidir. Molla Cümənin əsərlərində İsmi pünhan haqqında çox danışır. Bəzən sevgili haqqında dediklərində ziddiyyətlər də Layisqi xatırlanır.

Göynüyün ətrafını bu Molla Cümə

Gündə dörd yolla ziyarət eylər.

İsmi pünhan səndə qərar tutubdur

Oxşayırsan lap cənnətə Layisqi.

Molla Cümənin şeirlərində İsmi Pünhanla bağlı bir sıra tarixlər də var.

*Cümə səni sevəndəydi a tarix
Min iki yüz doxsanınıcı sənədə.*

Həmin tarix 1873-cü ildir, onda aşığın on doqquz yaş var imiş.

Yaxud:

*Hesabda olubdur 19 yaş
Qabağı aynadı, hilaldı qaşı.*

Başqa bir şeirində aşiq deyir:

*Min iki yüz doxsanında sevmişdim,
Min üç yüz onda da əlimdən getdi.*

Baxın, Aşiq «Alagöz» rədifli müxəmməsində İsmi-Pünhanın hansı əlamətlərini göstərir.

*Alagöz İsmi Pünhana
Əvvəl baxışın oxşayır.
Həm gözün, həm kirpiyin
Həm qələm qaşın oxşayır.
Həm dilin həm dodağın
Həm inci dişin oxşayır
Həm boyun, həm buxunun
Həm də qumaşın oxşayır...
Oxşursan İsmi Pünhana
Dərdindən öldüm Alagöz.*

Molla Cümə İsmi Pünhanın sağlığında onunla təmasda olub, tez-tez görüşüblər. Aşiq yaradıcılığı boyu İsmi Pünhanı müxtəlif vəziyyətlərdə görüb eləcə də şeirə salmışdır.

*Bu necə qamətdi bu necə beldi
Bu qədər naz etmə aşığın öldü.
Sağ üzün bənəfsə, sol üzün güldü
Əhmədi almadan aldı yanağın.*

Molla Cümənin «Üç insan» adında bir müxəmməsi var. Onlar bunlardır: Məhəmmədəli Cavan, Molla Surxay və İsmi Pünhan. Bu müxəmməsdə o, İsmi Pünhandan tanış, dostu, əzizi kimi söhbət açır. Nəticə bu olur ki, İsmi Pünhan pəri, huri, mələk, mifik bir varlıq deyil, canlı, həqiqi insandır, tarixi şəxsiyyətdir. El gözəlidir. Molla Cümənin

ömrünü, gününü qurban verdiyi qənirsiz, gözəl bir məxluqdur. Burada heç bir rəmzilik, mifiklik yoxdur.

*Səfər üçün qədəm bassa
Gəlinə yola baxırdım
Göynük şəhər ətrafını
Gündə yüz yol yoluxurdum
Bir saat ruyin görməsəm
Xəzəl təki soluxurdum.*

Molla Cümə gənc, cavan, gözəl, sevimli İsmi Pünhanla fəxr eləyirdi, onunla nəfəs alırdı. Ancaq tale işləri başqa bir məcraya saldı. Aşığın məhəbbəti, gözlədiyi qovuşmaya, vüsala can çatdığı İsmi Pünhan çox erkən dünyadan köçdü. Aşığın dili tutuldu, onun həтта yaradıcılığının mövzu istiqaməti də dəyişdi. El gözəli, al yanaqlı, qara gözlü, şümşad boylu sevgili Molla Cüməni sarsıtdı. Aşıq elə o günü aşağıdakı qoşmanı yanıqlı-yanıqlı oxudu:

*İsmi Pünhan köçdü fani dünyadan
Qarışdı torpağa göz hayıf oldu.
Xudanın tədbiri beləymiş bizə
Soldu yanaqları üz hayıf oldu...
Dedim ki, şad ollam bu bahar vaxtı
Töküldü burnumdan yaz hayıf oldu.*

Molla Cümə böyük bir faciəni qəbul edərək bunun səbəbini də axtarırdı. Bütün yaradıcılığında olduğu kimi bütün faciələrin, dərdlərin səbəbi bu dünyadı, bunların hamısını aşığın başına dünya gətirir.

*Duam budur səni viran qalasan
Məni qoydun könlü yaslı a dünya.
Yar qoxusunu dimağına iylətdin
Eşqə saldın gecə-gündüz göynətdin.
Ayrılıq naməsin yazdın dilimdən
Məhəbbət tasməsın açdım belimdən
Çəkibən sevdigim aldın əlimdən
Çıxartdın kəlləmdən tüstü a dünya.*

İsmi Pünhan el gözəlidir, kəndin ən sevilən gəlinidir. Xalq onun gözəlliyini tərifləməkdən doymur. Bir də ona

görə ki, İsmi Pünhan elin ən sevimli sənətkarının nişan-
lısıdır. Ona görə də İsmi Pünhan dünyadan köçəndə bütün
el yasa batır, ağlayır. Həmin hissələri Molla Cümənin
aşağıdakı şeirlərində açıqcasına görmək olar.

*İsmi Pünhan sinəmizi dağladın
Sənin üçün neçə canlar ağlayır
Çox tay-tuşun yollarını bağladın
Üzün görən mehribanlar ağlayır...
Qohum-qardaş cümlə geyib qararı
Dostun dostdur cəm düşmənlər ağlayır.
...Heykəldə yadigar duran mıyları
Bu Molla Cüməynən qanlar ağlayır.*

İsmi Pünhan haqqında danışanlar deyirlər ki, o,
Molla Cümənin butasıdır. Zaqatalanın Çobankol kəndində
görməli aşiq Kazımla görüşdüm. İsmi Pünhanla
maraqlandım Kazım dayının dediklərini olduğu kimi
verirəm. «İsmi Pünhan Qax rayonunun Şabalıtlı kəndində
Şeyx Baba adlı bir dindarın qızı olmuşdur. İsmi Pünhan
Molla Cümənin butasıdır».

Bu problem barədə müxtəlif rəvayətlərdən başqa ən
doğru, səhih məlumat yenə aşığın öz şeirləridir. Necə
deyərlər, Molla Cümə ömrünün sonuna qədər öz butasına
ağlamışdır. Bütün bunlar isə aşığın şeirlərində çox aydın
istifadə edilmişdir. Bir neçə misal göstərək:

*Dad həzarat siz də bilin, sevgilimi itirdim
Ey zamana, biçərə Molla Cümənin əlindən aldın yarın.
Bir dəfə ol xudadan
Bəxti qara yazılmışam
Sevgilimdən cüda düşdüm
Bilin yetmiş iki millət.*

Fələyə müraciətlə:

*Sevdiyim əldən alıb
Qamətimi dal eyləmiş
Günahım əf et xudam
Zayi olan nəfsdi bu*

*Yar turab içrə yatar
Bikar quru həvəsdi bu.*

İstəkli butasını itirəndən sonra aşiq özünü bəxti qaralar sırasına salıb. Sevgilisinin ölümü onun bütün güzəranını alt-üst edib. Həyatının bütün sahələrində olan bədbəxtlikləri İsmi Pünhanın nakam ölümü ilə bağlayır.

Bizim ustad aşıqlarımızın məhəbbət dastanlarında qəhrəmanların butası olur. Buta aşıqlərə Ulu Tanrı tərəfindən qismət kimi bəxş edilir. Onu Xızr peyğəmbər gətirir. Ulu Aşiq Qurbaninin Pərisi – butası Gəncədədir. Abbas Tufarqanlının butası Gülgəz Pəri Təbrizdədir. Xəstə Qasımın butası Tikmədaşdadır, Aşiq Valehin butası Dərbənddədir. Eləcə də məhəbbət dastanlarının qəhrəmanları Aşiq Abdulla, Kərəm, Novruz, Şah İsmayıl, Aşiq Qərib, Alı xan və başqalarının da butaları vardır. Ustad aşıqlar öz butalarına həsr elədiyi şeirlərini bir dastanda toplayıb yaşadırlar. Qəhrəmanların böyük bir hissəsi uzun zəhmətdən, əzab-əziyyətdən sonra butaları ilə qovuşub xoşbəxt olurlar.

Dedik ki, aşıqlərə Ulu Tanrı qisməti kimi verilir. Ona görə də əvvəl-axır uzun əzab-əziyyətdən sonra butasına qovuşur. Ancaq bəzi dastanlarımızda ustad aşıqlarımızın yaradıcılığında buta ilə vüsəl baş tutmur. Aşiq sevgilisinə çatmaq yolunda məhəbbətinin qurbanı olur, fiziki cəhətdən şəhid olur. Ancaq bir fədakar aşiq kimi mənəvi cəhətdən qələbə çalır və əbədiləşir. Molla Cümə çoxlu şeirlərində belə fədakar aşıqlar içərisində Məcnun və Kərəmin adını vəsf edir.

*Məcnun Kərəm ki var eşq əhlinin gözüdür,
Ondan qalan xilaf şeylər fitnə-fel dustağıdır.*

Molla Cümə özünü məhz bu aşıqlərin sırasına daxil edir və bununla da fəxr eləyirdi.

*Könül əyləncəyi, istəkli butam
Ol İsmi Pünhanı neylədin dünya!*

Çünki İsmi Pünhana qovuşa bilmir. Çünki İsmi Pünhan nakam bir sevgili kimi vaxtsiz köçür. Bir də onu əlavə etmək

istəyirəm ki, yaradıcılığının sonunda meydana gələn şeirlərdə İsmi Pünhan artıq bir sevgili, bir şəxs kimi ümumiləşir. Aşığın əlçatmaz, ünyetməz həyat idealına çevrilir. N.Nərimanov deyir: «həqiqi, təmiz məhəbbət müqəddəs bir hissdir. Onu pul ilə almaq, pula satmaq olmaz. Bu hiss padişahı gəddən ayırmaz, həqiqi, təmiz, məzhəb, din bilməz və çirkin fikirlər bəsləməz... Məşuqun məbudun vəsalına çatıb sonra ölmək ancaq həqiqi, təmiz məhəbbətin nişanəsidir. Məbud idealdır, həqiqi, təmiz məhəbbət sahibi məbuduna, məşuquna çatarsa, idealına çatan kimidir. İdeal ideallıqdan çıxar.

Kərəm başında qara, çirkin fikirlər basləsə idi, Əsli ilə yaşamaq istərdi, fəqət yaşamadı, öldü... və ölməyinə də səbəb Əslinin min cövr-cəfadən sonra tapılmağı və sonra Kərəmə verilməyi oldu. Baxınız, nə nazik bir mətləb! Nə gözəl və dərin bir fəlsəfə! Nə qədər təmiz və müqəddəs bir əqidə...» Molla Cümənin birçə sevgilisi olub İsmi Pünhan, o da nakam gedib. Molla Cümə İsmi Pünhandan sonra heç kəsi sevməmiş, əsərlərindən də bu barədə məlumat yoxdur. Aşıq ömrü boyu butasının eşqi ilə yaşamışdır.

Molla Cümənin «dünya»ları. Molla Cümə bir sıra şeirlərində «dünya»ya müraciət eləmişdir, bəzən isə sadəcə adını çəkmişdir. Hər dəfə də aşiq dünyanı tənqid eləmiş, çox zaman isə damğalamışdır. Aşıq bununla belə elə şeirlər də yazmışdır ki, onlarda dünyaya müraciətlə sərt fikirlər söylənir. Elə bil aşiq dünya ilə üz-üzə dayanıb onunla döyüşə hazırlaşır. Onu damğalayır. Molla Cüməyə görə bəşər övladı heç vaxt dünyadan xeyir görməmişdir.

Məlumdur ki, dünya çox mənalı sözdür. Bəlkə də onun saysız-hesabsız mənalı var. Dünya bütün dövrlərdə dünyanın ən böyük alimləri, yazıçını düşündürmüşdür. Onların hamısının özünə görə dünya haqqında mülahizələri vardır. Ona görə ki, dünya alimləri hər dəfə fikirləşmişlər ki, dünya nədir, onun əvvəli nədir, axırı nədir. Dünya necə yaranıb, kim yaradıb, kim onu saya-hesaba salıb. Dünya böyükdür və sirlər aləmidir. Onun sirləri nədir və kim onun

sirlərini bilir. Bəşər övladı əsrlər boyu dünya, aləm, haqqında saysız-hesabsız rəvayətlər, əhvalatlar düzəldib söyləmişdir. Dünya haqqında dünya xalqları nə qədər miflər düzəltmiş, hər bir xalqın da özünə görə dünya haqqında orijinal mifləri olmuşdur. Dünya xalqlarının ən böyük və ən zəngin mifləri məhz dünya haqqındadır. Rus mifologiyasında ona «mirozdaniye» deyilir. Bütün dünya alimlərinin və sənətkarların dünya haqqında mülahizələri var... Dünyaya türk dünyasında ilk müraciəti Ulu Babamız Dədə Qorqud eləmişdir.

*Qanı dediyim bəy ərənlər
Dünya mənim deyənlər
Əcəl aldı yer gizlədi
Fani dünya kimə qaldı
Gəlimli gedimli dünya
Axır son ucu ölümlü dünya.*

Gözəllik və ağıl mücəssəməsi olan, dövrünün həyat və güzəranını dərinədən duyan, həyatın, varlığın ziddiyyətlərini çox dərinədən dərk edərək öz poeziyasında çox uğurla bədii çalarlarla ifadə edən XII əsrin mələk şairimiz Məhsəti Gəncəvi rübailərində dünyanı ustalıqla qiymətləndirərək bədii və fəlsəfi yüksəkliyə qaldırdı.

*Bu dünya bir qızıl kuzəyə bənzər
Suyu gah şirindir gah da ki zəhər
Çox da öyünmə ki, uzundur ömrün
Əcəl köhləninə hazırdır yəhər.*

Türk dünyasının böyük səyahətçisi Evliya Çələbi «Səyahətname»nin cildlərinin birində Azərbaycan bayatı ustası Lələnin aşağıdakı bayatısını vermişdir:

*Lələnin dünyası nə?
İnanma dünyasına
Dünya mənim deyənin
Dün getdik dün yasına.*

Əziz oxucum, diqqət edin həmin bayatıdan Ulu Babamız Dədə Qorqud kəlamlarının qoxusu gəlir.

*Üstündən yel keçmiş dağlar görmüşəm
Dağılmış, talanmış bağlar görmüşəm
Mənəm deyənləri ağlar görmüşəm
Kimsə gülər, kimsə ağlar dünyada.*

Dünya doğrudan da çox mənalı bir məfhumdur. Dünyanın ən böyük şəxsiyyətləri hər şeydən əvvəl iki dünyanı qəbul etmiş və ondan danışmışlar. O dünya yaxud axirət dünyası, bir də yaşadığımız dünya. Bundan başqa bir də insanların öz şəxsi dünyaları var. Bunu da iki mənalı qəbul etmək olar. Bir xarici ətraf, dünya, bir də sənətkarın mənəvi daxili dünyası. Böyük şairimiz bunları cahan adlandırmışdır. Diqqət edilsə, elə məhz dünya deməkdir. Böyük Nəsiminin də daxili dünyası nəhəng böyük xarici dünyasına da sığmır. Daxili dünya çox və sonsuz dərəcədə genişdir. Şairi yaşadan, şöhrətləndirən də məhz daxili dünyasıdır.

Böyük Ulu Dədəmiz Qorqud deyirdi ki, hanı dediyim bəy ərənlər dünya mənimdir deyənlər. Molla Cümə Dədəmizin elə bil bu sözlərinə qüvvət verən bir şeirində – iri həcmli qoşma üstündə olan bir şeirində deyirdi:

*Kənanın şöləsi, Misir sultanı
Yusif Züleyxanı neylədin dünya
Abi-həyat üçün varan zülmətə
İskəndər Zülqərneyni neylədin dünya.
Bisutun dağında çalışan səngə
Fərhad tək şeydanı neylədin dünya.
Başında məskəni, quşlar yuvada
Məcnunla Leylanı neylədin dünya.
İslamın çırağı, haqqın həbibini
Məhəmməd Mustafanı neylədin dünya.
Allahın yolunda Zülfüqar çalan
Əli tək aslanı neylədin dünya.*

Molla Cümə böyük sənətkardır. Onun özünəməxsus mürəkkəb, geniş, zəngin, poetik dünyası var. Molla Cümə özünün dediyi kimi hər şeydən qabaq aşıqdır, özü də böyük aşıqdır. O, dünyaya nəzər salıb sakit dayana bilməz,

gördüyün çağırmalıdır. Bu cəhətdən Molla Cümənin eyni zamanda necə deyərlər, ictimai-fəlsəfi, dini-ürfani dünyası da var. Bu dünya onu daha çox düşündürmüş, valeh etmişdir. Yaşadığımız dünya ziddiyyətlərlə doludur. Bunlar haqqında Molla Cümənin özünün xüsusi aləmi var. Bu aləmi açmaq eyni zamanda aşığın daxili ziddiyyətlərini aşkarlamaq deməkdir. Molla Cümənin bilavasitə dünyaya müraciətlə bir neçə şeiri var. Bu şeirlər «Dünya» rədiflidir, iri həcmli şeirlərdir, qoşma və müxəmməs üstündədir.

Bəlkə də müqayisəsi yerinə düşməz, ancaq mən öz müqayisəmi aparacağam. Hazırda mənə sirr deyil. Molla Cümə Baş Göynükdə, Baş Layisqidə, Aşağı Göynükdə, Aşağı Layisqidə oturub bu qədər elmi-dini, ürfani, fəlsəfi, ictimai məlumatları haradan almışdır. Axı o, bizə məlum olduğuna görə yalnız bir neçə dəfə Dağıstana getmişdir. Vəssəlam. Mən bir dəfə öz təəccübümü bildirmək üçün belə bir müqayisə aparmışam. Axı bizim böyük Nizamimiz yalnız Gəncədə oturub dünya bədii fikrinin fəvqünə yüksəlməmişdirmi? Cümə də belə bir möcüzənin sahibidir. Molla Cümə bəzi şeirlərində özü də dini-ictimai şeirlərində böyük həqiqətlər açır. Mən belə bir qənaətdəyəm ki, Molla Cümə məşhur İslamsünas alimdir – üləmadır.

Qanuram ustaddan almışam dərsi

Oxumuşam ərəb, türk ilə farsı

Fikrim seyr eyləyər ərşinən kürsü

Dərin kitabların mənasıyam mən.

O, İslamı bütün təfərrüatlarına, incəliklərinə qədər öyrənmişdi. Aşığın xüsusilə mifologiyaya həsr edilən şeirlərinin təhlili bunu aydınacasına göstərməkdədir.

Molla Cümə dünyaya həsr elədiyi bütün şeirlərində ondan qəti surətdə narazıdır. Aşığa görə dünya dünyada baş verən bütün bədbəxtliklərin səbəbkarıdır. Molla Cümə elə bil dünya ilə üz-üzə dayanıb ona hökm oxuyur, bütün hərəkətlərini birbaşa üzünə deyir. Belə bir xalq deyimi var. «Dünya beş gündür beşi də qara». Xalq beş günün heç birisini bəyənmir, hamısı bədbəxtliyin mənbəyidir. Böyük

şairimiz Səməd Vurğun hələ Böyük Vətən müharibəsi ərəfəsində elədiyi məruzələrin birində xalq ədəbiyyatından danışanda belə bir bayatısını seçib misal gətirmişdir.

*Əzizinəm gülə naz
Bülbül eylər gülə naz
Dünya bir qəmxanadır
Ağlayan çox gülən az.*

Pocziyamızın güneşi, şərəfi Məhəmməd Füzulidə belə misralar var.

*Dünya işinin mədarı yoxdur
Heç kimsəyə etibar yoxdur
Eylər birisini sahibi tac
Ol birisini eylər ona möhtac.*

Biz bunlara oxşar misraları Molla Cümənin şeirlərində də tapırıq:

*Cahan kandır qullar asi
Cürə-cürə yaranıbdır
Kimi varlı kimisi ac
Kimi qoyar qızıldan tac.*

Bu cəhəti biz xüsusilə Molla Cümənin qoşma üstündə söylədiyi iri həcmli şeirlərində görməkdəyik:

*Fələk məni ondan betər tərsə saldı işimi
Fərhad cürə eşq ucundan dağıdımın başımı
Tahir sifət qərq oluban ümməndə əgləşmişəm.*

Molla Cümə əsərlərində ən çox dünyadan şikayətlənir. Bununla belə dünya sözünün əvəzediciləri də var fələk, zamana, aləm, qəza, qəzavü-qədər və sairə. Dünyadan sonra ən çox işlənən «fələk»dir. Molla Cümə hətta fələyə bir neçə şeirini də həsr etmişdir. Fələk haqqında folklorumuzda çoxlu nümunələr vardır. Bir sıra atalar sözü: «Fələyin qaydasıdır dağı dağ üstdən çəkər», «Fələyin zoruna heç nə kar eləməz», «Fələyin çərxi dönər». Məşhur Azərbaycan bayatı ustadı Ələminin bayatısını Övliya Çələbi əsərlərinə salıb saxlamışdır.

*Ələmi halım fələk
Dil bilməz zalım fələk*

*Kəsdin can bağçasından
İki nihalım fələk.
Mən aşiqəm yüz yalvar
Yüz oturub yüz yalvar
Fələk bildiyin eylər
Sən istəsən yüz yalvar.*

Nəcəf bəy Vəzirov deyir: «Çəkmə çəkə bilməzsən bərkdir fələyin yayı».

Fələyi tez-tez ərşi-fələk adlandırırlar. Fələk də Allah kimi göyün bir qatındadır. Məhəmməd Füzuli deyir: «Fələklər yandı ahımdan muradım şəmi yanmazmı». Yaxud böyük sənətkarın belə bir beyti də yadıma düşdü:

*Değil bihudə gər yağsa fələkdən başıma daşlar
Binasın tişeyi ahımla viran etdiyimdəndir.*

Məhəmməd Füzuli ahının külüngü ilə fələyin binasını viran eyləmişdir.

*Aman fələk aman sənin əlindən
Axır məni böylə günə yetirdin
Bir dərdim artırıb minə yetirdin.*

Molla Cüməyə görə fələk indiyə qədər heç kəsin əlindən tutmayıb. Fələk azğındır, fələk qorxunc bir qüvvədir. Onu da deyim ki, fələkdən bütün məhəbbət dastanlarında da şikayət var.

*Yüz dərman tapıldı çarəmdən qeyri
Yüz dərdlər sağaldı yarəmdən qeyri
Fərhad ilə Məcnun Kərəmdən qeyri
Cümə tək murada yetməyən kimdi.*

Bəzən aşiq şeirlərində göstərir ki, onu sağalmaz eşq dərdinə, bəlasına salan da fələkdir. Fələyin bəlasından qurtarmaq mümkün deyil. Fələk aşığı elə bir dərdə salıb ki, onun dərmanı yoxdur. Həyatda dərmansız dərdə düşən aşıqlar da var. Molla Cümə də onlardan biridir.

*Aman aman nə haldayam gör məni
Yaxam oldu göz yaşımın xırmanı
Səndə bitir hər bir dərdin dərmanı*

*Sən var ikən kimə gedim, ay fələk
Çirkin oldu gözəl adım, ay fələk.*

Molla Cümə «f» hərfi üstündə təcnis yazıb. Fələyə böyük bir müxəmməs həsr eləyib.

*Of fələk, yandım fələk
Görəndə dildarı fələk
Of fələk öldüm fələk
Olanda üzbarı fələk.*

İbtətamızdır ki, Molla Cümə mifologiya ilə bağlı şeirlərini əsasən Ulu Tanrıya müraciətlə başlayır. Bu cəhətdən «Yarəb» rədifli qoşma üstündə iri həcmli şeir diqqətə layiqdir. Aşıq bu şeirini «surə» adlandırmışdır.

*Bir diləkdir dərgahımdan istərəm
İsmindir min birə bağışla yarəb
Dil duada üzüm göydə səsdərəm
Həbib pirü-nurə bağışla yarəb.
Ol huri-qılmana səkkiz uçmağa (cənnət)
Leylə türqədirə bağışla yarəb.
Furqandan Zabura İncil Törata
Abi kövsərə bağışla yarəb.
Musa gündə min bir kəlmə danışan
Ol Sinayə, Tura bağışla yarəb.
Yüz igirmi dörd min gələn Nəbiyə
Xatəmil-Muxtara bağışla yarəb.
Övliya məkanı Məkkə, Mədinə
Şam ilə Buxara bağışla yarəb.
Yunisi dəryada saxlayan maha
Yeddilər, qırxlara bağışla yarəb.*

Molla Cümənin bu şeiri 13 bənddir. Diqqət ediləndə görünür ki, aşıq hər bir bənddə İslam mifologiyasının motivləri, obrazları və əhvalatları ilə şeirini aşkarlayır.

Dünya dinlərinin dörd kitabı, Musa peyğəmbərin Tur dağında söhbətləri, yüz igirmi dörd min nəbinin fəaliyyəti Xeyr-Şər yazıları Lövhi-Məhfuz, qərİblərin dadına çatan Xızr peyğəmbər, Müqəddəs Məkkə, Mədinə və sairə aşığın şeirinin əsas iştirakçılarıdır. Molla Cümə bununla

özünün islam dünyasına, dini əfsanələrə, mifoloji motivlərə vaqifliyini büruzə verir.

Molla Cümənin bilavasitə mifoloji süjetlərə həsr edilən şeirlərindən biri də «Mədəd» rədifli müxəmməsidir. Aşıq özü bu şeiri «minacət» adlandırmışdır. Qax rayonunun İlisu kəndində olanda Yunis Təhməzov mənə aşığın böyük bir əlyazmasını hədiyyə vermişdi. Deyirdilər ki, guya Yunis dayı Molla Cümənin bəzi şeirlərini Quran kimi avazla oxuyur. İndi mən anladım ki, Yunis dayıda məhz bu tipli şeirləri olmuşdur. Belə şeirlər Molla Cümənin bütünlükdə İslam mifologiyasına və həm də Şərqi məşhur mifoloji süjetlərinə və obrazlarına yaxından tanışlığını sübut edir. Mifologiyaya, mifoloji süjetlərə həsr edilən şeirlərdə elə obraz və süjetlərə rast gəlicən ki, açılması şəxsən mənim üçün müşğul işdir. Halbuki bu obraz və süjetlərin sirlərinə Molla Cümə bütün təfərrüatı ilə vaqif olmuşlar. Heyran olursan ki, böyük sənətkar bunları nə vaxt, harada və necə öyrənmişdir. Özü də Baş Göynükdə oturub.

*Doqquz yüz əlli yaşayıb
Nuh getdi dünya səndən
Çox möcüzət zühur oldu
Şüheybin əsəsindən
Daş içindən çıxdı dəvə
Salehin duasından
Zəkəriyyə girdi ağaca
Yardılar qafəsindən
Qoyun kimi boğazlanan
Yəhya Məlildən mədəd.*

Mən onu bilirəm ki, Saleh, Zəkəriyyə, Yəhya, Məlil bunlar peyğəmbərlərdir. Ancaq onların həyatı, fəaliyyəti, vəzifəsi haqqında heç bir məlumatım yoxdur. Aça da bilmədim. Vasim müəllimə də zəng eləmək istədim, o da baş tutmadı, evdən də çıxıb bilmirəm. Bunlar qaldı gənc həmkarlarımin öhdəsinə. Mən «Mədəd» rədifli müxəmməsin daha bir neçə bəndini misal gətirib mifoloji köklərini açmağa çalışacağam.

*Gecə-gündüz duam budur
Cabbar Cəlildən mədəd...
Adəmin cəsədi yoğrulan
O Abi gildən mədəd.*

Sonra:

*Əyub yaman dərdə düşdü
Əridi cismi canə
Sultan ikən Bilqeyisi
Qul etdilər Süleymanə
İbrahim Xəlil dost yoluna
Oğul verdi qurbanə
Quyu içinə düşdü Yusif
Dua etdi Sübhanə
Ağlar qalan Yaqub təki
Çeşmi alildən mədəd.*

Burada Əyyub, Bilqeyis, Süleyman, İbrahim Xəlil, Yusif, Yaqub, Sübhan kimi mifoloji obraz və tarixi şəxsiyyətlərin adları çəkilir. Məlum olsun ki, hər bir adın, şəxsin arxasında böyük mifoloji əhvalat, hadisə və süjetlər var. Bunların hamısı bütün təfərrüatı ilə Molla Cüməyə məlum olmuşdur.

Şeirin başqa bir bəndinə nəzər salaq:

*Dəryada balıq qarnında
Yunis oxur halətə
Dörd yol öldü carcuz Nəbi
Çıxdı axır səlamətə
Tutdu Əli Zülfüqarı
Çalışdı qəzəvətə
Kərbalada Həsən, Hüseyn
Təslim oldu cənnətə
Mustafanın çeşmi-nuru
Ol iki güldən mədəd.*

Müxəmməsin bu bəndi müxtəlif və kifayət qədər mifoloji, dini geniş yayılmış əhvalatlar üzərində qurulmuşdur. Bunları Molla Cümə böyük ustalıqla, sənətkarlıqla şeirə sahib dinləyicilərinə çatdırmışdır, bir az da dəqiq desək,

təbliğ eləmişdir. Yunisin deryada balıq qarnında qalması Həzrət Əlinin Zülfüqarla qəzəvətə çalışması, Məhəmməd peyğəmbərin nəvələri Həsən və Hüseyinin Kərbəla faciəsində cənnətə vasil olması və sairə əhvalatları göstərmək olar.

Müxəmməsdə daha maraqlı və xüsusilə də İslam mifologiyasının süjetləri obraz və əhvalatları ilə bağlı bəndlər vardır:

*Yüz igirmi dörd min Nəbi
Dünyaya gəlmiş zühur,
Yeddi qat yer, yeddi qat göy
Ərş, Kürs, Qaf, Tur
Şəms, Qəmər, Mələk, Nücum
İns, cins, mari mur.
Yüz sühufnan endi Tövrət
Fürqani, İncil, Zabur
İxlasnan yasin Taha
Oxuyan dildən mədəd.*

Mənə belə gəlir ki, müxəmməsin bu bəndinə şərh verməyə ehtiyac yoxdur. Birinci misradan sonuncu misraya qədər sırf mifoloji və dini rəvayətlərdir ki, aşıq bunları şeirə salıb dinləyicilərinə çatdırır.

VƏSİYYƏT

Molla Cümə yaradıcılığı ağzında möhkəm qıfıl olan böyük və sirli bir sandıqdır. Sandığın içində olan dünya, aləm, insanlıq, təmiz və ülvi eşqə məhəbbət, islama, Ulu Tanrıya olan məhəbbət ilə dolu sənət nümunələri toplanmışdır. Mən professor Paşa Əfəndiyev bu bənzərsiz bədii nümunələri dənə-dənə toplayıb qorxusuz, xatasız bir sandıqda yerləşdirmişəm. İndi mən ey mənim həmkarlarım, cavan aşıqşünaslarımız bu sandığın açarını da, içindəki dünya dolu mənəvi sərvəti də sizə yadigar verirəm, bağışlayıram. Qollarınızı çirməyin, qələmlərinizi itiləyin. Azərbaycan xalqının əsrlər boyu yaratdığı, inkişaf etdirdiyi aşıq sənətinin ənənələri ilə silahlanıb, təhlil edib, bu sirləri

aşkarlayıb Molla Cümənin ürəyi qədər sevdiyi doğma xalqına qaytarın.

ƏZİZ VƏ SEVİMLİ TƏLƏBƏM!

Mən müəllimlərim qarşısında həmişə baş əymişəm. Mənim Allahdan vergi almış Əzəl Dəmirçizadə, Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan Hacıyev, Mehdi Mehdizadə, Əhməd Seyidov kimi müəllimlərim olub, indi də onların ruhu qarşısında diz çökürəm. Həmişə özümü onlara oxşatmağa çalışmışam və buna nail olmuşam. Eyni zamanda böyük və görkəmli tələbələrin də müəllimiyəm. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 85 illiyi münasibəti ilə çap etdirdiyim «63 il institut divarları arasında» adlı kitabımda demişəm ki, bütün tələbələrim mənə borcludurlar. Ancaq iki tələbəmə mən ömrüm boyu mənən borclu qalmışam. Onlardan biri və birincisi Şamxəlil Məmmədovdur. Birdən eşitdim ki, Şamxəlil dünyasını dəyişib, sarsıldım, buna inana bilmirdim. Hələ gənc yaşlarından məqalələrlə qəzet səhifələrində çıxış edirdim. Bir gün yolum «Azərbaycan müəllimi» qəzetinin redaksiyasına düşdü. Bir cavan əməkdaş məni görüb sevindi: «Paşa müəllim xoş gəlmisiniz» dedi, məni qucaqladı. «Siz mənim ən sevimli müəllimim olmusunuz» dedi. Şamxəlil Məmmədovla dostluğumuz yenidən belə başladı.

Şamxəlil Məmmədovun şəxsiyyəti haqqında nə deyə bilərəm? Həddindən artıq mədəni, tərbiyəli, istiqanlı, humanist və alim, billur kimi saf və təmiz bir şəxsiyyət idi. Onun indisi və gələcəyi də qələmi idi. Ömrü boyu qələmi əlindən düşməyib, özünü və ailəsini bu sehirlə qələmi ilə dolandırmışdır. Mən 66 il Azərbaycan Pedaqoji İnstitutun divarları arasında olmuşam. Dünyada bəlkə də mənə bu məbəddən müqəddəs yer olmayıb. Doğrudur, indi zamanə dəyişib, bu məbəd mənə soyuq və yad olmuşdur.

«Azərbaycan müəllimi» Şamxəlil Məmmədovun ən böyük əsəridir, desəm səhv etmərəm. Son zamanlar tez-tez

xəstələnirdi, yenə də ürəyi qəzetin yanında idi. Şamxəlilin barmaqları qəzetin səhifələrinə toxunanda bütün redaksiya heyəti özünü rahat hiss edirdi. Qəzetin redaksiya heyəti, müxtəlif redaktorlar, xüsusilə böyük redaktoru Şahin Səfərovun ruhu mənə bağışlasın. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti Şamxəlil Məmmədovun doğma övladı idi. O, respublikada görkəmli jurnalist kimi ad qoyub.

Şamxəlil Məmmədov həm də, tanınmış folklorşünas alim idi. Onun ən çox sevdiyi sahə doğma xalqının şifahi xalq ədəbiyyatı idi. Mənim «C.Cabbarlı və şifahi xalq ədəbiyyatı» adlı kitabım çap olunmuşdu. Kitabı ona hədiyyə vermişdim. Bir müddətdən sonra bu monoqrafiya haqqında dərin elmi-nəzəri bir məqalə ilə çıxış elədi. Mən çox sevindim, həm də Şamxəlil müəllimin elmi təhlili mənə heyrətə gətirdi. Ali məktəb tələbələri üçün «Azərbaycan folkloru» adlı dərs vəsaiti də hazırlamış, «El sözü» adlı folklor jurnalı da təsis eləmişdi. O, Azərbaycan folklorşünaslarının həyat və yaradıcılığını ardıcıl surətdə öyrənirdi. Onlar haqqında qiymətli bir kitab da hazırlamışdı.

1982-ci ildə mənə filologiya fakültəsinə dekan seçdilər. Elə o zaman Şamxəlil müəllim mənim haqqınma «Şifahi söz sənətinin görkəmli araşdırıcısı» adlı təbrik məqaləsini çap elədi. Mənim əziz tələbəm hətta ömrünün sonlarında da mənə öz hədiyyəsini vermişdi. «Azərbaycan müəllimi» qəzetində «Folklorşünaslıq salnaməmizin canlı bələdçisi» adlı məqaləsi onun yalnız Paşa Əfəndiyevə deyil, ümumiyyətlə mədəniyyətimizə qiymətli və son hədiyyəsi idi.

Şamxəlil Məmmədov öz sehirli qələmini «Azərbaycan müəllimi» qəzetində, Azərbaycan televiziya və radio verilişləri şirkətində Sumqayıt Dövlət Universitetində işlədərək halal çörək qazanıb, onunla ailəsini saxlamışdı. Şamxəlil müəllim Sumqayıt Dövlət Universitetində «Folklorşünaslıq» laboratoriyasına rəhbərlik edirdi. Bu laboratoriyayı o övladı qədər sevirdi, ondan həmişə ağız dolusu danışdı. Namizədlik dissertasiyasını da folklordan yazmışdı. O,

böyük həvəslə doktorluq dissertasiyasını da hazırlamışdı. Ancaq müdafiə etmək ona nəsbiləmədi.

Mən əziz tələbəm və həmkarım Şamxəlil Məmmədova Ulu Tanrıdan rəhmət diləyirəm. Qəlbi nurla dolsun, yeri cənnət olsun. Onun xatirəsi tanışları və dostları üçün həmişə əziz olacaqdır.

2013

SARI AŞIQ

Sarı Aşığın zəngin ədəbi irsi yalnız Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərindən sonra toplanıb öyrənilməyə başlamışdır. 1927-ci ildə aşığın bayatılarından ibarət ilk kitabını S.Mümtaz çap etdirmişdir. Kitab «Aşıq Abdulla» adlanırdı. O vaxtdan etibarən demək olar ki, aşığın şəxsiyyətinə, ədəbi irsinə diqqət daha da artmışdı.

1920-30-cu illərdə onun həyatı, yaradıcılığı haqqında Ə.Abid, B.Behcət, Ə.Dəmirçizadə, H.Araslı, Ə.Qarabağlı ara-sıra məqalələrlə çıxış etmişlər. Son iyirmi ildə M.H.Təhməsim, Ə.Axundov, M.Həkimov, S.Paşayev, X.Cabbarov, S.Rüstəm bu sənətkarın yaradıcılığını müxtəlif səhələrdən işıqlandıрмаğa çalışmışlar. Uzun illər folklorşünaslığımızın Sarı Aşıqla bağlı bir dastanın mövcudluğu barədə söhbətlər gedirdi. Nəhayət, bu dastan da üzə çıxarılıb çap edildi. Üstəlik aşığın həyatı ilə əlaqədar bir sıra rəvayətlər də toplandı.

Sarı Aşıq haqqında XIX əsrin təzkirəçisi Qaradağlı belə məlumat vermişdir: «Sarı Aşıq Qaradağ mahalındadır. Çox-çox qədim vaxtlarda gəlib Qarabağın mahalında Həkəri çayının kənarında vaqə Gələbürt adlı qəryədə süknə edib». Son illər aşıq haqqında yazan araşdırıcılar təzkirəçinin «Qaradağ mahalı»ndan mülahizəsini dəqiqləşdirmişdir ki, Qaradağ Cənubi Azərbaycanda olan mahal deyil, həm də Laçın rayonunun ərazisində bir kənddir. Burada həmin adda üç kənd olub. Bu kəndlərdən biri məhz Həkəri çayı sahillərində Məzməzək dərəsinin ağzında olmuşdur. Xaara-

baları indi də qalmaqdadır. Sarı Aşığın məzarı da Həkəri çayı sahillərində Qaradağlı kəndi yaxınlığındadır. Həmin kəndin üst tərəfindəki təpə indi də «Aşıq yaylağı» adlanır. Aşığın sevgilisi Yaxşı isə Maqsudlu kəndindəndir. Məzarı da o kəndin yaxınlığındakı bir təpədədir.

Azərbaycan aşıq sənətinin qədim ənənəsinə görə bütün aşıqlar öz əsərlərində bu və ya digər dərəcədə özləri barədə məlumat verirlər. Belə ənənəni biz, əlbəttə, Sarı Aşıq yaradıcılığında da görürük. Bəzi bayatılarında o özü, sevgilisi, yaşadığı yer haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Belə bayatıların bir qismi son illər toplanıb üzə çıxarılmışdır.

*Mən aşıq ağzındayam,
Aləmin ağzındayam,
Əslim Qarabağlıdır,
Məzməzək ağzındayam.*

*Mən aşığam ha Kərim,
Dada yetiş ha kərim,
Sizin olsun gen dünya,
Mənə bəsdə Həkərim.*

Ən məşhur ustad aşıqlarımız haqqında dastanlar yarandığı kimi Sarı Aşıq haqqında da dastan vardır. Aşığın əsas yaradıcılığı bayatılardan ibarət olduğu üçün dastandakı hadisələr də bayatılar üzərində inkişaf etdirilir.

Qeyd edək ki, folklorumuzda bütün şeir hissəsi bayatılardan ibarət «Arzu və Qənbər» adlı başqa bir dastanımız da vardır. Son illər folklorumuzun tədqiqatında əldə edilən nəticələrdən biri də budur ki, ustad aşıqlar özləri haqqında hələ sağlığında dastan düzəldir, öz şeirlərini, bu şeirlərin yaranması ilə bağlı müxtəlif əhvalatları bu yolla təsvir edirlər. Xüsusilə XIX, XX əsrin əvvəlləri və sovet dövründə meydana gələn aşıq dastanları üzərində aparılan müşahidələr bu mülahizələrin doğruluğunu sübut etməkdədir. Deməli, «Sarı Aşıq və Yaxşı» dastanı da ilk öncə aşığın özü tərəfindən düzülüb qoşulmuşdur. Dastanda aşığın tərcümeyi-halı ilə əlaqədar bir sıra məlumatlar saxlanmışdır. Bunlar sənətkarın həyatının müxtəlif sahələrini öyrənmək üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

«Aşığın Yaxşıya aşıq olması real həqiqətdir. Buna dair əldə sənədlər vardır. Məhəmməd bəy Aşıq Pəriyə mə-

həbbətini elan edərkən bayatılarının birində Aşıq ilə Yaxşının adlarını çəkmişdi:

*Tərlanın yaxşı pəri,
Qarşıda yaxşı pəri.
Mən Aşıqdan yaxşıyam,
Yaxşidan yaxşı Pəri».¹*

Aşığın adı da müxtəlif illərdə və müxtəlif mənbələrdə müxtəlif şəkildə göstərilmişdir. Məsələn, Qaradağı təzkiyəsində göstərir ki, onun adı Qurbanəlidir, el arasında ona haqq aşığı deyirmişlər. S.Mümtaz ilk kitabında (1927) onun adını Abdulla yazmış, sonra isə (1935) Sarı Aşıq olduğu qənaətinə gəlmişdir. Guya ona rəngi (dərisi) sarı olduğuna görə belə bir ad verilmişdir. B.Behcət isə onun adının Sarıca Nəbi olduğunu söyləyir. Guya aşiq aşığadək bayatısında özü bu barədə belə deyir:

*Aşığın Nəbidir adı,
Qəm məni bu budadı,
Ad mənim, yar özgənin,
Neynirəm nabüd adı.*

Məlumdur ki, aşiq nümunələrində onu yaradan sənətkarlar öz adlarını, yaxud təxəllüsünü əsərin son bəndində verirlər. Bu bənd «tapşırma» adlanır. Hətta dastan kimi geniş həcmli epik-lirik üsürlərin birləşdiyi janrdə da aşıqlar öz təxəllüsünü verirlər. Bunlar xüsusilə məhəbbət dastanlarının axırındakı duvaqqapmalarda özünü göstərir. Həmin duvaqqapmalarda dastan düzəldən aşiq öz təxəllüsünü verir, çünki dastan boyu onun qoşduğu şeirlər dastan qəhrəmanlarının adlarına bağlanmışdır. Azərbaycan aşıqları əsrlər boyu bu ənənəni bayatıda da yaşatmata çalışmışlar, yalnız aşıqlar yox, bütün bayatı qoşanlar belə hərəkət etmişlər. Beləliklə, bütün bayatı qoşanlar öz adlarını dörd misralıq parçada saxlamağa çalışmışlar.

*Ziyatam başdan yara,
Artıbdır başdan, yara.*

*Seyr elədik Firəngi,
Haqdan bizə tərz endi,*

¹ S.Mümtaz. *Aşıq Abdulla*, 1927, səh.15

*Məni həsrət yaratdı
Yaradan başdan yara.*

*Məzlum der: qoç iyidin
Qoçaq gərək farzəndi və s.*

Diqqət versək, görərik ki, gəlib bizə çatan bayatıların çoxunda aşığın adı çəkilir. Bu, çox zaman ad, şəxsiyyət mənasını daşımır, «aşiq» ümumiyyətlə, eşqə düşən, vurulan mənasında işlənmişdir. Çox diqqətləyiqdir ki, A.Məmmədovanın XVI-XVII-XVIII və XIX əsrin əlyazmalarından götürüb çap etdiyi bayatıların da çoxusu məhz Aşığın adı ilə bağlıdır. Folklorşünaslığımızda Sarı Aşığın XVII əsrdə yaşadığı qeyd edilir. Üzərində saz həkk olunmuş Aşiq günbəzini tədqiq edən arxeoloqlar onu XVII əsrə aid etmiş və beləliklə, Sarı Aşığın da bu əsrdə yaşayıb-yaratdığı qənaətinə gəlmişlər. Əlbəttə, bütün bunlara yenidən baxılmalı, dəqiqləşdirilməlidir. Prof.M.H.Təhmasibə görə, Sarı Aşığın yaşadığı dövrü müəyyənləşdirmək üçün ya bir əlyazması tapıb üzə çıxarılmalı, yaxud da günbəz, qəbir ətrafında qazıntı işləri aparılmalıdır. Alimə görə, Sarı Aşiq indi biz zənn etdiyimiz dövrdən qabaq yaşamışdır. M.H.Təhmasibin sözündə həqiqət vardır, biz də Sarı Aşığın XVII əsrdən əvvəllər yaşaması mülahizəsini müdafiə edirik. Əvvələn, Aşiq haqqında olan rəvayət, əfsanə və dastandakı bir sıra epizodların məzmun və mahiyyəti belə bir mülahizəni söyləməyə imkan verir. Həm də əlyazmalarından tapdığımız ən qədim bayatı məhz «aşiq», yaxud «aşiq» sözü ilə başlayır, deməli, aşığa məxsus olub. Məs., XVI əsrin əvvəllərində yazıya köçürülmüş bir bayatıya nəzər salaq:

*Mən aşiq yasəmən siz,
Bağların yasəmənsiz
Mən öldüm gülə həsrət
Gülşənsiz, yasəmənsiz.
Yuğ ağlayan dost kuyində
Getməyin yasa mənsiz.*

Deyə bilərlər ki, «aşiq» və «aşiqi» qarışdırmaq nə dərəcə düzgün olar. Şübhə yoxdur ki, hələ Sarı Aşığın dünyaya gəlməsindən çox-çox əvvəl Azərbaycan xalqı bayatılar qoşmuşdur və orada «aşiq» (ümumiyyətlə aşiq

olan) sözünü işlətməmişdir. Buna etiraz etmirik və belə bayatılar yazıya sonralar köçürülmüşdür. Ancaq çox maraqlıdır ki, bizdə altı misralıq bayatılar olmuş, bunlar əsasən XVI əsrdə Əzizinin və M.Əmaninin, həm də Sarı Aşığın yaradıcılığında müşahidə edilmişdir. Sonrakı dövrlərdə isə belə bayatılar demək olar ki, yaradılmamışdır. Dediklərimizdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, Sarı Aşıq lap azı XVI əsrin əvvəllərində yaşamışdır. Qədimdən və XIII-XIV əsrlərdə «aşıq» sözləri ilə başlanan bayatılara gəlincə demək olar ki, bunlar sonralar Sarı Aşığın adına bağlanmışdır. Xalq ədəbiyyatı janrlarının inkişafı, intişarı yolunda belə çarpazlaşmalar, birləşmələr, qarışmalar çox olmuşdur.

Sarı Aşığın yaradıcılığı ilə əlaqədar ən çətin və mübahisəli problem bu görkəmli sənətkara və ümumiyyətlə, xalqa məxsus bayatıların taleyi məsələsidir. Sarı Aşıq böyük sənətkardır, ustadır, haqq vergisi almış aşıqdır. Sarı Aşığa qədər Azərbaycan xalqı əsrlər boyu bayatı qoşub oxumuşdur. Belə bir sual ortaya çıxa bilər: Biz indi böyük bir bayatı dənizinin içərisindən Sarı Aşığın qəlbindən süzülüb gələnləri seçə bilərikmi? Bayatı sərvətini heç kim əlimizdən ala bilməz. Ancaq elmi axtarışları, müşahidələri, müqayisələri aparmaq lazım və zəruridir. Doğrudur, əsrlər boyu şifahi dildə, hafizələrdə yaşayan bu nümunələri indi seçib ayırmaq çox çətinidir. Ancaq elm öz işini davam etdirməlidir. Başqa sözlə Sarı Aşığın çağırdığı bayatıların heç olmasa, müəyyən bir qismini seçmək bizcə mümkündür. Bunun üçün bizə görə, aşağıdakı göstərdiyimiz cəhətlərə diqqəti cəlb etmək məsləhətdir.

1. Hər şeydən əvvəl Aşığın üslubu araşdırıb öyrənilməli, üzə çıxarılmalıdır.

Sarı Aşığın öz poetik üslubu vardır:

*Aşıq yamana gələ,
Dərdin yamana gələ,
Yaxşı yaxşıya gedə,
Yaman yaman gələ.*

*Mən aşıq bu dağıylən,
Gül sınımış budağıylən,
Sənə yaxşı deməzlər
Mən ölsəm bu dağıylən.*

Bayatı bitkin, bütöv şeir parçası olduğundan uzun müddət sabit, dəyişməz qala bilir. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün iki misal çəkmək istəyirik:

*Aşığam busə daği,
Əğyarlar busə daği.
Bir ox baskən Aşıqə
Nə tökdün bu sədaği.¹*

Buradakı cinalara diqqət yetirək? Birinci misrada busə öpüş mənasında işlənmişdir. İkinci misrada busmaq, gözləmək, yolu kəsib gizlicə busmaq mənasında işlənmişdir. Üçüncü misrada «sədaq» ox qabıdır. Sədaq həтта «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında da işlənmişdir. Bir ox Aşığı öldürə bilər, bu ox qabını – torbasını niyə qabağıma tökdün. Burada «sədaq» sevgilinin kirpiklərinə bənzədilib, gözəlin kirpiyinin bir tükü aşığı öldürə bilər, bütün kirpiyləri üzə tökməyə nə ehtiyac? Bizə belə gəlir ki, bu bayatıda nə isə bir sənətkar üslubu, möhürü qalmışdır. Şair qələmi, nəfəsi hiss edilməkdədir. İndi ikinci bir bayatıya nəzər salaq?

*Əzizim suda yandı,
Sal gəldi, su dayandı,
Eşq oduna su tökdüm,
Od duşdu su da yandı.*

Bu bayatının da cinaları çox ustalıqla işlənmiş, çox təsirli, sadə, səmimi və yerli-yerindədir. Ancaq bu sadəlik, səmimilik, bayatının ümumi emosianallığını aşağı salmayan orijinallıq göstərir ki, bunu nə vaxt isə xalq yaradıb, yaşadıb, zəmanəmizə gətirib çıxarıb. Üslubu etibarilə sadə olan bu nümunə, ümumiyyətlə, elin hafizəsindən süzülüb tökülmüşdür.

2. Aşığın tərcümeyi-halı ilə əlaqədar yaradılmış bayatılar. Məlumdur ki, aşıq gəzib-dolaşdığı, məclislər apardığı yerlərin adlarını bir sıra bayatılarında saxlamışdır. Bir də Azərbaycan aşıq sənətində belə bir ənənə yaşayır: Aşıq gördüyü və başına gəldiyi əhvalatlar haqqında

¹ Həmin bayatının cinalarını Cabbar Əfəndizadə də şərh etmişdir.

yerincəyə mahnılar qoşur. Belə bir cəhəti biz Sarı Aşığın həyatında da görməkdəyik. Bu əhvalatlarla əlaqədar yaranan bayatıları da diqqətlə arayıb, seçib qruplaşdırmaq olar:

Məs:

*Aşığı tərsinə qoy,
Tər tənə tərsinə qoy.
Yaxşını qibləsinə
Aşığı tərsinə qoy.*

Belə əhvalatların böyk bir qismi, necə deyərlər, Sarı Aşığın «mücüzə»lərilə əlaqədar yaranmışdır. Guya aşiq kimin üzünə baxarsa ürəyindən keçənləri bilirmiş. Bunların bir qismi dastanda toplanmışdır. Məs., dastanın bir yerində Aşıq bir dəstə qıza rast gəlir, bir az aralı isə başqa bir qız tək-tənha fikirli halda pencər yığmış. Bu qızın ürəyindən keçənləri tapmağı qızlar Aşıqdan xahiş edirlər.

Aşıq deyir:

*Mən aşiq dərmə-dərmə,
Dərməni dərmə, dərmə,
Əkilməmiş bostandan
Tikilməmiş çardaqdan
Doğulmamış bir oğlan
Çağırır dərmə-dərmə.*

Qızların arzusu ilə Aşıq bu bayatını belə açır: pencər yığan qızın könlündən keçir ki, kaş bir oğlum olaydı, bostanın qırağında bir qəlbi çardağ tikəydi. Çardaqda oturub bostanı qoruyaydı. Bostana girən olanda oğlum çağırıb deyəydi: Bostana girən, yemişləri dərmə-dərmə! Dastanda belə rəvayətlər çoxdur. Yuxarıda dediyimiz kimi, bunların hamısı Sarı Aşığın haqq aşığı kimi şöhrət tapdığını göstərir və bunların yaşamasının əsas səbəblərindən biri də elə budur.

3.Sarı Aşığın bir sıra bayatıları, tapmaca, bağlama şəklində düzəldilmişdir. Görünür, deyişmələrdə, yarışlarda yalnız aşiq şeirinin hərbe-zorba, qıfılənd, bağlama, təcnis və s. ilə yanaşı, bayatı-bağlamalardan da istifadə edilmişdir.

Belə bağlamalar çox qısa və mükəmməl olduğundan açılması çətin olmuşdur.

Aşıq bənək, bənəkdi,

Sinəm bənək-bənəkdi.

Səndən bir söz soruşdum:

Araz necə sənəkdi?

Aşıq bənək-bənəkdi,

Yüzün zaldı, bənəkdi,

Sən çağır Arazı dursun,

Sayım necə sənəkdi.

4.Sarı Aşığın bayatılarının mühüm bir qismi xalq atalar sözü, məsəl, aforizm, hikmətli sözlərinin əsasında yaradılmışdır. Xalqın ağıl, zəka, müdrikiyini, sınaq və təcrübələrini əsrlərin dərinliyindən gətirən bu hikmətli sözlər sonradan poetik vüsət alaraq, daha təsirli və emosional bir şəkildə aşığın bayatılarında yaşamaqdadır. Sarı Aşıq özü hikmətli sözlər, aforizmlər düzəldərək bayatılara salıb öz dinləyicilərinə öyüd-nəsihətlər də vermişdir:

Aşıq yarıdan keçər,

Gecə yarıdan keçər,

Namərdə dost olanın

Ömrü yarıdan keçər.

Aşığam, yüz il məni,

Düymələ, yüz il məni,

Vəfalı dost yad olmaz,

Görməsə yüz il məni.

5.Sarı Aşıq üslubunun əsas əlamətlərindən biri, bəlkə də ən birincisi bayatılarda cinaslardan istifadə etməsidir. Cəsarətlə deyə bilərik ki, aşığın bayatılarının əksəriyyəti cinaslıdır və bunu sənətkar qəsdən və bilərəkdən etmişdir. Ona görə də cinaslı bayatıların özlərinin üzərində diqqətli müşahidələr aparmaq və Sarı Aşıq qələminin məhsulu olanları seçib ayırmaq mümkündür. Ustalıqla işlədilən cinaslar şeirin səmimiliyini, emosionallığını, təsir gücünü artırır, onda melodik və ritmik mənə çaları yaradır: həm də bu həmin nümunənin yadda qalmasını asanlaşdırmaq üçün sənətkarın işlətdiyi üsullardan biridir:

Mən aşıq gülüstandı,

Aç oxu «Gülüstan»dı,

Bülbülün göz yaşından

Bağçada gül istandı.

Burada cinaslar forma etibarilə eyni sözlərdir. Əsas mənə üçüncü, dördüncü misralarda ifadə edilir. Birinci və

ikinci misralar hazırlıq rolunu oynayır. Bayatı «gülüstandı» sözü üzərində qurulmuşdur.

Bayatının əsrlərin keşməkeşlərindən, imtahanlardan qoruyub gətirən «Bülbülün göz yaşından bağçada gül islandı» misralarıdır. Bu iki misra ayrılıqda məsəl, aforizm kimi də işlənir. Əvvəlinci iki misra dəyişilə də bilər, ancaq bunlar yox.

Sarı Aşığın xalq dilinin oynaqlığı, incəliyi, səmimiyyəti qidalanmaq, sözləri seçib, çeşidləyib işlətmək məharəti oxucunu, dinləyicini vəcdə gətirir:

*Mən aşıq bu dar gündə,
Qəm məni budar gündə
Könlüm istər yarını
Gələydi bu dar gündə.*

Aşığın bayatları əsasən məhəbbət mövzusunda həsr edilmişdir. Burada Aşığın sevgisi, iztirabları, məşuqəyə sonsuz məhəbbəti heyrətamiz bir dillə təsvir edilir.

*Mən aşıqəm, qanlı gül, Bu aşıq oda yandı,
Qanlı seviş, qanlı gül. Od tutdu, o da yandı,
Yemiş bülbül bağırını, Yar çəkdi, mən yeridim,
Çıxmış ağzi qanlı gül. Mən çəkdim, o dayandı.*

Sarı Aşığın yaradıcılığı yalnız bayatılarla məhdudlaşmır. Onun bir sıra gözəlləmə və təcnisləri də olmuşdur. Öz bədiiliyi, səmimiyyəti ilə seçilən belə nümunələr Aşığın bu sahədəki müvəffəqiyyətlərini nümayiş etdirir:

*Qara qaşın oxdu, kirpiyin almaz,
Haramdan oxlasan, yaram sağalmaz.
Gedər bu gözəllik, sənə də qalmaz,
Əgərçi sərxoşsan, ayıl, a Yaxşı!*

*Məni sənə aşıq etdi yarıdan,
Serəqubu haqq götürsün aradan,
İstəyirsən xəbər tutgil Saradan,
Yollarında mənəm sail, a Yaxşı!*

Yaxud, onun hər bəndi beş misradan ibarət olan təcnisinin bir yerində oxuyuruq:

*Gözüm görcək səni, istər kam ala,
Burqəin yüzü dğn dağdır, Yaxşı.
Fələk qoymaz kimsə yetsin kamala,
Baxma bu gec-rəvin dağdır yaxşı,
Ərzi-halım sana əyandı qərəz.*

Bu təcnis beş bənddən ibarətdir. Sonra gələn bütün dörd bəndin birinci üç misrası həm qafiyə, həm də cinasdır. Qalan bütün bəndlərin dördüncü misraları birinci bənddə olan «dağdır» sözü «yaxşı» rədifi ilə mənalandırılır. Birinci bəndin beşinci misrasında olan «əyandı qərəz» bütün bəndlərin beşinci misralarında təkrar edilir. Göründüyü kimi, şeir çox maraqlı bir quruluşa malikdir.

Əzizim Əli Rza müəllim...

Əzizim, mən Sizə çox zəhmət vermişəm, ərkinən Sizi çox incitmişəm. Yənə də incitmək istəyirəm. Mən ömrümün yarısından çoxunu böyük Azərbaycan aşığı Molla Cümənin həyat və fəaliyyətinə həsr eləmişəm. Elin dilindən şeirlərini dənə-dənə yığmışam, evlərə, ayrı-ayrı şəxslərə müraciətlə əlyazmalarını əldə eləmişəm. Aşığın hər bir şeirini əlimdə olan bütün variant və əlyazmaları ilə müqayisə edib nəhayət onun külliyyatına daxil eləmişəm. 41 müəllif vərəqi həcmində olan bu külliyyatı prezident administrasiyası çap eləyib bütün Azərbaycan kitabxanalarına hədiyyə vermişdir. Molla Cümənin həmin külliyyatı hazırda Almaniyanın Halle şəhərində universitetin Landes kitabxanasında saxlanılır. Mən aşığın şeirləri üzərində işləyəndə hər dəfə hansısa bir sənətkarın şeirlərinin izi, təsiri, rayihəsi məni narahat edirdi, həvəsləndirirdi və həm də hər gün düşündürürdü. Nəhayət, bu yaxınlarda böyük şairimiz Molla Pənah Vaqifin əsərlərini təzədən oxudum. Ulu Tanrı, Böyük Allah, bu nə möcüzədir!? M.P. Vaqif və Molla Cümənin iki nəhəng, titanik sənətkarların yaradıcılığı arasında bağlar, tellər, oxşarlıqlar gördüm. Bunlar məni valeh elədi, əməlli-başlı müşahidələr apardım. Əli Rza müəllim, əzizim, mən indi

çox ağır xəstəyəm. İlk müşahidələrimi də demək olar ki, yataqda aparmışam, yazmışam, müşahidələri genişləndirmək üçün mənim nə mənəvi, nə də fiziki imkanım yoxdur.

Əli Rza müəllim. Mən əldə elədiyim müşahidələrimi bir məqalədə ümumiləşdirib Sizin sevimli qəzetimizə göndərirəm. Siz böyük ustad və böyük sənətkarsınız, bir müəlliminiz kimi Sizinlə fəxr eləməyə mənim haqqım və hüququm var. Mən də böyük alim və böyük pedaqoqam, 86 yaşında hələ də əlimdə qələmim işləyir. Sizin də öz müəlliminizlə fəxr eləməyə haqqınız var. Əli Rza müəllim, əzizim, qoy mənim apardığım bu ilk müşahidələr şəxsən Sizin və mənim adımdan elimizin iki böyük sənətkarının ruhlarına oxunan dualar olsun.

Hörmətlə,

Paşa Əfəndiyev
professor, əməkdar elm xadimi
10.06.2014-cü il

MOLLA PƏNAH VAQIF VƏ MOLLA CÜMƏ

Oxucularım fikirləşərlər ki, bu iki böyük sənətkarı nə kimi yaxınlığı, yaradıcılıqları arasında nə kimi oxşarlıq, əlaqə birləşdirə bilər. Mən ömrümün yarısını Molla Cümənin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr eləmişəm. Hər dəfə aşığın şeirlərini müqayisələr aparmaq yolu ilə nəşrə hazırladıqca məni hansısa bir sənətkarın Molla Cümə şeirləri ilə yaxınlıq, oxşarlıq halları düşündürürdü. Bu cəhət aşığımızın həm qoşma, gəraylı və müxəmməslərinə aid idi. Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı ilə xüsusilə məşğul olmamışdım. Ancaq bildiklərim, yaddaşım mənim nə isə bu iki sənətkar arasında oxşarlıq olduğu qənaətinə gətirib çıxarırdı.

Molla Cümənin vətəninə onun şeirlərini topladığım zaman aşığı görənlər, tanıyanlar, sənətkarlar hər zamanlar bir ağızdan deyirdilər ki, Molla Cümə molla olmayıb, mollalığı eləməyib yalnız elmi, bilikli ürfan sahibi olduğuna

görə onun adının əvvəlinə Molla sözünü artırmışlar. Qax rayonunun İlisu kəndində mənə dedilər ki, burada şair Nazim olub, mən onun şəxsiyyətini aydınlaşdırı və şeirlərini tapa bilmədim. Böyük ədəbiyyatşünas və folklorşünasımız Salman Mümtaz 1927-1928-ci illərdə çap elədiyi 2 cildlik «El şairləri» kitabında Nazimin 3 şeirini verib və Molla Məhəmməd Nazim yazıb. Şəkiddə Molla adlandırılan çoxlu şəxslərə rast gəldim. Özü də onlar öz dünyagörüşü, elmi, biliyi, təcrübəsi, müdrikliyi ilə seçilən şəxslər idi. Vaqifin də adının əvvəlinə Molla sözünün artırılması, əlbəttə, mənə görə bu səbəbdən olmuşdur. Bütün Azərbaycanda Vaqif haqqında çox məşhur, yayılmış məsəl, aforizm gəzmiş, elə indi də gəzməkdədir. «Hər oxuyan Molla Pənah olmaz». Vaqifə də Molla Pənah demişlər. Axı Vaqif hələ Qazaxda ikən məktəbdarlıq eləyib, başqa sözlə desək, o, müəllimlik eləmişdir. Molla Cümə Vaqifi tanıyırdımı? İstər-istəməz mənim qarşıma tez-tez belə əhəmiyyətli suallar çıxırdı. Görəsən, Vaqifin özü yaradıcılığı haqqında aşıq nə və nəyi bilirdi? Sonralar mən təbii ki, Vaqifin şeirlərini yenidən oxudum, qarşıma çox ibrətamiz hallar gəlib çıxdı. Doğrudur, Molla Cümənin poeziyasında Vaqifin adı çəkilmir. Ancaq Vaqif poeziyasının rayihəsi, sirri, gözəlliyi Molla Cüməni bir sənətkar kimi heyran eləmişdi. Molla Cümə Vaqifin yaradıcılığı haqqında eşitmişdi. Çünki Molla Pənah Vaqifin şeirləri bütün Azərbaycanda dilləri dolaşırdı. O biri tərəfdən axı aşıqlarımız səyyar sənətkarlardır. Onlar bütün ölkədə el, oba, məhəllə, bölgələri özlərinə yaxın olan ölkələri də dolaşırdılar. Bu baxımdan Molla Cümənin Vaqifi tanıması tamamilə təbii idi. Görün, Varxiyanlı aşıq Məhəmməd hələ XIX əsrdə nə deyirdi:

*Məhəmmədəm gəşt elədim
Bu cümlə cahamı gəzib
Gəncəni, Qarabağı
Şəkini, Şirvanı gəzib*

*Xoy, Salmas, Marağa
Təbrizi, Tehranı gəzib.*

Aşıqlarımız Türkiyəyə, Gürcüstana, Qərbi Azərbaycana, Dağıstana, İrana səfər edir, həm öz şeirlərini oxuyur, yayır, aşkarlayır. Şahidi olurlar ki, böyük ustad Vaqif onlardan qabaq gəlib elin içərisində dolaşır, oralarda çoxdan şair öz gözəl gözəlləmələri ilə hakimdir. Beləliklə, baxın Azərbaycan aşıqları məhz bu yolla Vaqif poeziyasına vaqif olurdular.

Molla Cümə şeirləri ilə Molla Pənah Vaqif yaradıcılığı arasında çox aydınlıqla görünən tellər, bağlar var. Böyük aşığımız böyük şairimizin yaradıcılığı ilə necə, nə yolla və harada tanış ola bilərdi? Mən çox inamla və cəsarətlə deyirəm, mənim apardığım müşahidələrimə görə Molla Cümə böyük, ulu şairimizin yaradıcılığına vaqif idi. Ancaq bu sadəcə danışıqdır. Bunu sübuta yetirmək üçün çoxlu axtarışlar, müqayisə və təhlillər aparmaq lazımdır. Bunun üçün xüsusi tədqiqat işləri görmək gərəkdir. Əlbəttə, bunu tezliklə birinci axtarışda aşkarlamaq çətindir. Çox ehtiyatla, səbrlə, diqqətlə yoxlamaq, xalqımızın hər iki sənətkarının yaxınlıq və oxşarlığını göstərmək lazımdır. Uzun illər bu iki sənətkarın yaradıcılıqları arasında olan yaxınlıq, tellər və bağlar məni rahat buraxmırdı. Axı bu möcüzədir, özü də çox ibrətamiz bir möcüzədir. Vaqif və Molla Cümə yaradıcılıqları arasında yaxınlıq və oxşarlıq üzə çıxır. Mən bu sahədə kiçik və ilk müşahidə aparmaq qərarına gəldim. Onu da deyim ki, bu yaxınlıq və oxşarlığın çox dərin kökləri var. Bunları axtarmaq, üzə çıxarmaq folklorşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq üçün çox vacib problemlərdən biridir.

Mən şəxsən bu işə formal, xüsusi müqayisələrlə başlamaq istəyirəm. İlahi, hər iki sənətkarın nə qədər də oxşar, yaxın əsərləri var. Elə bunların özü də sübut edir ki, Molla Cümə Vaqifi, onun dünya şöhrətli yaradıcılığını, xüsusilə də qoşma, təcnis və deyişmələrini yaxşı tanıyır və

ürəklə bəhrələnirdi. Hər iki sənətkarın eyni bir şeiri üzərində müşahidələr aparmaq uğurludur.

Şeirlərində Vaqif əvvəlcə gözəlin portretini çəkir, gözəlliklərini, əlamətlərini sadalayır. Molla Cümə isə «gözəl» deyərək müxtəlif mənalar üzərində şeirini tamamlayır. Elə bil Vaqif tərəfindən portreti çəkilmiş gözələ vurulan Molla Cümə ondan çarə istəyir. Başqa sözlə, Molla Cümə gözəli artıq tərifləri, əlamətləri aşkar edilmiş hazır gözəldir. Vaqif isə onun gözəlliklərini, əlamətləri ilə şeirə gətirir. Vaqif gözəl sözünü müxtəlif mənalarda işlətməklə gözəlin gözəlliyini ustalıqla poetikləşdirir. Oxucuya aydın olsun ki, söhbət hər iki sənətkarın gözəlin tərifinə elədiyi və bir-birinə oxşar, yaxın olan «gözəl» şeirindən gedir.

Vaqif:

*Gözəl qamət, gözəl gərdən, gözəl üz
Gözəl olmaz sən tək olsa, gözəl yüz
Gözəl canı munca yetər, gözəl üz
Gözəl deyil, etmə, gözəl alı sən.*

Molla Cümə:

*Gözəl bircə, gözəl, dayan burada
Gözəl dərdim gözəl deyim sənə get
Gözəl günüm gözəl qoydun qarada
Gözəl, rəhmin gözəl eylə mənə get.*

Vaqif:

*Gözəl durub, gözəl gəzib, gözəl bax
Gözəl kəlbəm, sal boynuma gözəl bağ
Gözəl, seyrü kaşt eyləyib gözəl bağ
Gözəl, dər budaqdan gözəl alı sən.*

Molla Cümə:

*Gözəl varmı gözəl dərdə dərmanım
Gözəl aldı gözəl dinim, imanım
Gözəl sən, gözəl İsmi Pünhanım
Gözəl doğru, gözəl cavab denə get.*

Hər iki sənətkarın elə şeirləri var ki, onlar arasında oxşarlıq, yaxınlıq göz qabağındadır. Burada istər-istəməz ustad-şagird ənənəsi özünü aydıncasına göstərməkdədir.

Vaqif:

*Bir fitnə fellinin, üzü xallının
Bir şirin dillinin qurbanıyam mən.
Bir qənd məqallının ləb zülallının
Bir ağzı ballının qurbanıyam mən.*

Molla Cümə:

*Bir zülfü ənbərə, qaşu peykərə
Bir gözü xumara canım peşkəşdir
Bir yanaq əhmərə, üzü qəmərə
Bir dişi gövhərə canım peşkəşdir.*

Vaqif:

*Bir süsən muylunun, səmən boylunun
Friştə xoylunun, mələk soylunun
Bir cənnət küylünün, Tuba boylunun
Bir şümşad qollunun qurbanıyam mən.*

Molla Cümə:

*Bir ismi əzbərə, əndamı tərə
Bir cavan bəşərə, gözəl düxtərə
Bir eşqi əxkərə çox zülümkərə
Cüməyəm, əşkara canım peşkəşdir.*

Vaqif Azərbaycanın aşıq sənətinin ənənələri üzərində pərvəriş tapmışdır. Onun bütün şeirləri öz köklərini Azərbaycan aşıqlarının şeirlərindən götürür. Beləliklə, Vaqif böyük ustad sənətkar, müəlim kimi formalaşmışdır. Bunun ikinci bir tərəfi də var. Azərbaycan aşıq sənətinin ənənələrindən güc-qüvvət alan Vaqif sonralar özündən sonra yetişən aşıqların, ən böyük ustadları da daxil olmaqla ustadı olmuşdur. Vaqifdən sonra elə bir Azərbaycan aşığını tapmaq olmaz ki, o, böyük sənətkarın yaradıcılığından bəhrələnməmiş olsun. Akademik Həmid Araslı yazır ki, XIX və XX əsrlərin aşıqlarının çoxu Vaqifin mövzularını təkrar etmiş, onun kimi qoşmalar yaratmağa çalışmış, onun qafiyələrini, rədiflərini və bədii ifadələrini dönə-dönə işlətmişlər.

Vaqif:

*Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdu.
Dügiylə yağ hamı çoxdan tükənmiş
Ət heç ələ düşməz motal da yoxdu.*

Hüseyn Bozalqanlı:

*Nə odun var evdə ocaq qalayaq,
Nə yağ var ki, plov üstə calayaq,
Gedək kimin sinisini yalayaq,
Ölmürük, etmirik acəl də yoxdur.*

Vaqif aşıqların içində böyüyüb. Kiçik yaşlarından onun sinəsi el sözləri, aşıq dastan və qoşmaları ilə dolmuşdu. Ona görə hələ Qazaxda ikən ilk şeirini də qoşma üstündə yazmışdı. Xalq aşıq şeirlərində böyük məharətlə ifa edilən məhəbbət mövzusu onun yaradıcılığında da əsas istiqamət olaraq qalırdı. Vaqif artıq Qarabağa sinəsi el sözləri ilə dolu gəlmişdi. Vaqif Azərbaycan aşıq sənətinin yetirməsidir. Ona görə də qoşma, təcnis, gözəlləmələrin əksəriyyəti ustad aşıqlarımızın rədiflərinə bənzəyirdi. Beləliklə, Vaqif yaradıcılığı üçün Qarabağda gözəl şərait yaranmışdı. Onun qoşmaları dağ çeşməsindən gələn büllur bulaq kimi axıb tökülürdü. Hətta ən böyük ustad aşıqlarımızı da heyrətə gətirirdi.

Qarabağın Abdal-Gülablı kəndindən olan böyük aşığımız Valeh cahannamə yazıb. Bu şeirdə Şərqi böyük sənətkarlarının, hökmdarlarının adlarını çəkir. Son bənddə Vaqif yad edilir. Çox diqqətəlayiqdir ki, Valeh Vaqifi böyük sənətkar adlandırır və həm də kamal sahibi hesab edir:

*Hanı Molla Pənah bivəfa cahan
Təxəllüsü «Vaqif», nəzmi dürəfşan
İndi eyləmişən xak ilə yeksan
Tapmaq olmaz o kamalda can hanı?*

Firidun bəy Köçərli əsərlərində Əli adlı bir aşıq haqqında məlumat vermişdir. O yazır: «Aşıq Əlinin bir neçə kəlamından ki, Mirzə Yusif Qaracadağı tərtib etdiyi məcmuədə dərc olunmuşdur. Belə məlum olur ki, onun elm

və savadı yox imiş və ona şair deyilməyib, aşiq deyilib». F.Köçərli sonra göstərir ki, kəlamından görünür ki, aşiq Əli Vaqifin müasiri olmuşdur. Aşığın şeirləri içərisində ədib həm lətafətliələrinin, həm də qüsurlu olanlarının da olduğunu qeyd edir. Rəvan və təsirli şeirlərindən misallar verir.

*Əliyəm, çox çəkdim dərdi bələdan,
Qəm əl götürmədi mən mübtəladan,
Aləmi-ərvahda qalü-bələdan,
Xun cigərli qara dağlı olmuşam.*

Bundan sonra F.Köçərli aşiq Əlinin Vaqifi tərif etdiyi qoşmasını da misal gətirir. Dörd bənddən ibarət olan bu şeirin son bəndi belədir:

*Əli çəkər gecə-gündüz ahı-zar
Kəsildi müdarə, getdi ixtiyar
Vaqif olsun bu mənadan xəbərdar
Mədinə kuyinə Səkinə gəlmiş.*

Deməli, Aşiq Əli Qaracadağdan Qarabağa Vaqifin hüzuruna gəlmiş, başqa sözlə, ona pənah gətirmişdir. Firidun bəy Köçərli sonra belə bir qeyd verir: Səkinə aşiq Əlinin arvadıdır. Qaracadağdan Qarabağa gələndə aşiq Əli öz hərəmini dəxi oraya gətirmişdi və Molla Pənahın övrəti Mədinə ilə Səkinə görüşübdür.

Vaqif bütün Azərbaycan ədəbiyyatına, xüsusilə də aşiq sənətinə böyük və qüdrətli təsir göstərmişdir. Belə bir sualı da axtarmaq istəmişəm. Deyərlər ki, Molla Cümə Vaqifi oxuya bilərdimi? Necə və hansı bir yolla? Aydındır ki, təkrar edirəm, bütün ustad aşıqlarımız səyyar sənətkarlardır. Onlar ömrü boyu el, ölkə gəzirlər. Aşiq Ələsgər deyirdir ki, o, aşiq kimi diyar-diyar gəzmişdir. Aşiq Hüseyn Bozalqanlı deyir ki, o, «Koroğlu» dastanının ən böyük qollarından birini Göyçəli aşiq Musadan almışdır. Qurbani Dədə Yediyarın yanına getmişdi. Aşiq Valeh Dağıstana Zərnigarın görüşünə yollanmışdı. Xəstə Qasım isə Dağıstanda Ləzgi Əhmədlə görüşmüşdü.

Azərbaycan aşıq sənəti bənzəri, bərabəri olmayan böyük mənəvi sərvətdir. Bu böyük sərvəti Azərbaycan xalqının ustad aşıqlar kollektivi yaradıb. Mənə belə gəlir ki, əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif rayon və bölgələrində yaşayıb-yaradan aşıqlar biri digəri ilə əlaqədə olmuş, bu böyük və kamil sənətin ölkənin hər bir guşəsində yayılması üçün əlindən gələni əsirgəməmişlər. Xəstə Qasım Dağıstana gəzməyə getməmişdi. O, bu bölgənin aşıqları ilə əlaqə yaratmaq, yaxından tanış olmaq üçün getmişdi. Həm öyrədir, həm də öyrənirdi. Bu mənada böyük sənətkarımız Vaqifin qoşmaları məhz görkəmli aşıqlarımız vasitəsilə ölkənin bütün ucqar guşələrində belə yayılırdı. Vaqifi bütün Azərbaycan aşıqları tanıyır, əsərlərini oxuyur və yayırdılar. Vaqif Azərbaycan aşıq sənəti üçün bir məktəb olmuşdu.

Molla Pənah Vaqifin cüt gözəlin tərifinə həsr edilən iki şeiri var, qoşma üstündədir. Şeirin birində gözəllərin adları çəkilmir, heç bir nişanəsi də göstərilmir. Həmin şeirdən nümunələrə diqqət yetirək:

*Bir-birinə həmdəm iki növcavan
Biri güldür, biri gülgəz yanaqlı,
Biri tər sinəli, ayna əndamlı
Biri nar məməli, nəsrin buxaqlı.
...Biri bəstə boylu, narınc örtüklü
Biri şux baxışlı, xəncər kirpikli
Biri dal gərdənli, süzgün sümüklü
Biri uzun qaşlı, həm gen qabaqlı.*

Şair cüt gözəlin tərifinə həsr elədiyi ikinci şeirində artıq gözəlləri reallaşdırır, öz adı və gözəlliyi ilə tərifləyir.

*Səhər-səhər həsrətilən gəzirdim
Cüt qoşa nar gördüm iki sinədə
Birisi qız idi, birisi gəlin
Can qurban eylərəm ikisinə də.
...Gəlinin yaxası polad iynəli
Qızın yaxasıdır çarpaz düyməli
İkisin də gərək gözəl öyməli
Can qurban eylərəm ikisinə də.*

Şeirlərə diqqət yetirək, gözəllər özlərini tərif eləmir, gözəlliyini öymürlər. Onları Vaqif özü tərifləyir, onların ən gözəl məziyyətlərini şeirə gətirir.

Böyük aşiq Molla Cümənin də «Qızla gəlinin deyişməsi» adlı kiçik bir əsəri var. Bu deyişməni ilk dəfə Nurəddin Hacızadə şifahi dildən toplayıb «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalında çap eləmişdir (1930). Sonra mən bütün əlyazmalarından götürüb müqayisələr aparıb aşığın külliyyatına daxil eləmişəm. Bu şeirdə gəlin və qız özlərini tərifləyir, biri digərindən üstünlüyünü göstərməyə çalışırlar.

*Qızla gəlin bir xəlvətdə cəng elər
Qız deyər ki, incə belim var mənim,
Hansı kəsnən iki kəlmə danışsam
Eşqə sallam, şirin dilim var mənim.*

*Gəlin deyər qız özünə güvənmə,
Bax sənin tək yüz sığalım var mənim.
Nə boy buxun, nə yaraşiq, nə əndam
Gözəllikdə hər cəlalım var mənim.*

*Qız deyər ki, mənə başlama cəngə
Məclislərdə mən oynaram hər həngə
İstanbula, ingilisə, firəngə
İş bildirəm bu kamalım var mənim.*

Hər iki sənətkar böyük ustalıqla, bədii incəliklə eyni bir mövzunu özlərinə məxsus orijinalılıqla qələmə almışlar. Göründüyü kimi, bu mövzuya əvvəlcə Molla Pənah Vaqif müraciət edib, Molla Cümə də özünəməxsus orijinalılıqla həmin mövzuya yüksək sənətkarlıqla bədii don geydirmişdir. Mənə görə Vaqif şeirlərinin Azərbaycanı dolaşması həqiqəti aydınca görünür.

1947-ci il. Mən Pedaqoji İnstitutun birinci kurs tələbəsiyəm. Bakıya gəldiyimin heç bir ili də tamam olmamışdır. Eşitdim ki, Yazıçılar İttifaqında Nizami Gəncəvinin yubileyinə həsr olunan böyük bir iclas keçiriləcək. Mən hər gün Nizami haqqında prof.M.Rəfilinin mühazirəsinə qulaq asırdım. Nizami artıq filologiya fakültəsinin tələbəsi kimi mənim ən sevimli sənətkarlarımdan birinə çevrilmişdi. Mən

indi təəccüb içindəyəm, hələ Bakını heç yaxşı tanımırdım. Hansısa yolla özümü Yazıçılar İttifaqının Natəvan adına klubuna yetirdim, bir küncdə oturdum. Azərbaycanın ən böyük, hörmətli yazıçı və alimləri bu kluba toplaşmışdı. Mən demək olar ki, heç kimi tanımırdım, ilk dəfə görürdüm. Prezidiumda Səməd Vurğunu gördüm, ortada oturmuşdu. Az keçməmiş şair ayağa durdu, iclası açdı, kağızsız, qələmsiz danışdı. Danışdıqca da qürrələnir, həyəcanlanır, necə deyərlər, ilhamlanır. Birdən hər iki əlini qabağındakı masanın üstünə qoyub bir sağına, bir də soluna baxdı. Həmkarlarına müraciətlə: «Qızıl kimi sözlər danışırım, ancaq yazanı isə yoxdur» dedi. İlahi, əgər böyük şairimizin bu konfransın açılışındakı çıxışı yazılmış olsaydı, böyük Nizami haqqında ən qiymətli və böyük əsər olardı. İclasda böyük alimlər bir-birinin dalınca məruzələrlə çıxış elədilər. Nizami məclisi məni götürmüşdü, rahat ola bilmirdim. Yataqxanaya gəldim, gecə saat birə qədər gözümə yuxu getmədi. Ədəbiyyatdan mühazirələri yazdığım dəftərin lap birinci vərəqində sol tərəfə böyük qürur və sevinc hissləri ilə iri hərflərlə qeyd elədim. Səməd Vurğun Nizami haqqında çıxışında qürurla dedi ki, «Nizami Azərbaycan xalqının kamal günəşidir». Nizami Gəncəvi əsrlərlə öz kamalı, ağı, mədəniyyəti ilə doğma Azərbaycanı bəzəyir. Bir müddətdən sonra şair Səməd Vurğunun aşağıdakı misaraları da dilimin əzbəri oldu.

Aydanmı, günəşdənmi yarandın, de nədən sən

Xalqın gözü də, qəlbi də, vicdanı da sənsən.

Nizami deyirdi:

İnsana zinətdir onun kamalı

Ağıdır onun dövləti, malı.

Böyük Nizaminin kamal günəşli əsərləri doğma xalqının həyatını işıqlandırmışdır. Kamal irəliləyib XVIII əsrin astanasına çıxmışdır. Sevimli şairimiz Molla Pənah Vaqif bu zaman böyük ehtiyat və narahatlıqla kamal mənəviyyatını izah etməyə başladı. Lap elə birinci şeirində bu narahatlığı biz görməkdəyik:

*Bayram oldu heç bilmirəm neyləyim
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.
...Bizim bu dünyada nə malımız var,
Nə də evdə sahib-camalımız var,
Vaqif, öyünmə ki, kamalımız var,
Allaha şükür ki, kamal da yoxdur.*

Molla Pənah Vaqif gözəlin bütün gözəlliklərini yüksək bədii bir dillə tərifləyir. Gözəlin ayağındakı başmağından tutub telinə sancılan şanasına qədər gözəli istəyirdi. Bununla belə Vaqif öz gözəlini eyni zamanda ağıllı, kamallı, mərifətli, təmiz görmək istəyirdi. Onun gözəllərinin gözəlliklərini ağıl və kamal tamamlayırdı. Bunlar göstərir ki, Vaqif heç zaman ağılı, kamalı, həyanı unutmamışdır. Bununla bağlı şairin yaradıcılığından bir-iki misal gətirmək istəyirəm.

*...Bulaq tək qaynaya həm gözü, qaş
Artıq ola həm **kamalı** gözəlin.
...Zülfü ənbər – ağılı başdan dağıdan
Nə sözü var **kamalına** Vaqifin.
..Eyb olmaya kirpiyində qaşında
Həyası üzündə **əqli** başında.
...Səni tək gözəl sevən kimsənə
Dəxi əqlə, bir **kəmalə** gəlirmi.
...Çünki belə imiş dünyanın halı
Əbəs ki, yetişdin **kəmalə** Vaqif.*

Aşıqlarımızın yaradıcılığında ustadnamələr var. Bunlar ustad, ulu, böyük sözləridir. Ustadnamələri adətən aşıqlar apardığı məclislərin əvvəlində oxuyur, necə deyərlər, doğma xalqına ağıl, kamal, mərifət dərsi keçirlər. Dastanların əvvəlində ustadnamələrə xüsusi yer verilir. Burada aşıqlar hər cür, necə deyərlər, ürfani, əxlaqi, mənəvi dərslər keçirlər.

Aşıq Könlü:

*Üç nə idi gəldi adəm üstünə
Danışanda biri başda dayandı.*

*İkisi dolandı cümlə əzanı
Biri üzdə, biri döşdə dayandı.*

Molla Cümə:

*Ağıl, həya, iman üçü gəldilər
Danışanda ağıl başda dayandı.*

*İkisi dolandı cümlə əzanı
Həya üzdə, iman döşdə dayandı.*

Əlbəttə belə deyişmə və ustadnamələr öz rəngarəng mövzuları ilə seçilir. Hamısı da bir məqsəd daşıyır – dinləyicilərə təsir edərək onları tərbiyələndirmək.

Aşıq Könlü:

*Xuda neynən ərş əlanı bəzədi
O nədir ki, qızıl güldən təzədi
O nədir ki, əvvəl-axır bizədi
Nübat-nübat axır nəsdə dayandı.*

Molla Cümə:

*Həsən Hüseyn ərş əlanı bəzədi
O elmdir qızıl güldən təzədi
O ölümdür əvvəl axır bizədi
Nübat-nübat axır nəsdə dayandı.*

Dahilərimizin kamal arzusu öz yolu ilə gəlib XIX əsrə də yetişdi. Böyük ədib və filosof M.F.Axundov «Həkayəti Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasında lap çox sevdiyi surəti olan şair Hacı Nurunun dili ilə deyirdi: «Kamal ata börkü deyil ki, atadan oğula keç». Deməli, kamal ya ilahidən verilir, yaxud da və xüsusi ilə böyük zəhmət, əmək, məhrumiyətlər hesabına həyatda qazanılır. Bənzərsiz aşığımız Ələsgər elə bil ustadı Vaqifin dilindən aldığı kamal sözünü özünün ən yaxşı əsərlərindən birində aşkarladı:

*Aşıq olub diyar-diyar gəzənin
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir,
Oturub durmaqda ədəbin bilə
Mərifət elmində dolu gərəkdir.*

*Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra
Şeytanı öldürə nəfsin yandıra
El içində pak otura, pak dura
Dahısınca xoş sədəli gərəkdir.*

Böyük Nizaminin, Vaqif, M.F.Axundov, Aşıq Ələsgər kimi sənətkarların kamal arzularını böyük şairimiz Səməd Vurğun heç zaman unutmamışdır. Son əsəri olan «İnsan»ın baş qəhrəmanı Şahbaz qürurla deyirdi ki, «qalib gələcəkmi çahanda kamal». Böyük dahilərimizin arzusu bu idi, qoy bəşər övladı ağıl, kamalla yaşasın.

Adam heyran qalır ki, M.P.Vaqif nə dərəcədə ustalıqla, sənətkar təbi ilə şeirlərdə sənətin incəliklərinə riayət edir. Böyük ustad qafiyələri, rədifləri, misra və bəndləri düzərkən, onların qarşılıqlarını şirin-şəkər dilimizin zəngin, rəngarəng xəzinəsindən necə də tapıb üzə çıxarır, şeirlərini bəzəyir, zینətləndirir. Bütün bunlar hamısı onun Allahın verdiyi böyük və dərin, tükənməz istedadından irəli gəlirdi.

Ey süsən sünbülüm, al zənəxdanım

Qurban olsun lələ, gül ilə sənə

Bir neçə gündür ki, səndən ayırıyam

Sanasan həsrətəm il ilə sənə.

Deməli çox gizlin dərdi-dilim var,

Qorxuram ki, deyim eşidə əğyar

İstərəm ki, yazam göndərəm ey yar

Səhər oğrun əsən yel ilə sənə.

Ağzı piyaləsən, gərdəni mina

Nazik əllərində innabı həna

Səni görən deyər yaşılbaş sona

Ucu həlqə, siyah tel ilə sənə.

Çoxlar sənə iyma ilə baş əyər

Mum tək ərir, olsa bağı daş əgər

Tuba görsə ikram eylər baş əyər

Bu gözəl boy ilə bel ilə sənə.

Yadıma düşəndə zülfün ənbəri

Qüllab girər ciyərimdən içəri

*Mən şaham, ey gözəllərin sərvəri
Qurbanam Vaqif tək qul ilən sənə.*

Bununla belə M.P.Vaqif qoşmalarında biz, necə deyərlər, klassik şeir ənənələrindən axıb gələn müəyyən dərəcədə çətin, ağır görünən ifadələrə də rast gəlirik. Doğrudur, bunlar şairin yüksək sənətkarlıqla işlətdiyi aşiq sənətindən qopub gələn ifadələr içərisində o qədər də hiss olunmur. Şairin klassik şeir formalarından istifadə ilə işlətdiyi bəzi söz və ifadələri burada göstərmək istəyirik. Lal-əhmər, hindu-xal, şamu-səhər, qəmi-eşq, misli səlasil, qibləgah-tər, şuxi-sitəmkar, bari-möhnət, zərb-ab, qeybü-xəzan, cümlə-cahan, huriyi qılman, haq-nahaq, afəti-can və sairə. Onu da əlavə edim ki, Molla Cümənin qoşma və gəraylılarında belə ifadə və birləşmələr demək olar ki, yoxdur. Aşiq elin qaynayan, çağlayan dilindən seçdiyi sadə, axıcı, şirəli sözlərlə şeirlərini qurub tamamlayır.

*Ay ağalar, sizdən xəbər alayım
Dərdimə dərd qatan burada kimdir.*

*Siz Allah, göstərin onu görəyim
Qəlbimi saxlayan qarada kimdir.*

*İkimiz danışaq siz qulaq asın
Görün zəhmətini, eşqin bəlasın
Alıba başına yarın sövdəsini
Nahaq bədnam olan orada kimdir.*

*Yüz dərman tapıldı çarəmdən qeyri
Yüz dərdlər sağaldı yaramdan qeyri
Fərhad ilə Məcnun, Kərəmdən qeyri
Cümə tək yetməyən murada kimdir.*

M.P.Vaqif də Molla Cümə də saysız-hesabsız müxəmməslər yazmışlar. Vaqifin müxəmməsləri klassik şeir üslubundadır. Bütün müxəmməslərin hər bəndi beş misradan və beş bənddən ibarətdir. Bizim aşiq sənətimizdə müxəmməs adında həm şeir forması var, həm də aşiq havası var. Molla Cümənin bütün müxəmməsləri məhz aşiq havaları üstündə qurulmuşdur. Şeirlərdə misra və bəndlərin sayı məhz müxəmməs aşiq havasının quruluşuna uyğun

şəkildə yaradılır və oxunur. Hər iki sənətkarın bu formada şeirləri haqqında mənim qeydlərim çoxdur, özü də maraqlıdır. Bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək istəyirəm. İlahi, həm Vaqif və həm də Molla Cümə nə qədər şirin-şəkar dilimizi bilir və böyük dahiliklə onun rəvnəqlərini qurub qoşduğu müxəmməslərində yerli-yerində işlədə bilirlər. Ana dilimizin möcüzələri hər iki böyük sənətkarın, mən əlbəttə müxəmməslərini nəzərdə tuturam, yaradıcılığından, axtarıb, arayıb tapıb üzə çıxarmaq olar. Mən hər iki sənətkarın müxəmməslərindən bəzi bəndləri burada misal gətirmək istəyirəm.

Vaqif:

*Nə zaman ki, deyəsən ey güli-xəndan, gedərəm
Bil ki, mən həm düşübən dalına giryən gedərəm
Yəni zülfün kimi çox halı pərişan gedərəm
Öz ayağınla gəlibsən, sənə qurban, gedərəm
Ey qara kirpiyi ox, qaşı kaman, xoş gəldin!*

Molla Cümə:

*Ol yaradan yaradıbdır
Sən balam necə nazlı.
İncə belli şümşad əlli
Fəsih dilli, şirin sözlü.
Orta boylu, gözəl xoylu,
Ənbər buylu qəmər üzlü,
Qələm qaşlı, şux baxışlı,
İnci dişli, maral gözlü,
İzin ver, hüsnünə edim
Doyunca tamaşa dilbər.*

Vaqif:

*Qaməti mövzun ilə bir sərvi-gülşənsən, gözəl
İki dünyanın səfavü zövqünə təksən, gözəl
İtməyə gözdən, könüldən ayrısən gənsən, gözəl
Fikri, zikri dediyi danışdığı sənsən, gözəl
Mayıl olmaz hər yetən göftarə, gördüm Vaqifi.*

Molla Cümə:

*A gəlin, yoxdur ayıb
Qaş kirpiyin gözün gözəl.
Dil gözəl, dodaq gözəl
Yanaq gözəl, üzün gözəl.
Xoy gözəl, qılıq gözəl
Söhbət gözəl, sözün gözəl.
Boy gözəl, buxun gözəl
Qamət gözəl, özün gözəl.
A gəlin oxşar canın
Yağmış təzə qara gəlin.*

Akademik Həmid Araslı məqalələrinin birində yazmışdır ki, Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Aşıq Valeh kimi ustad aşıqların vaxtilə klassik şeir üslubunda əsərləri olub. Məsələn: rübai, mütəəmməs, qəzəl, mürəbbə və sairə. Belə şeirlər yazıya alınmadığı və aşıqlar tərəfindən ifa edilmədiyi üçün qalmamışdır. Məlumdur ki, Molla Pənah Vaqif klassik şeir üslubunda çoxlu əsərlər yazmışdır. Klassik şeir üslubunda şeirlər Molla Cümənin də yaradıcılığında var. Buna mən xüsusilə aşığın qəzəllərini göstərə bilərəm. Aşığın qəzəllərini ilk dəfə əlyazmalarından tapıb mən çap eləmişəm. Çox diqqətəlayiqdir ki, Vaqifin və Molla Cümənin qəzəlləri içərisində oxşar nümunələr vardır. İndi mən hər iki sənətkardan bir qəzəl misal göstərəcəyəm.

Molla Pənah Vaqif:

*Aydın olsun gözlərin kim gəldi yarın kağızı
Könlümü şad eylədi gözəl nigarın kağızı.
Oxudum, öpdüm gözə sürtdüm dedim səd mərhəbə
Gözüm üstə var yerin ey gülüzarın kağızı.
Səndən ayrı ol qədər qan ağladım kim dəmbədəm
Yaşa batıb islanıb səbri qərarın kağızı.
Çox çəkirdim intizarın gözlərim yolda idi
Şükrüllah gəldi çeşmi xumarın kağızı.
Qeyri yarı ey gözəl qılma bədəl sən Vaqifə
Yadigar saxla bu olsun etibarın kağızı.*

Molla Cümənin qəzəli:

*Səhərdən yollara çıxdım gördüm ki, mehriban gəlir
Qış günləri yaza döndü şirin dil xoş zəban gəlir.*

*Can cəsəddə lərzələnib ağıl başdan çıxmaq istər
Öz-özümə səbir verdim dedim mahi-taban gəlir.*

Çıxardıb al libasını geyibdi qara donları

Yəqin bildim eşq ucundan halı çox pərişan gəlir.

*Dörd yanına nəzər eylər kimsə yox dərdin söyləyə
Ayrı düşüb şeydasından çəkib ahu-fəğan gəlir.*

Molla Cümə çıx daldadan səni görsün o sirdaşın

Bəlkə canı qərar tapə eşidib bigüman gəlir.

Hər iki sənətkarın yaradıcılığında çox maraqlı şeirlərdən biri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Əcəba, bir-birindən xəbərsiz yazılan bu müxəmməslərdə necə də oxşarlıqlar var. Bəlkə Molla Cümə doğrudan da Vaqifin bu şeirini nə vaxtsa eşidib, yaxud hardasa ona qulaq asıb. Hər halda bu şeirlər arasında yaxınlıq, bir-biri ilə tanışlıq göz qabağındadır. Görün, böyük ustad Vaqif necə də sonrakı yenə də ustad olan sənətkarların yaradıcılığına yol tapırdı.

Molla Pənah Vaqif:

Gədə, mən qurban olum qaşları kaman bacına

Belə bir şux baxan kirpiyi peykan bacına

Məməsi misli-şəkər, gözləri ceyran bacına

Dişi dür, ağzı sədəf, ləbləri mərcan bacına

Məst dəmənəkəşi xəndani xuraman bacına.

Molla Cümə:

Gədə mən qurban olum

Gözləri göyçək bacına.

Başında kələğayı

Baftası ləçək bacına.

Saçları güləbatın

Teli qurumsaq bacına.

Qabağı ayna kimi

Yanağı çiçək bacına.

Him vurub qaş oynadan

Sığallı birçək bacına.

*Gədə mən qurban olum
Gözləri göyçək bacına.*

Hər iki sənətkarda müxəmməs gözəlin tərifinə həsr olunub. Onun gəzişi, duruşu, baxışı, geyimi, nazı, qəməzləri, nadir gözəlliyi, üzü, dişləri, dodaqları, baxışları və s. Oxucuların icazəsi ilə mən hər iki sənətkarın müxəmməsindən daha iki bənd gətirməyi məsləhət bilirəm.

Vaqif:

*Görmüşəm gözlərimi - nərgizi məstanə kimi
Gecə-gündüz gəzərəm çölləri divanə kimi.
Ələ düşsə dönərəm başına pərvanə kimi
Parə-parə ciyərim eyləmişəm şanə kimi
İstərəm sarmaşam ol zülfü pərişan bacına.*

Molla Cümə:

*Gözləri büllur kimi
Qaşlarının əyməsi xub.
Qoynunda cüt şamama
Yengicə dəyməsi xub.
Belində gümüş kəmə
Yaxasında düyməsi xub.
Ayağında kişmir tuman
Taftalı yun geyməsi xub.
İstiğa çəpkən olan
Zər ciqqə əlcək bacına,
Gədə mən qurban olum
Gözləri göyçək bacına.*

Molla Pənah Vaqif və Molla Cümə bütün bəndlərin sonunda birinci bəndin iki misrasını təkrar edərək şeirin təsir qüvvəsini çoxaldırlar.

Molla Pənah Vaqif klassik Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlərdə yetişdirdiyi nadir simalardan biridir. Doğrudur, kökündə, mənbəyində Azərbaycan aşiq sənətinin ənənələri dayanır. Ancaq unutmayaq ki, Vaqif klassik şeir üslubunu çox heyrətlə aşiq sənəti ənənələri ilə qovuşdurmuşdur. Onun ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz tarixində ən böyük xidmətlərindən biri də budur. Məsələn, Vaqif də

müxəmməs yazıb, Molla Cümə də. Vaqifin müxəmməslərinin ayaqları klassik şeir üslubunda bərkiyib. Molla Cümənin müxəmməsləri isə saz havaları üstündə qurulmuşdur. Çox zaman hər iki sənətkar eyni rədif üstündə müxəmməslərini düzüb-qoşurlar. Əlbəttə, şeirlər biri digərinin himayəsi ilə dünyaya gəlmişdir. Vaqif deyir:

*Dilbər, nə deyim sən kimi canan ələ düşməz
Zülfün kimi heç zülfü pərişan ələ düşməz
Ləbin kimi bir ləli-Bədəxşan ələ düşməz
Bir yerdə belə həkimi-Loğman ələ düşməz
Biçarələrin dərдинə dərman ələ düşməz.*

Molla Cümə isə aşiq-saz havaları üstündə düzüb qoşduğu müxəmməsində deyir:

*Ey könül, qalxma səmayə
Əvvəlki dövrən ələ düşməz.
Yarinən, həmdəminən
Etdiyin seyran ələ düşməz.
Çox keçər illər, aylar
Olubdu viran, ələ düşməz.
Lalə, nərgiz, tər bənəfsə
Sünbülü-reyhan ələ düşməz
Gül solub bülbül gedib
Ölübdür bağban ələ düşməz.*

Molla Pənah Vaqifin və Molla Cümənin bədii cəhətdən çox kamil, təsirli, bəlkə də oxşar süjetli təcisləri var. Yalnız qoşmalarda, müxəmməslərdə, qəzəllərdə deyil, hətta təcislərdə də hər iki sənətkarın gözəl, axıcı, göz-oxşayan, ürəyəyatımlı təcisləri çoxdur. Onları oxuduqca oxumaq istəyirsən.

M.P.Vaqifdə:

*Çəkilir sürmələr, qaralı gözlər
Alır məndən səbri qaralı gözlər
Yoluna baxmaqdan qaralı gözlər
Gəl indi bir quru ayağıla sən.*

Molla Cümədə:

*Bağ yetirdim bar tapmadım öz əlim
Ha hərrədim boş qayıtdı öz əlim
Qızıl gülə həsrət qoydu öz əlim
Bülbüllər yaşırdı a yazı məndən.*

Molla Pənah Vaqifin qoşmaları elə bil ki, cüt – qoşa yazılmışdır. Bu ənənə Vaqif yaradıcılığında əsas yerlərdən birini tutur. Əgər diqqət eləsək, Molla Cümə də tək şeir qoşmamışdır. Eyni rədifdə ən azı iki qoşması – şeiri vardır. Mən aşığın şeirlərini toplayarkən onu tanıyanlar, qocalar deyirdilər ki, Molla Cümə tək şeir yazmamışdır. (Əlbəttə, bu ənənə onun qoşma, gəraylı, divani və bəzən də təcnislərinə aiddir.) Məsələn, Vaqifin məşhur rədiflər əsasında yazılan qoşmalarından bəzilərinə nəzər salaq:

*Xeyli vaxtdır ayrılmışıq yar ilə
Gördük amma tapışmadıq ayrıldıq.
...Olmayaydı belə səfərə çıxmaq
Biz yar ilə danışmadıq, ayrıldıq.*

Yaxud başqa bir misal:

*Açıq başda əgər olsa bir dilbər
Onda bu nişanlar müəyyən gərək.
...Bulud züflü, ay qabaqlı gözəlin
Duruban başına dolanmaq gərək.*

«Gərək» rədifli qoşmaların sayı çoxdur. Belə misallardan daha çox misal çəkmək olar. Molla Cümə isə əsasən iki oxşar rədifli qoşma söyləyir. Heç vaxt onda bir rədifli qoşma olmayıb, iki-üç oxşar rədif var, ancaq bir rədifli yoxdur.

*Bəd əsilnən dost olmayın qardaşlar,
Bəd əsil dost olan ahı-zar eylər.
...Necə dad etməyim ay fələk,
İsmi-Pünhanın mənə zəlalət eylər.*

Belə misalları daha çox gətirmək olar.

Çox zaman hər iki sənətkar eyni, oxşar bir mövzuya şeirlər həsr edirlər. Molla Cümənin mənim çox sevdiyim «Ağlayanda» rədifli qoşması var, 5 bənddən ibarətdir.

M.P.Vaqifin də həmin mövzuya həsr etdiyi qoşması var. O da 5 bənddir. Maraqlı cəhət odur ki, hər iki sənətkar mövzu ilə bağlı çox ibrətamiz, təsirli, bədii cəhətdən yüksək səviyyəli oxşar bədii dil vasitələri, bənzətmə, ibarə, obrazlı müqayisələr seçirlər. Onların bu bədii dil vasitələri ilk baxışda oxşar kimi görünür. Ancaq bədii təsir qüvvəsi ilə orijinal və bənzərsizdir. Məsələ burasındadır ki, hər iki qoşma oxucuda çox dərin bədii vüsət oyadır.

Vaqif:

*Məni qərq eylədin qəm dəryasına
Ey çeşmi-xumarım nöşün ağladın,
Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə
Ey şirin göftarım, nöşün ağladın.*

*Hər kəs görən dəmdə öz sirdaşını
Məgər tökər qabağını-qaşını
Oda yaxdın ciyərinin başını
Vaqif der: dildarım nöşün ağladın.*

İndi gələn, Molla Cümənin həmin mövzuda olan qoşmalarından misallara nəzər salaq:

*Beyqafil qovrulub məlul ağladın,
Müşkül oldu halım sən ağlayanda,
Elə bil ağladın canım dağladın
İtirdim kamalın sən ağlayanda.*

*Qurban olum gözlərinin yaşına
Səbir eylə ol xudanın işinə
Bir od saldın ciyərimin başına
Ay bülbül sədalım sən ağlayanda.*

Molla Cümə bütün realist həyatdan, eldən-gündən gələn mövzularla yanaşı, mifik və əfsanəvi obrazlara da qədim Şərq, Azərbaycan, İslam mifologiyasına da çoxlu əsərlər həsr etmişdir. Bu mövzuda olan şeirlərdən bir neçəsinin adını qeyd edək. «Mədəd», «Şükür», «Dünya», «Dünyadır», «Neylədin», «Yarəb», «Bax» və s. rədifli şeirləri buna misaldır. Aşiq hətta digər mövzulara həsr

elədiyi şeirlərində də tez-tez mifoloji və əfsanəvi obrazlara müraciət edir. Belə şeirlər onun ilahiyyat elminə, qədim İslam mədəniyyətinə, Qurani-Kərimə bələdliyini təsdiq edir. Molla Pənah Vaqif də əsl realist bir sənətkardır. O, o dövrün həyatını, həyat gerçəkliklərini canlı, real gözəlləri tərifləmişdir. Onun gözəlnamələri hər gün və tez-tez rastlaşdığı el, oba qızlarına həsr edilmişdir. Böyük şairin real, üzvi, müqəddəs aşkara məhəbbəti də böyük və tükənməzdir. Bu o demək deyildir ki, M.P.Vaqif qədim Şərq, Azərbaycan, İslam rəvayət, dastan, lətifələrinə bələd olmamışdır. Aşağıda görəcəyimiz misralar aydın surətdə sübut edir ki, adlarını çəkdiyimiz misrlər tarixi və əfsanəvi obraz və şəxslər haqqında olan rəvayət, misrlərlə tamamilə tanış idi. Yəni də təkrar edirik ki, Molla Pənah Vaqif yaradıcılığının üslubu belədir, o formalar bunu belə tələb edirdi. Böyük şairin saysız-hesabsız qoşma və gözəlnamələri həyatın özündən nəşət edirdi, elin ən böyük və həm də ən incə gözəlləri haqqında təranələri dağ çeşməsi kimi büllur, saf qaynaqlardan təbii yolla axıb gəlirdi. Qoşmalardan bəzi misallar:

*Bir məlahət kanı, Yusifi-sani,
Yüz Züleyxa, yüz min Yusifi-Kənan.
Oturuşu şirin, danışı Leyla
Ağ sinəndir təxti Süleyman kimi.*

*Gedin deyin o ləbləri Yəmənə
Olsa yüz min Tuba boylu gül bədən.
Mən bir Fərhad, sən bir Şirin dəhandan...
Fərhad Şirin üçün sığındı dağa
Məcnunun oylağı Leyli dağıdır.
Ey Kəbəm, Kərbəlam, Məkkəm, Mədinəm...
Döndəribdir məni Şeyx Sənanə
Cam içmişəm mən məstanə gəlmişəm. və s.*

Vaqifin «Mənim» rədifli qoşmasından daha bir

bənd:

*Vəhdətim, xoş günüm, söhbətim, dənim
Fəxfürüm, Qeysərim, Cəmşidim, Cənim*

*Xosrovum, Xaqanım, şahi-əzəməm,
Padişahım həm əla sultanım mənim.*

Azərbaycan aşığı sənətinin əlamətlərindən, bəlkə də əsas xüsusiyyətlərindən biri də aşıqların şeirlərdə işlətdikləri rədiflərdir. Rədif sadəcə sözlər deyil, onlar bəlkə də aşığı şeirlərinin bəzək-düzəyidir. Çox zaman rədiflər ayrı-ayrı bəndlərdə hətta qafiyələri də çəkib gətirir. Rədiflər aşığı şeirlərinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Çox zaman aşığı qoşmalarının ümumi təsiri məhz onlarda işlədilən rədiflərlə əlaqədardır. Belədir, hər bir aşığı şeirinin birinci bəndində ikinci misrasının sonu rədiflə tamamlanır. Sonra bu rədiflər qoşmaların qalan bəndlərində dördüncü misrada tez-tez təkrar olunur. Ustad aşıqların birinci bənddə işlətdiyi rədiflər sonrakı bəndlərdə dəyişilmir, eynilə təkrar olunur. Bu, xüsusi bir qayda ilə qorunmuş qanundur. Molla Pənah Vaqif qoşma və tənislərində klassik rədiflər var. Bunlar sonrakı aşığılarımızın şeirlərində təkrar olunmuşdur. Heç kəs deyə bilmir ki, rədifləri bir aşığı başqasından götürüb. Rədif özü qoşmalarla qoşa-qoşa gəlib özləri xüsusi bir qayda ilə yerləşirlər. Klassik aşığılarımızın rədif işlətməsində Molla Pənah Vaqifdə bir yenilik var. Başqa sözlə, rədif sonrakı bəndlərdə eyni ilə təkrar olunmur, oxşar səslərlə əvəz olunur. Bir neçə misal çəkək:

Ziyarətimdir

İbadətimdir

Qiyamətimdir

Əmanətimdir

Hekayətimdir

Şikayətimdir.

Yaxud başqa bir misala nəzər salaq. Eyni bir şeirdə:

Dürnədəndir

Xəzandəndir

Məstanədəndir

Pərvanədəndir

Divanədəndir

Şanədəndir.

Bu sözlər sadəcə sadalanmır. Əksinə hərəsi qoşmanın müvafiq bəndində deyilən fikirdən doğur. Ona görə də yerinə düşür və şeiri rəvnəqləndirir. Xalq şairi Səməd Vurğun Kəlbəcərə gedəndə aşiq Şəmşirlə tanış olub. Böyük sənətkar böyük aşığın bir rədifini çox bəyənmişdir. Bir də ona görə ki, bu rədif çox orijinal və aşiq Şəmşirin kəşfidir. Şair Səməd Vurğun deyir:

«– Ayə, axırda nə sayaq deyirsə, hamısı yadımdan çıxıb.

– Və əgərki Şəmşiri görmək istəsən

Doğru, düz ilqara gəl vədəsində.»

Əziz həmkarlarım! Mən Azərbaycan xalqının iki böyük, nəhəng sənətkarının yaradıcılıq yaxınlığı haqqında ilk müşahidələrimi aparmışam. Mənim bu axtarışlarım ilk təcrübədir. Bu problemi daha da irəli aparmaq, dərinləşdirmək, genişləndirmək üçün hazırda mənim imkanım yoxdur. Əziz həmkarlarım, gənc folklorşünas və aşıqşünaslarımız, bu işi tamamlamağı mən sizə vəsiyyət edirəm...

II B Ö L M Ə

ƏRİZƏLƏR, XAHİŞNAMƏLƏR

Böyük, Ulu öndərimizin dili ilə desək, varlığım qədər sevdiyim doğma xalqımın elminə, təhsilinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına layiqli töhfələr vermişəm. Mən elm, mədəniyyət, ədəbiyyat fədaisiyəm. Üzüm ağdır, alnım da açıq. İndi gəlib 86 yaşına çatmışam, hər şey mənim üçün çətindir. Mən təbii olaraq ömrümü sərf etdiyim halal zəhmətimin bəhrəsini görmək istəyirəm. Ona görə də mən özümü Böyük və Dahi öndərimizin adına olan müqəddəs təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Həm ayrı-ayrı hörmətli şəxslərə və həm də idarələrə müxtəlif vaxtlarda yazdığım ərizələrlə bu təbii arzumun yerinə yetirilməsini xahiş eləmişəm. Ancaq 3-4 ilin müddətində heç kimdən və heç yerdən cavab ala bilməmişəm. Bu yaşda, bu səviyyədə hüququ dövlətdə mənim layiqli konstitusiya hüquqlarımı kobudcasına pozmuşlar. Ona görə də bu ərizə və xahişnamələrdən, təmənnalardan bir neçəsini kitabıma daxil edib yaşatmaq istəyirəm. Çünki bunlar mənim həyatımdır, həm də müəyyən dövrün tarixidir.

Əzizim Yusif müəllim!

Artıq 85 yaşım oldu. İndi ağır xəstəyəm. Ömür yoldaşım da ağır xəstədir, yataqdadır. Fəciəvi bir ömür yaşayırdıq. Mən günlərimi sayıram. Rica edirəm sənədlərimlə şəxsən tanış olun və özünüz bir qərara gəlin. Mən yalnız və yalnız Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

Hörmətlə. Sizi çox istəyən Paşa müəllim. 28/VI/2013

Böyük, Dahi Ulu Öndərin adına olan müqəddəs təqaüdün arzusu gözümdə, kimsəsizlik taleyimdə, sinəsinə amansızcasına çəkilmiş dağlar ürəyimin başında Allah Taala ilə qovuşmaq üçün köçürəm bu dünyadan. Şükür sənəin birliyinə Ulu Tanrı...

Azərbaycan Respublikasının və hər bir azərbaycanlının prezidenti İlham Əliyev cənablarına

Elimizin mehriban qızı Mehriban xanım Əliyevaya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi» kafedrasının professoru, filologiya elmləri doktoru, Əməkdar elm xadimi Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdən

Ə R İ Z Ə

Bizim əzizlərimiz!

Mən 1928-ci ildə Qax rayonunun İlisu kəndində xalq müəllimi ailəsində anadan olmuşam. Atam Əfəndiyev Şərif Müslüm oğlu 45 il maarif sahəsində çalışmış, Respublikanın Əməkdar müəllimi olmuş, Lenin ordeni, Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni və müxtəlif medallarla təltif olunmuşdur.

Mən 1946-cı ildə Qax rayonunun mərkəzində olan nümunəvi orta məktəbi medalla bitirmişəm. Bu, Qax rayonunda ilk medal idi. 1950-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişəm. Elə o il Ulu Tanrıdan vergi almış üç böyük filoloq – rektor prof.Cəfər Xəndan Hacıyev, dekan prof.Ə.Dəmirçizadə və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri prof. M.Rəfili məni özlərinə aspirant götürdülər.

1953-cü ildə türk dünyasında ilk dəfə dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanımız haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm.

Yenə 1974-cü ildə Azərbaycanın tarixində mənəvi sərvətimiz olan folklorun iki əsrlik tarixini yazıb doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişəm. Dissertasiyada 1930-cu illərdə repressiyaya uğrayan Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Vəli Xuluf lu, Yusif Vəzir Çəmən-zəminli, Əli Nazim, Cabbar Əfəndizadə və türk dünyasının

fəxri olan başqa alimlərin mədəni-mənəvi irsini ilk dəfə üzə çıxarmışam. Bununla fəxr edir, qürur hissi keçirirəm.

66 ildir ki, xalqımızın fəxri olan, milli, böyük pedaqoji məbədin divarları arasındayam. Bu müddətdə filologiya fakültəsinin həm qiyabi, həm də əyani şöbələrində 10 il dekan işləmişəm. 16 il Abdulla Şaiq, Əli Nazim, Mikayıl Rəfilinin müdir olduğu Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasına rəhbərlik etmişəm.

16 il doğma Respublikamız üçün elmi kadrlar hazırlayan müdafiə şuralarında ya elmi katib, ya da sədr müavini olmuşam.

Pedaqoji məbədimiz, Gəncə, Naxçıvan, Bakı müəllimlər institutları, rayonlarda filiallara elmi kadrlar hazırlamışam.

İnstitutda fəaliyyətim dövründə 10 elmlər namizədi, 4 elmlər doktoru, onlarla magistr kadrları hazırlamışam. Respublikamızda elmin, təhsilin inkişafına mən də bu illərdə öz töhfələrimi vermişəm, bütün bunlarla fəxr edir və qürur hissi keçirirəm.

60 ildir ki, 90 yaşlı məbədimizdə Azərbaycan xalqının mənəvi sərvətlərinin toplanması, nəşri, tədqiqi və tədrisi ilə məşğulam.

60 ildir mənəvi sərvətimizin – folklorun sirlərini xalqımızın doğma balalarına öyrədirəm.

Pedaqoji məbədimizdə Azərbaycan folklorunun tədrisi tarixində ilk dəfə ali məktəblər üçün kurs yaratmış və onun proqramını tərtib edib təkmilləşdirərək dəfələrlə çap etdirmişəm.

Yenə də Respublikamızın ali məktəb tələbələri üçün folklorlardan ilk dərsliyi də mən yazmışam. 45 ildir Azərbaycan balaları xalqımızın mənəvi sərvətlərinin sirlərini bu dərslikdən öyrənirlər. Bu dərslikdən Türkiyədə, Kiprdə, Urmiyada istifadə edirlər.

Doğma universitetimizin 90 yaşı var. Bu 90 ilin 66 ilini mən onun divarları arasındayam. Bu illərdə 30-dan çox dərslik, dərs vəsaiti və monoqrafiya yazıb çap etdirmişəm.

Yenə də bu illərdə 200-dən çox elmi-tədqiqat məqalələri nəşr etdirmişəm. Hazırda filologiya fakültəsində işləyən dekan və müavinləri, kafedra müdirləri, professor və müəllim heyətinin əksəriyyəti mənim yetirmələrimdir. Fakültədə hazırda mənim yetişdirdiyim 40-dan artıq professor və müəllim işləyir.

Mən Azərbaycan folklorşünaslığının patriarxıyam. Ölkəmizin birinci folklorşünasıyam. Bütün Azərbaycan folklorşünaslarının müəllimi və ağsaqqalıyam. İndi də Respublikamızda gənc folklorşünaslar nəslinin yetişdirilməsində var qüvvəmi sərf edirəm.

Cox hörmətli Mehriban xanım! Mənim 84 yaşım var, onun 66 ilini Milli Pedaqoji Universitetimizin divarları arasında keçirmişəm. İndi ağır xəstəyəm, bir ildə 4 operasiya – əməliyyat keçirmişəm, ürəyim də xəstədir. Keçən il ağır xəstəliyə düşər olmuşdum, huşumu itirmişdim. Həkimlər gəlib 3 gün mənə qan köçürüblər, o dünyadan qaytarıblar, dirildiblər. Ömür yoldaşım 50 ilin müəllimidir, indi ağır xəstədir, psixikası pozulmuşdur, evimizdə faciəli bir vəziyyət əmələ gəlib, həkim, dərman, əməliyyatlar üçün vəsait çatışmır. İndi mən hər bir azərbaycanlının prezidenti olan İlham Əliyevə, elimizin mehriban qızı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyevaya müraciət edirəm, mən özümü dünya şöhrətli, dahi Ulu Öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Ömrümün sonunda bundan başqa təmənnam yoxdur.

26.12.2011

Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının rəhbəri Akademik Ramiz Mehdiyev cənablarına

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının
professoru, filologiya elmləri doktoru,
Əməkdar elm xadimi Paşa Əfəndiyevdən*

Ə R İ Z Ə

Əziz Ramiz müəllim! 67 ildir ki, 90 yaşlı Pedaqoji Universitetin divarları arasındayam. 61 ildir ki, xalqımızın mənəvi sərvətlərinin sirlərini doğma balalarımıza öyrədirəm. 10 il dekan, 20 il kafedra müdiri işləmişəm. 14 alim, minlərlə müəllim kadrları hazırlamışam. 30 dərslük, dərs vəsaiti və monoqrafiya, 200-dən çox elmi-nəzəri məqalələr çap eləmişəm. 85 yaşın içindəyəm, bir ildə 4 operasiya keçirmişəm, indi ağır xəstəyəm. Mən özümü dünya şöhrətli Ulu öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm.

Əziz Ramiz müəllim! Mən Sizə Respublika elmimizin korifeylərindən biri kimi müraciət edirəm. Mən də 65 ildir respublikada elmin inkişafına öz qiymətli töhfələrimi vermişəm. Çox hörmətli Ramiz müəllim, mənim ərizəmi Sizə verməyəcəklər. Mən bu arzumla bağlı çoxlu ərizələr yazmışam, heç birinə də cavab ala bilməmişəm. Bu, hüquqi dövlətdə vətəndaşın konstitusiyaya hüquqlarının pozulması deyilmi?

Əziz Ramiz müəllim! Hər yerdən əlim üzülüb. Mən yalnız Sizin mərhəmətinizə möhtacam. Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

*Azərbaycan Respublikası Prezident
Adminstrasiyası humanitar elmlər şöbəsinin
müdiri Fatma xanım Abdullazadəyə
Professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdən*

Ə R İ Z Ə

Çox hörmətli Fatma xanım!

69 ildir ki, xalqımızın fəxri olan böyük milli pedaqoji məbədin divarları arasındayam. Burada tələbə, aspirant, dosent, professor, əməkdar elm xadimi olmuşam. Filologiya fakültəsinin qiyabi və əyani şöbələrində dekan işləmişəm. 16 il universitetimizin yaşadı olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri olmuşam. Respublikamız üçün elmi kadrların hazırlanmasında çox böyük rolu olan ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarında 16 il elmi katib, sədr müavini işləmişəm.

Respublikada ilk dəfə dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanı haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm (1953). Yəne respublikamızda ilk dəfə olaraq xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərinin **elmi tarixini** yazıb əvvəlcə Bakıda, sonra da Moskvada doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə eləmişəm (1974). 62 ildir doğma xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini Azərbaycan balalarına tədris edirəm. Hazırda bütün Azərbaycan folklorşünaslarının ağsaqqalıyam, müəllimiyəm. Respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri üçün minlərlə müəllim kadrlarının hazırlanmasında bütün istedad və bacarığımı sərf etmişəm. On dörd alim yetişdirmişəm. Doğma, müstəqil Respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün milli sərvətimiz folklor haqqında ilk dərsləri də mən yazmışam. 45 ildir ki, xalqımızın balaları milli folklorumuzu bu dərslərdən öyrənirlər.

Pedagoji universitetdə 69 illik fəaliyyətim boyu 30-dan çox dərslər, dərslər vəsaiti, monoqrafiyalar və 200-dən artıq elmi-metodik məqalə çap etdirmişəm.

Əzizimiz Fatma xanım! Mənim 86 yaşım var. İndi ağır xəstəyəm, bir ildə 4 operasiya – əməliyyat keçirmişəm. Ağır xəstəliyə düşər olmuşam, huşumu itirmişdim, mənə üç gün qan köçürtdülər, özümə gətirdilər. Ömür yoldaşım da 50 ilin müəllimidir, indi xəstədir, psixikası rozulub, evdə faciəli bir vəziyyət əmələ gəlib. Həkim, dərman üçün də vəsait çatışmır. İkinci dəfədir, bu ərizə ilə Sizə müraciət edirəm. İndiki vəziyyətdə mən özümü Ulu öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Bu işdə yalnız Sizin köməyinizə möhtacam. Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil Naziri
Mikayıl Cabbarov cənablarına
Professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdən*

Ə R İ Z Ə

Çox hörmətli Mikayıl müəllim!

69 ildir ki, xalqımızın fəxri olan böyük milli pedaqoji məbədin divarları arasındayam. Burada tələbə, aspirant, dosent, professor, əməkdar elm xadimi olmuşam. Filologiya fakültəsinin qiyabi və əyani şöbələrində dekan işləmişəm. 16 il universitetimizin yaşadı olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri olmuşam. Respublikamız üçün elmi kadrların hazırlanmasında çox böyük rol oynayan ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarında 16 il elmi katib, sədr müavini işləmişəm.

Respublikada ilk dəfə dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanı haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm (1953). Yəne respublikamızda ilk dəfə olaraq xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərinin **elmi tarixini** yazıb əvvəlcə Bakıda, sonra da Moskvada doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişəm (1974). 62 ildir doğma xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini Azərbaycan balalarına tədris edirəm. Hazırda bütün Azərbaycan folklorşünaslarının ağsaqqalıyam, mül-

limiyəm. Respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri üçün minlərlə müəllim kadrlarının hazırlanmasında bütün istedad və bacarığımı sərf etmişəm. On dörd alim yetişdirmişəm. Doğma, müstəqil Respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün milli sərvətimiz folklor haqqında ilk dərsliyi də mən yazmışam. 45 ildir, xalqımızın balaları milli folklorumuzu bu dərslikdən öyrənirlər.

Pedaqoji universitetdə 68 illik fəaliyyətim boyu 30-dan çox dərslük, dərs vəsaiti, monoqrafiyalar və 200-dən artıq elmi-metodiki məqalə çap etdirmişəm.

Hörmətli Mikayıl müəllim! Mənim 86 yaşım var. İndi ağır xəstəyəm, bir ildə 4 operasiya – əməliyyat keçirmişəm. Ömür yoldaşım da 50 ilin müəllimidir, indi xəstədir. İkinci dəfədir, bu ərizə ilə Nazirliyə müraciət edirəm. İndiki vəziyyətdə mən özümü Ulu öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Bu işdə yalnız Sizin köməyinizə möhtacam. Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri
professor Misir Mərdanov cənablarına
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti «Azərbaycan ədəbiyyatı
tarixi» kafedrasının professoru Paşa
Əfəndiyevdən*

Ə R İ Z Ə

Mən bir aydan artıq telefonla Sizin qəbul otağınıza düşə bilmədim. Əlacsız qalıb Sizə ərizə ilə müraciət elədim. Poçt qəbzləri: 467710, 535850, 596273, 647111. Heç birinə də cavab vermədiniz. Bununla mənim konstitusiyaya hüququm pozuldu. Mən 65 ilin maarif xadimiyəm. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində 62 ildir dərs deyirəm. 10 il dekan, 20 il kafedra müdiri olmuşam. Respublikada ilk dərsliyin müəllifiyəm. 30 kitab, 200 elmi əsər yazmışam. 14 alim, on minlərlə müəllim hazırlamışam. 86 yaşım var,

xəstəyəm, bir ildə 4 əməliyyat – operasiya keçirmişəm, günlərimi sayıram. Mən özümü Dünya şöhrətli Ulu Öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm.

Çox hörmətli Misir müəllim!

Hər yerdən əlim üzülüb. Mən bu vəziyyətdə yalnız Sizin köməyinizə möhtacam.

*Azərbaycan Dövlət Pedagoji
Universitetinin rektoru, Azərbaycan Milli
Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü,
Əməkdar elm xadimi, professor
Yusif Məmmədov cənabına
Professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdən*

Ə R İ Z Ə

Çox hörmətli Yusif müəllim!

69 ildir ki, xalqımızın fəxri olan böyük milli məbədin divarları arasındayam. Burada tələbə, aspirant, dosent, professor olmuşam. Filologiya fakültəsinin qiyabi və əyani şöbələrində dekan işləmişəm. 16 il universitetimizin yaşadı olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri olmuşam. Respublikamız üçün elmi kadrların hazırlanmasında çox böyük rolunu oynayan ixtisaslaşdırılmış müdafiə şuralarında 16 il elmi katib, sədr müavini işləmişəm.

Respublikada ilk dəfə dünya şöhrətli «Koroğlu» dastanı haqqında namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişəm. Yəni Respublikamızda ilk dəfə olaraq xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərinin **elmi tarixini** yazıb doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etmişəm. 62 ildir doğma xalqımızın milli-mənəvi sərvətlərini Azərbaycan balalarına tədris edirəm. Respublikamızın ümumtəhsil məktəbləri üçün minlərlə müəllim kadrlarının hazırlanmasında bütün istedad və bacarığımı sərf etmişəm. On dörd alim yetişdirmişəm. Doğma, müstəqil Respublikamızda ali məktəb tələbələri üçün milli sərvətimiz folklor haqqında ilk dərsləri də mən

yazmışam. 40 ildən artıqdır ki, xalqımızın balaları milli folklorumuzu bu dərslərdən öyrənirlər.

Universitetimizdə 68 illik fəaliyyətim boyu 30-dan çox dərslər, dərslər vəsaiti, monoqrafiyalar və 200-dən artıq elmi-metodiki məqalə çap etdirmişəm.

Əzizimiz Yusif müəllim! Mənim 86 yaşım var. İndi ağır xəstəyəm. Ömür yoldaşım da xəstədir. İkinci dəfədir, bu ərizə ilə Sizə müraciət edirəm. İndiki vəziyyətdə mən özümü Ulu öndərimizin adına olan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Bu işdə yalnız Sizin köməyinizə möhtacam. Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin rektoru, AMEA-nın
müxbir üzvü, Əməkdar elm xadimi
Yusif Məmmədov cənablarına
Filologiya fakültəsi, Azərbaycan
ədəbiyatı tarixi kafedrasının
professoru Paşa Əfəndiyevdən*

MÜRACİƏT

Əzizimiz, sevimlimiz Yusif müəllim!

Düz 69 ildir ki, xalqımızın fəxri olan böyük milli məbədin divarları arasındayam. Burada tələbə, aspirant, dosent, professor olmuşam. Sizin qaygınız sayəsində Əməkdar elm xadimiyəm. Mən bu böyük, milli məbədin divarları arasında bağrından qopduğum doğma xalqım üçün çox işlər görmüşəm. Respublikamızın elminə, təhsilinə, mədəniyyətinə layiqli töhfələr vermişəm. Respublikamızda ilk dəfə ali məktəb üçün Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından elmi-metodiki kurs yaratmışam. Yenə ilk dəfə ali məktəb tələbələri üçün «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslərini nəşr elətdirmişəm (1970, 1981, 1992, 2012). 45 ildir bizim doğma xalqımızın balaları zəngin və

rəngarəng mənəvi mədəniyyətimizi bu dərsləkdən öyrənirlər. İlk dəfə 2 əsrlik folklorumuzun tarixini yazıb əvvəlcə Bakıda sonra da Moskvada müdafiə eləmişəm. 14 nəfər folklorşünas alim yetişdirmişəm, minlərlə tələbəyə ata-ana qayğısı göstərərək müəllim kimi yetişdirmişəm. Filologiya fakültəsinin həm qiyabi və həm də əyani şöbələrində dekan işləmişəm. 16 il kafedra müdiri olmuşam. Bu müqəddəs böyük pedaqoji məbədə varlığımı, canımı, istedadımı, vicdanımı, ləyaqətimi sərf edərək indi gəlib 86 yaşına çatmışam. Son zamanlar həyatımı sərf etdiyim pedaqoji məbəddə mənə çox soyuq münasibət var, bəzən kobudluq da hiss edirəm. Məni yarımştata keçirmişdilər. Təşəbbüskarı da Tərlan Novruzov olmuşdur. Bir həftə əsəblərimlə oynadılar, hövsələdən çıxardılar, yerimi də kiməsə vermişdilər. Mən məqalə və kitablarımda yazmışam ki, Yusif müəllim böyük alim və həm də böyük humanistdir. Xalqın dili ilə desək aydan arı, sudan duru şəxsdir. Nəhayət, məhz Siz məni və ailəmi xilas etdiniz, məni onların əlindən aldınız.

İndi məni başqa bir dərdə salmışlar. Kafedrada mənə yarımştat dərslər qalıb. Bu yarımştatı da əlimdən almaq istəyirlər. Onu da təsdiqləyirlər ki, mən əmək haqqı alıb dolanım. Onlar deyirlər ki, dərslər yükündə auditoriya məşğələsi kifayət qədər yoxdur. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasında 8 elmlər doktoru var. Başda müdir Hİmalay Qasımov olmaqla hamısı mənim tələbəm olub. Onlar bir qoca, xəstə müəllimi yola vermək istəyirlər.

Əziz Yusif müəllim, mən indi nə etməliyəm? 69 il ömrümü keçirdiyim təmiz, ədalətlə işlədiyim, halal zəhmətin sahibi kimi bir tikə çörəyə möhtacmı olmalıyam? 86 yaşında mənim yaşımı qeyd etmək, qayğı, diqqət göstərmək əvəzinə maddi və mənəvi zərbə vururlar. Hazırda mən müxtəlif xəstəliklərə tutulmuşam, günlərimi sayıram. Ömür yoldaşım 50 ilin müəllimi olub, indi ağır xəstədir, psixikası pozulub. Mən faciəli bir ömür yaşayıram.

Əziz Yusif müəllim, bağıslayın, Siz Allah adamısınız, institutumuzda rəhbərliyiniz müddətində mənə həmişə

qayğı göstərmisiniz. Yenə də mən Sizin köməyinizə möhtacam. Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin rektoru, AMEA-nın
müxbir üzvü, professor Yusif
Məmmədov cənablarına
Professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdən*

MƏLUMAT

Çox hörmətli Yusif müəllim!

Bu günlərdə Sizinlə görüş mənə qismət oldu. Xoş təəssüratla ayrıldıq. Ancaq yenə də ürəyim doludur. Çox sözləri Sizə deyə bilmədim. Mən o dünyalıq adamam. Yataqda xəstəliklər içərisində dərslük yazmışam. Türk dünyasının ən yaxşı dərslüklərindən biridir. Mən onu dörd dəfə təkmilləşdirərək çap eləmişəm. Bu dərslük mənim fəxrimdir. Nazirimiz bizə qonaq gəldi. Mən dərslüyi Mikayıl müəllimin məsləhəti ilə universitetimizin yaxınlığında olan kitab mağazalarından birinə təhvil verdim ki, tələbələr gedib onu alsınlar. İndi eşidirəm ki, filologiya fakültəsinin birinci kursunun 150 tələbəsindən heç biri dərslüyi əldə eləməyib. Deyirlər ki, dekan qadağa qoyub. Bu nə deməkdir, bu nə dəhşətli hadisədir. Mən hətta dekan Buludxan Xəlilova da xüsusi ərizə ilə də müraciət etmişdim, yalvarmışdım. O, buna qətiyyənlə məhəl qoymayıb. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında xalqımızın qəlbi, ürəyi, vicdanı, varlığı, ləyaqəti, bir sözlə xalqın özü bədii boyalarla əks olunub. Ali məktəbə təzəcə qədəm qoyan xalqımızın balalarının mənəviyyatıdır. Almaniya, İran, Türkiyə, Kiprdə istifadə olunan mənim dərslüyimdən doğma xalqımızın balaları öz vətənlərində istifadə edə bilmədilər. Bəşər övladının yaratdığı ilk sənət folklordur. Müdrik Azərbaycan xalqı əsrlər uzununu əvəzsiz folklor nümunələri yaratmışdır.

Dilinin ucunda, hafizəsində gətirib bizə çatdırıb və tapşırıb ki, onun balalarına bu sərvəti öyrədək. Biz isə bu balaları bu böyük sənətdən məhrum edirik, buna nə ad vermək olar? Birinci kursun 150 tələbəsi əllərini açıb qaldılar. Diqqət edin, dekan öz fakültəsinin birinci kurs tələbələrini, öz xalqının övladlarını türk dünyasının məşhur dərslərlərindən birindən məhrum elədi. Fəciədir. 150 tələbə dekanın məsləhəti ilə kitabxanamızdan 30 il bundan əvvəl sovet ideologiyası ilə yazılmış mənim qüsurlu kitabımı alıb qabaqlarına qoymuşlar. Bunu eşitdim, mənim ürəyim ağrıdı.

Yusif müəllim, qurban olum, mən yalnız tələbələrimiz üçün çalışıram. Azərbaycan xalqı öz balalarını öyrətməyi bizə tapşırıb. Həmişə olduğu kimi Sizin köməyinizə möhtacam.

9 noyabr 2013-cü il

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti filologiya
fakültəsinin dekanı professor
Buludxan Xəlilov cənablarına*

...Əzizim Buludxan müəllim! Mənim 83 yaşım var. İndi ağır xəstəyəm, ömür yoldaşım da yatağa düşüb, evdə faciəli bir vəziyyət əmələ gəlib. Həkim, dərman üçün də vəsait çatışmır. İndiki vəziyyətdə mən özümü Ulu Öndərimizin adını daşıyan təqaüdə tamamilə layiq bilirəm. Əzizim rektorumuz Yusif müəllimlə məsləhətləşin, mənim adıma fərdi təqaüd üçün namizədliyə irəli sürün.

Sizə böyük ümidlər bəsləyirəm.¹

¹ Buludxan müəllimə ünvanlanan bu ərizənin 3 ildən artıq tarixi var.

*Filologiya fakültəsinin dekanı professor
Buludxan Xəlilov cənablarına*

Əzizim Buludxan müəllim!

Filologiya fakültəsinin I kurs tələbələri dərsliksiz qalmışlar. Halbuki professor Paşa Əfəndiyev dərsliyi çap eləmişdir. Buna baxmayaraq bu kitablar tələbələrə çatmamışdır. Sizdən artıq dərəcədə xahiş edirəm ki, bu həmişəyaşar dərsliyin məhz I kurs tələbələrinə çatdırılmasına səy göstərsiniz.

Buludxan əzizim! Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı əsrlər uzunluğunu Azərbaycan xalqının yaratdığı əvəzsiz mədəni sərvətdir, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə Azərbaycan xalqının hədiyyəsidir. Bu sərvəti balalarına çatdırmağı doğma xalqımız bizə tapşırıb. Mən 65 ildir bu dünya şöhrətli mədəni sərvətləri Azərbaycan balalarına öyrədirəm. Xalqın mədəni sərvətlərini bir-bir dinləyərək söz çələngi – həmişəyaşar dərslik yazmışam. Bu dərslik 65 illik elmi-metodiki fəaliyyətimin nəticəsidir. 45 ildir ki, xalqımızın balaları bundan bəhrələnilər. İndi 85 yaşında ölüm yatağında borca-xərəcə düşərək bu dərsliyi çap eləmişəm. Bu dərslik sənənin vurğunu olduğun fakültədə oxuyan 150 tələbəyə çatmamışdır. Mən acizənə surətdə Səndən xahiş edirəm bu dərsliyin rəhbəri olduğun fakültənin universitetimizə yenice daxil olan, qədəm qoyan tələbələrə çatdırılmasına səy göstərsiniz. Şəxsən sənə böyük ümidlər bəsləyirəm.

6 oktyabr 2013

HAZIRLADIĞIM ELMLƏR NAMİZƏDLƏRİ

1. Qafarov Ramazan Oruc o. Azərbaycan uşaq folkloru. Bakı, 1988
2. Vəkilov Qiyas İsmayıl o. XIX əsr aşığı lirikası. Bakı, 1989
3. Əliyev Yaqub Mustafa o. Azərbaycan Sovet folklorşünaslığının təşəkkülü. Bakı, 1990
4. Allahmanov Mahmud Qara o. Aşığı Valehin həyat və yaradıcılığı. Bakı, 1990
5. Əliyev Fazil Bəhmən o. Mirzə İbrahimov və folklor. Bakı, 1991
6. Quliyeva Şəhla Həsən q. Folklor-etnoqrafik ənənələrdə Azərbaycan mövsüm bayramları (Novruz bayramı). Rus dilində, Moskva, 1991
7. Umudov Qüdrət Umud o. Azərbaycan folklorşünaslığı (1930-1941-ci illər). Bakı, 1991
8. Süleymanov Lətif Adil o. Böyük Vətən müharibəsi dövrü Azərbaycan poeziyasında folklor ənənələri. Bakı, 1992
9. Ələkbərova Şərqiyyə Muxtar q. Müasir Azərbaycan poeziyası və folklor (1960-80-cı illər). Bakı, 1993
10. Əliyeva Simuzər. Hüseyin Arif və folklor

HAZIRLADIĞIM ELMLƏR DOKTORLARI

1. Həkimov Mürsəl İsmayıl o. Aşığı sənətinin tarixi.
2. Nəbiyev Azad Mövlud o. Azərbaycan-özbək folklor əlaqələri.
3. Xalisbəyli Tağı Teymur o. Nizami Gəncəvi və folklor.
4. Allahmanlı Mahmud. Aşığı sənətinin inkişaf mərhələləri.

OPPONENTLİK ETDİYİM DİSSERTASIYALAR

Namizədlik

1. Əli Musa oğlu Mehdiyev (Saləddin). «Sabir və folklor». Bakı, 1966
2. Rüstəmxanlı Sabir Adış oğlu. Cəlil Məmmədquluzadə («Molla Nəsrəddin») və folklor. Bakı, 1976
3. Əliyev Ağa Əliqəmə o. Azərbaycan bayatılarının bədii xüsusiyyətləri. Bakı, 1980
4. Maqomet Ziyavuttin Nametoviç. Dağıstan-Azərbaycan folklor əlaqələri (rus dilində). Bakı, 1984
5. Əliyev Əkbər Əli o. Azərbaycan aşığı poeziyasının ideya-bədii xüsusiyyətləri. Bakı, 1987
6. Xəlilov Rza Zeynal o. Azərbaycan və ərəb sehrli nağıl qəhrəmanlarının obrazları. Bakı, 1989

Doktorluq

7. Nəbiyev Azad Mövlud o. Azərbaycan və özbək folklorunun tipologiyası və qarşılıqlı əlaqəsi. Tiflis, 1980
8. Hacıyev Asif Abbas oğlu. Müasir bədii nəsrə mifologizm və folklorizm problemləri (70-80-cı illər). Bakı, 1988
9. Cəfərli Məhərrəm. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Naxçıvan, 2002

ÇAP OLUNMUŞ ELMİ-METODİKİ ƏSƏRLƏRİMİN SİYAHISI

Kitablar

1. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (dərslük). Bakı, «Maarif», 1970, 15 ç/v.

2. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında Lenin obrazı. Bakı, «Azərnəşr», 1965, 2,6 ç/v.
3. Molla Cümə. Şeirilər. «Azərnəşr», 1966, 5 ç/v.
4. Xalqın səsi. «Gənclik», 1968, 4 ç/v.
5. Folklor praktikasına dair metodik göstərişlər. Bakı, 1980
6. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (dərslük, ikinci nəşri). «Maarif», 1981, 26 ç/v.
7. Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri. «Yazıçı», 1983, 8 ç/v.
8. Xalqın söz xəzinəsi. «Maarif», 1985, 18 ç/v.
9. C.Cabbarlı və şifahi xalq ədəbiyyatı. «Yazıçı», 1985, 8 ç/v.
10. Ustad aşıqlar. «Gənclik», 1983
11. Molla Cümə (rus dilində). «Yazıçı», 1984
12. Sarı Aşıq (rus dilində). «Yazıçı», 1984
13. S.Vurgun və xalq yaradıcılığı. «Yazıçı», 1992, 8 ç/v.
14. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı (dərslük, üçüncü nəşri), «Maarif», 1992, 32 ç/v.
15. Folkloru necə toplamalı. Bakı, 1991, 3 ç/v.
16. Azərbaycan folklorşünaslığı. 1920-ci ilə qədər. Bakı, 1994, 10 ç/v.
17. Molla Cümə. Əsərləri. «Maarif», 1995, 30 ç/v.
18. Azərbaycan folklorşünaslığı. 1920-30-cu illər. Bakı, 1997, 7 ç/v.
19. Azərbaycan folklorşünaslığı. 1940-60-cı illər. Bakı, 1998, 7 ç/v.
20. Dastan yaradıcılığı. Bakı, 1999, 10 ç/v.
21. Azərbaycan folklorşünaslığı (müntəxabat). Bakı, 2000, 14 ç/v.
22. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, 2003, 25 ç/v.
23. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. II kitab. 2004, 25 m/v.
24. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. III kitab. 2005, 30 m/v.
25. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. 2006, 30 m/v.

26. Molla Cümə. Prezident aparatının nəşri, 2006, 40 ç/v.
27. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, 2007, 35 ç/v.
28. 63 il institut divarları arasında. Bakı, 2009, 20 ç/v.
29. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, 2010, IV cild, 30 m/v.
30. Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri. Bakı, 2010, V cild, 30 m/v.¹

Məqalələr

31. Sosialist əməyinin qüvvəsi. «Azərbaycan gəncləri», 1952, №14
32. Sülh nəğmələri. «Azərbaycan gəncləri», 1952, №47
33. Q.Musayevin hekayəsi. «Ədəbiyyat qəzeti», 1953, 320
34. Aşıq Hüseyn Cavanın şeirləri. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1954, №10
35. Gənclik haqqında povest. «Azərbaycan gəncləri», 1953, №20
36. «Qəhrəman ana» poeması haqqında. «Azərbaycan gəncləri», 1954, №34
37. Böyük humanist sənətkar (Çexov). «Azərbaycan müəllimi», 1954, №15
38. «Koroğlu» dastanının çap olunmamış qoşmaları. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1955, №13
39. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nəşri haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1955, №23
40. Abdulla Şaiq və xalq ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1956, №12
41. S.Vurğun və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1956, №21

¹ *Mənim bütün kitablarım Almanyanın Halle şəhərində Maksirlüter universitetinin kitabxanasındadır.*

42. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı, «Azərbaycan», 1956, №9
43. «Koroğlu» dastanı, «Sovet Ermənistanı», 1956, 20 oktyabr
44. Böyük rus folklorşünası A.N.Afanasyev. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1956, №41
45. Xalq dastanı «Koroğlu». «Ədəbiyyat və incəsənət», 1956, №25
46. «Koroğlu» dastanının yeni nəşri (rus dilində). «Literaturniy Azerbaydjan», 1956, №12
47. Molla Nəsrəddin lətifələri. «Literaturniy Azerbaydjan», 1957, №8
48. Müdrik sözlər. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1957, 26 mart
49. Aşıqlar Oktyabr inqilabı haqqında. «Sovet Ermənistanı», 1957, oktyabr
50. Azərbaycan folklorunda Lenin. «Azərbaycan», 1957, №4
51. Azərbaycan folklorunda Oktyabr mövzusu. APİ-nin əsərləri, 1958, №4
52. «Koroğlu» dastanı rus mətbuatında. Akademiyanın əsərləri, 1958, №1
53. Aşıqların yeni nəşri. «Sovet Ermənistanı», 1958, 6 aprel
54. Sovet dövründə «Koroğlu» dastanının öyrənilməsi. APİ-nin Əsərləri, 1959, №7
55. Böyük Vətən müharibəsi illərində aşıq yaradıcılığı. APİ-nin Əsərləri, 1959, №7
56. C.Cabbarlının çap olunmamış məqaləsi. «Bakı», 1959, 20 iyun
57. C.Cabbarlının naməlum əlyazması. «Bakı», 1959, 2 iyul
58. S.Vurğun və Azərbaycan folkloru. «Azərbaycan», 1959, №3
59. Aşıq poeziyası (rus dilində), «Literaturniy Azerbaydjan», 1959, №1

60. Xalqın səsi. «Gənc müəllim», 1959, 15 aprel
61. Molla Nəsrəddin lətifələrinin yeni nəşri, «Bakı», 1959, 14 aprel
62. Sular durulur. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1959, 15 avqust
63. Xalq ədəbiyyatı xalqın mənəvi sərvətidir. «Azərbaycan gəncləri», 1960, 2 mart
64. Əbədi çeşmə. «Azərbaycan müəllimi», 1960, 20 mart
65. «Koroğlu» dastanının dili və bədii xüsusiyyətləri. «Dil və ədəbiyyatın tədrisi», 1960, №2
66. Lenin xalq sənəti haqqında. «Gənc müəllim», 30 mart 1960
67. M.F.Axundov və xalq ədəbiyyatı. «Azərbaycan gəncləri», 1962, 26 oktyabr.
68. M.F.Axundov və H.Zərdabi. «Azərbaycan», 1960, №10
69. Böyük söz sənətkarı. Molla Cümə kitabı, 1966
70. Rəhbərə xalq məhəbbəti. «Gənc müəllim», 1966 aprel
71. H.Zərdabi və xalq ədəbiyyatı. «Gənc müəllim», 1967, №33
72. Folklorumuzun tədqiqi. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1967, 39
73. C.Məmmədquluzadə və folklor. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1967, 11 iyun
74. H.Zərdabi xalq ədəbiyyatı haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 1967, 22 noyabr
75. Oktyabr və xalq ədəbiyyatı. «Xalqın səsi» kitabı, 1968
76. İlk Azərbaycan Sovet Folklorşünasları. API-nin əsərləri, XI seriya, 1968, №5
77. Nərimanov haqqında xalq nağlı. «Gənc müəllim», 1969, 8 yanvar
78. Azərbaycan aşıqlarının II qurultayı. «Bakı», 1969, 22 oktyabr
79. Lenin və folklor. «Gənc müəllim», 1969, 22 aprel

80. C.Cabbarlı folklor haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1969, №9
81. Xalq yaradıcılığı çeşməsindən. «Bakı», 1969, №138
82. M.Hüseyn xalq ədəbiyyatı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1969, 5 dekabr
83. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı proqramı, 1969
84. Aşıq Bəsti. Qoşmalar. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1970, 23 may
85. Azərbaycan dastanşünaslığına qiymətli hədiyyə. «Bakı», 1972, 14 avqust
86. Müəllim – folklorşünas Rəşid bəy Əfəndiyev. «Azərbaycan müəllimi», 1972, 10 noyabr
87. «Qafqaz» qəzetindəki qeydin müəllifi. «Bakı», 1973, 5 mart
88. F.Köçərli folklor haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1973, 9 iyun
89. M.Mahmudbəyov xalq ədəbiyyatı haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 1973, 13 iyun
90. Seyid Hüseyn xalq ədəbiyyatı haqqında. «Bakı», 1973, 8 avqust
91. Ü.Hacıbəyov xalq ədəbiyyatı haqqında, «Ədəbiyyat və incəsənət», 1973, 29 sentyabr
92. Əsrlərdən gələn səslər. «Azərbaycan müəllimi», 1976, 20 fevral
93. Molla Cümənin yeni əlyazması. «Bakı», 1976, 5 aprel
94. S.Vurğun xalq ədəbiyyatı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 10 aprel
95. Molla Cümə haqqında yeni məlumat. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 24 iyun.
96. Xalq yaradıcılığı çeşməsindən. «Bakı», 1976, 26 iyun
97. S.Vurğun və xalq mahnıları. «Azərbaycan müəllimi», 1976
98. Xalq inciləri. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1976, 30 oktyabr

99. İbtidai siniflərdə xalq ədəbiyyatının tədrisi. «Azərbaycan müəllimi», 1977, 27 may
100. Ustad aşiq. «Sovet Ermənistanı», 1977, 16 avqust
101. H.Zeynalli və V.Xuluflunun folklorşünaslıq fəaliyyəti. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı», 1977, №3
102. Azərbaycan aşıqları Lenin haqqında. «Literaturnıy Azerbaydjan», 1977, №8
103. Oktyabr və Azərbaycan folkloru. «Azərbaycan», 1977, №11
104. N.Nərimanov folklor haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 1978, 5 mart
105. Folklorşünaslığın orta məktəbdə öyrənilməsi, API əsərləri, 1978, №2
106. Y.V.Çəmənəminlinin folklorşünaslıq fəaliyyəti. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1978, №16
107. Folklorun xüsusiyyətlərinin orta məktəbdə öyrədilməsi. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı», 1978, №2
108. Folklorun lirik janrları. «Pioner», 1978, №6
109. Azərbaycan folklorun XIX əsrin rus mətbuatında. API-nin əsərləri, 1978, №3
110. Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyətinin folklorumuzun öyrənilməsində rolu. BDU-nun əsərləri, 1979, №1
111. C.Cabbarlı folklor haqqında. «Azərbaycan», 1979, №3
112. C.Cabbarlı və xalq mahnıları. «Bakı», 1979
113. C.Cabbarlının çap olunmamış məqaləsi. «Azərbaycan müəllimi», 1979
114. C.Cabbarlının «Sitarə» opera librettosu. «Azərbaycan müəllimi», 1979
115. Dastanlarımız haqqında. «İbtidai təhsil» jurnalı, 1979, №5
116. Müqəddimə, prof.M.Həkimovun «Aşiq yaradıcılığı» kitabı, 1980
117. Aşığın şeirlərinin axtarışında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1981

118. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi, proqram, 1980
119. Uğurlu səfər sorağında. «Bakı», 14 mart 1980
120. Sarı Aşıq, kitaba müqəddimə, 1983
121. Molla Cümə, kitaba müqəddimə, 1983
122. Əmin Abid xalq ədəbiyyatı haqqında, BPU-nun Əsərləri, 1983
123. Azərbaycan nağılları. «Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri» kitabına müqəddimə, 1985
124. Azərbaycan uşaq folkloru. «Xalqın söz xəzinəsi» kitabına müqəddimə. «Maarif», 1985
125. S.Vurğunun «Aybəniz» poeması. «Azərbaycan müəllimi», 1986, 14 may
126. S.Vurğunun bir çıxışı. «Bakı», 1986, 5 iyul
127. S.Vurğun və aşıqlar. «Azərbaycan müəllimi», 1986, 8 avqust
128. S.Vurğun və folklor. «Sovet kəndi», 1986, 3 iyul
129. Xalq yaradıcılığına məhəbbət. «Bakı», 1986, 25 avqust
130. S.Vurğun və bayatılar. «Azərbaycan müəllimi», 1986, 22 oktyabr
131. Xalq yaradıcılığı xəzinəsindən. «Sovet Ermənistanı», 1986, 31 avqust
132. M.F.Axundov və folklor. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1987, 31 avqust
133. Lenin haqqında bayatılar. «Sovet kəndi», 1987
134. 1001 bayatı. «Azərbaycan müəllimi», 1987
135. Oktyabr müğənnisi. «Sovet Ermənistanı», 1987, avqust
136. Şairin folklor dünyası. «Azərbaycan müəllimi», 1988, 18 yanvar
137. Tədqiqatın inandırıcılığı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1988, 26 fevral
138. Xalq yaradıcılığı ilə bağlılıq. «Bakı», 1988, 5 may
139. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının tədrisi. «Azərbaycan müəllimi», 1987, 1 aprel

140. C.Cabbarlının naməlum məqaləsi. «Gənc müəlim», 1979, 4 mart
141. Qəhrəmanlıq nəğmələri. «Azərbaycan müəllimi», 1980
142. Molla Cümənin əlyazması. «Elm və həyat», 1989, №8
143. Müəllim haqqında söz. «Azərbaycan müəllimi», 1989, 27 oktyabr
144. Azərbaycan folklorşünaslığı. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1989, 30 iyul
145. Molla Cümənin ölümü haqqında həqiqət. «Azərbaycan gəncləri», 1989, oktyabr
146. Molla Cümənin gözəlləri. «Azərbaycan qadını», 1989, №6
147. Əhmədbəy Ağayev xalq poeziyası haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 1989, 15 sentyabr
148. Yaz bayramı, saz bayramı. «Kommunist», 1989, 12 fevral
149. Novruz bayramı haqqında. «Azərbaycan müəllimi», 1989, 22 mart
150. Folklorumuzun fədailəri. «Kommunist» qəzeti, 1 fevral, 1990
151. V.Xulufunun «Koroğlu»su. «Azərbaycan gəncləri», 1989
152. Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi. «Məqalələr məcmuəsi», 1988
153. Azərbaycan folkloru rus mətbuatında. «Məqalələr məcmuəsi», 1990
154. Sabir və folklor. «Azərbaycan müəllimi», 1988, may
155. Xalq ədəbiyyatımızın toplayıcısı və tədqiqatçısı. «Azərbaycan müəllimi», 1991, 19 iyun
156. «Zirvə Qala» kitabı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1990, 25 may
157. 45 il institut divarları arasında. «Azərbaycan müəllimi», 1991, 16 oktyabr

158. Aşıq Rəfinin bir şeiri. «Bərəkət» qəzeti, 14 dekabr, 1991
159. Mənəviyyat. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1992, 20 oktyabr
160. Şərif müəllim. «Azərbaycan müəllimi», 1992, 7 avqust
161. Bulağın neçə yaşı var. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1993, 5 may
162. Cavad xan haqqında mahnı. «Azərbaycan» qəzeti, 9 yanvar
163. Molla Cüməni kim öldürüb. «Ədəbiyyat və incəsənət», 1993, 3 dekabr
164. Xalq dühasının ölməz bədii abidəsi. «Ədəbiyyat və dil tədrisi», 1997, №4
165. Azərbaycan Demokratik Respublikasının mahnıları. «Kommunist», 1992
166. Folklor praktikası. «Azərbaycan müəllimi», 1992, 15 may
167. Folklor praktikası. «Gənc müəllim», 8 may, 1992
168. Əzəl müəllim. «Azərbaycan müəllimi», 1985, 15 fevral
169. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, məqalələr məcmuəsi, ADPU, 1999
170. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Dirçəliş» jurnalı, 1999, №15
171. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları, «Dirçəliş» jurnalı, 1999, №19 (rus dilində)
172. Molla Cümə. «Musiqi dünyası» jurnalı, 2000, №2
173. «Kitabi-Dədə Qorqud» və türk dastanı yaradıcılığı ənənələri, «Tədqiqlər», 1999, №X
174. Şəki folkloru antologiyası, «Dədə Qorqud» jurnalı, 2001, №1
175. Böyük sənətkarlarımıza ədəbi heykəl ucaldaq. «Şəkinin səsi» qəzeti, 1995, №26
176. İki həcvin tarixi. «Sovet kəndi» qəzeti, 19 aprel, 1990

177. «Şəbi-hicran» poeması və xalq yaradıcılığı. «Tədqiqələr», 2002, №XI
178. Azərbaycan aşiq sənəti haqqında yeni konsepsiya. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, №2
179. Azad Nəbiyev və onun «Azərbaycan xalq ədəbiyyatı» əsəri. Bakı, 2002
180. Qubadlı folkloru. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, №3
181. Redaktordan, Koroğlu, Bakı, 2003
182. Professor Rəfili. «Gənc müəllim», 15 fevral, 2005
183. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. «Azərbaycan müəllimi», 1992
184. İsmayıl Şıxlı. «Gənc müəllim», 16 yanvar 2006
185. Fərdi ekspedisiyadan etüdlər. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2005, №4
186. Professor M.Rəfili. «Ədəbiyyat qəzeti», 25 fevral, 2005
187. İlisuda eşitdiklərim. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2006, №1
188. Şıxlı Qurbanov. «Gənc müəllim» qəzeti, may, 2005
189. Əhməd bəy Ağayevin xalq ədəbiyyatımız haqqında məqalələri. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 12-13 yanvar, 2005
190. İsmayıl Şıxlı. «Azərbaycan müəllimi», 20 iyul 2006
191. Haqq aşığı. Elxan – 60 – 2006
192. 60 il institut divarları arasında. «Yeni Azərbaycan» qəzeti, 8 dekabr, 2006
193. 60 il institutda «Kredo» qəzeti, 9, 16, 23 dekabr, 2006
194. 60 il doğma institutda keçən ömür. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Əsərləri, Xüsusi buraxılış, 2006
195. Bəxtiyar Vahabzadə İlisuda. «Kredo» qəzeti, 2 iyun, 2007

196. Novruz gəlir, yaz gəlir. «Xalq qəzeti», 20 mart, 2008
197. Yəhya Vəjat. Yəhya Kərimov kitabı. Bakı, 1997
198. Qubadlı folkloru nümunələri. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, №3
199. İlisuda eşitdiklərim. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2006, №7
200. Fərdi ekspedisiyadan etüdlər. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2004, №4
201. Dünya şöhrətli dastanımız «Koroğlu». «Kredo» qəzeti, 27 dekabr, 2008
202. Şahkar dastanımız «Əsli və Kərəm». «Kredo» qəzeti, 25 dekabr, 2010
203. Böyük ədib, sevimli müəllim (Abdulla Şaiq). «Kredo» qəzeti, 19 mart, 2011
204. Əziz və sevimli tələbəm. «Ş.Məmədov» kitabı, 2013

III B Ö L M Ə

MÜƏLLİM HAQQINDA SÖZLƏR

Əli Rza Xələfli

FOLKLORŞÜNASLIQ ELMİMİZİN PATRIARXI

**İlk xatirə şəkli və ilk rəy, yaxud görkəmli Azərbaycan alimi
Paşa Əfəndiyevin 80 illik yubileyinə gecikmiş təbrik**

37 il bundan əvvəl ali məktəb pillələrini tələbə kimi ilk dəfə addımlayanda keçirdiyim hissləri, ilk tələbəlik həyəcanlarını istəsəm də, təfərrüatı ilə yazmağa imkanım yoxdur. Amma həmin ilk tələbəlik günlərində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından mühazirə oxumağa gələn hörmətli professor, rəhmətlik Məmməd Hüseyn Təhmasib bizə ədəbiyyat siyahısı yazdırmadı. Ancaq bir neçə müəllifin çap olunmuş dərsliklərinin adını şifahi şəkildə dedi. - Kitab mağazalarında var. «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı». Müəllif elə bizim bu ali məktəbin müəllimidir - Paşa Əfəndiyev. Tapıb alarsınız. Mənim də mühazirələrimdən bacardığınızı qeyd edin. Mühazirə yazmağın necə çətin olduğunu və xüsusilə tələbəliyin ilkin beşik günlərində bunun nə demək olduğunu izaha ehtiyac yoxdur. Elə ilk folklorşünaslıq mühazirəsindən çıxan kimi bütün qrup həmin kitabı axtarmağa getdi. Necə oldusa, tələbələrin başı indiki Sahil bağında qarışdı. Mən az qala qaça-qaça kitab pasajına gəldim. Qara meşin cildli, zərli hərflərlə üstü yazılmış «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kitabını aldım və bir də təngnəfəs özümü Sahil bağına çatdırdım. Qrup yoldaşlarımla hamısı orada idi. Görünür, hələ bir qərara gələ bilməmişdilər. Axır ki, ilk tələbəlik günündə, ilk birgə tədbir bundan ibarət oldu ki, Sahil bağında kollektiv şəkildə çəkdirək. Və mən də elə həmin gün aldığım «Azərbaycan şifahi xalq

ədəbiyyatı» kitabını qabaq cərgədə qucağımda tutub dayandım. Bu, mənim «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı»na, folklor-şünaslıq elmimizə ilk addımım və ilk sevgilərimin cüvərtləri idi. Bir neçə gün gözüm axtardı, kimdir bu Paşa Əfəndiyev? Hamı onun adını hörmət və ehtiramla çəkir. Ləyaqət timsalı kimi, əsl ziyalı və alim kimi. Və çox sonralar anladım ki, Paşa Əfəndiyevin ünvanına olan ehtiramlı münasibət onun təkcə, istedadlı alim olması ilə bağlı deyilmiş. Bu, həm də onun bir insan kimi, şairanə təbiəti, bir insan kimi humanizmi ilə bağlı imiş.

Sonralar Paşa Əfəndiyev az müddətə M.H.Təhmasibi əvəz edib bizə mühazirələr də oxudu. Bu qısamüddətli ünsiyyətdə onun müəllim-tələbə münasibətlərindəki fitri istedadını da gördüm. Bəlkə də, etiraf etməyə gücümüz çatmır. Müəllimliyin - əsil müəllimliyin fitri istedad olduğunu dəqiqliklə ifadə edə bilmərik.

Məmməd Hüseyn Təhmasib də, Paşa Əfəndiyev də, Fərhad Fərhadov da, Feyzulla Qasımzadə də, Kövsər Tanrıverdiyeva da... və onlarca başqaları da sözün həqiqi mənasında müəllimlik fenomenləri, auditoriyanın, tələbə dünyasının hissi-emosional aləminin hakimləri idilər. Nə üçün biz bu müəllimlərin səsinə, sözünə aludə idik? Nə üçün onların hər birinin mühazirəsini sonsuz həvəs və istəklə gözləyirdik? Nə üçün heç dəxli olmasa da gedib Əbdülzəl Dəmirçizadənin mühazirəsini dinləyirdik? Bəli, bu, müəllimlik fenomenidir. Bu, şəxsiyyətin, müəllimliyin ahənrübasıdır. Qoy bir qədər qabağa gəlim. İllər keçdi və bir gün aspiranturaya imtahan verəndə «Azərbaycan nağıllarının bədii xiiusiyyətləri» mövzusunda yazdığım referat işini rəy üçün Paşa Əfəndiyevə verdilər. Bir həftədən sonra rəyi kafedradan götürdüm. Paşa Əfəndiyev mənim referat işimi əsl tədqiqat əsəri kimi qiymətləndirmişdi. Həmin rəy arxivimdə durur. Və ara-sıra gözümə dəysə də, son günlər tapa bilmirəm. Nə vaxt tapa bilsəm, Azərbaycan folklorşünaslığının patriarxına hörmət əlaməti olaraq ilk tələbəlik şəkli ilə birlikdə nəşr etdirəcəyəm.

Kimdir Paşa Əfəndiyev? Bu sualın cavabını asanlıqla vermək mümkündürmü?

Folkloru, şifahi xalq ədəbiyyatını ilk mühazirə dərslərindən eləcə sevgi kimi, məhəbbət kimi təsəvvür eləmişdim. Zənnimcə, bu fənni tədris edən, öyrədən müəllim də, ümumiyyətlə, folklorşünas adlanan hər bir ədəbiyyat adamı da görünən və görünməyən tərəflərlə bir yerdə sevgi kimi təsəvvür olunmalıdır. Çünki şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarının nüvəsində elə sevgi dayanır. İnsanın insana sevgisi, soykökə sevgi, Vətənə, yurda sevgi. Təsədüfi deyil ki, qəribçilik hissləri, qürbət duyğuları yazılı ədəbiyyatın heç bir janrında şifahi xalq ədəbiyyatı qədər hisslərə toxuna biləcək dərinliyə enə bilmir.

Şifahi xalq ədəbiyyatı xalqların taleyidir. Hər bir xalq birinci növbədə dilində yaratdığı zəngin ədəbi sərvəti ilə güclü görünür. Bu gün elə dünya xalqları var ki, sıradan çıxıb. Demək olar ki, o xalqın özü yoxdur. Ancaq şifahi örnəklər yaşayır və bununla da o xalqın özünü də dünyanın yaddaşında qoruyub saxlayır. Amerika hinduları - mayya, astek, ink xalqları demək olar ki, tarix səhnəsindən çıxıb. Ancaq onların şifahi örnəkləri yaşayır və onları tarix səhnəsindən çıxarmış olan təcavüzkarları bu gün də ittiham etmək gücündədir.

Paşa Əfəndiyev haqqında danışmaq istəyəndə hardan, necə başlayacağımı kəsdirə bilmədim. 38 il bundan əvvəlin söhbətidir. Yəqin ki, ilk dəfə auditoriyanın qapısını açıb içəri girən Məhəmməd Hüseyn Təhmasibin dərsə aid olmayan qayğılı, beş-üç kəlməlik tapşırımlarından başqa onun ilk mühazirədə dediklərinin heç birisini, indi axtarsam da yaddaşında tapa bilməzdim. Ancaq tapdıqlarım da oldu. Bu, folklorla münasibət idi. O münasibəti isə beş-üç kəlməlik giriş sözləri kimi təzədən təsəvvürümdə canlandırmağa başladım və bir də o ilk mühazirədə Təhmasib müəllim Paşa Əfəndiyevin adını çəkmişdi. Aradan az vaxt keçməyib. Folklorşünaslıq elmi də inkişaf edib, onun şəbəkəsi də kifayət qədər genişlənib, çoxlu folklor mütəxəssisləri ilə də araşdırıcıların kəmiyyət tərkibi

zənginləşib. Bu gün meydana demək olar ki, güclü folklorşünaslar nəslə var. Azad Nəbiyev, Hüseyn İsmayılov, İsrəfil Abbaslı, Bəhlul Abdulla, Məhərrəm Qasımlı, Kamil Vəliyev... təbii ki, bu sıranı çox uzatmaq olar. Ancaq folklorşünaslıq elmini Azərbaycanda yaratmış olan alimlərin, mütəfəkkirlərin hər birisi öz zamanında ayrılıqda bir institut qədər iş görüb. Əlbəttə, söhbət o zamandan gedir ki, heç bir plan-tapşırığı verilmirdi. Araşdırıcıya, toplayıcıya ezamiyyət xərci və müddəti ayrılmırdı. XIX əsrdən üzü bəri, bəlkə də, daha da əvvəllərdən xalq ədəbiyyatını toplamağa cəhd edən mütəfəkkirlər sadəcə öz xalqlarına, soyköklərinə sevgi qarşısında cavabdeh idilər. Elə ona görə də şifahi xalq ədəbiyyatı fənnini bir sevgi dərsi də adlandırmaqda israrlıyam.

Mənim ilk folklor müəllimim 5-ci sinifdə oxuyanda Firudin bəy Köçərli olub. Onun «Balalara hədiyyə» kitabı sözün həqiqi mənasında, Firudin bəy Köçərlinin özünün müəllimliyi demək idi.

Professor M.H.Təhmasibin minilliklərin dərinliklərinə cəhşləyən təfəkkürü ilə bir yerdə Paşa Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kitabı da mənim üçün elə bu gün də əzizliklə, hörmət və ehtiramla xatırladığım sevgili müəllimlərimdir.

* * *

Çingiz Aytmatovun «Əsrə bərabər gün» romanındakı Abutalıb Kuttubəyov obrazı demək olar ki, ədəbiyyat adamlarının hamısına doğmadır. Abutalıb Kuttubəyovun başını edam kötüyünə aparən nədir? Axı o, kiməsə zərər vuran adam deyil. Balaca bir stansiyada ailəsi ilə daldalanır, buradakı uşaqlara oxumaq, yazmaq öyrədir və bir də... şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayır. Qədimdəngəlmə türk əfsanələrini, rəvayətlərini, türkün böyük köçündən başlayan nəğmələri, elegiyaları yazıya alır. İlk baxışdan heç kimə zərəri yoxdur, ancaq o, dəftər səhifələrinə yazılmış şifahi örnəklərlə öz xalqının – türk soyunun tarixinə əl aparır, zamanın alt

qatlarından onun yatmış enerjisini qıcıqlandırır. Bu, enerji, bu güc həssaslığa möhtac olan vulkan kimi, zəlzələ kimi elə bir tərpənişə möhtacdır. Bax bu, qorxuludur. Quruluş üçün, rejim üçün, xalqları itətdə saxlamağa çalışan ideologiya üçün qorxuludur.

* * *

Azərbaycan folklorşünaslarının taleyi elə Kuttubəyovun taleyidir. Salman Mümtazın, Vəli Xulufunun, Hənəfi Zeynalının, elə bu cərgədə cəsərlə əlavə etmək olar; Bəkir Çobanzadənin və başqalarının taleyi elə Abutalıb Kuttubəyovun taleyidir. Nə üçün birbaşa, bəlkə də Paşa Əfəndiyevə daxil olmayan bu mətləbləri yada salıram. Çünki həm də bu mətləbləri birbaşa Paşa Əfəndiyevə də, XX əsrdə yaşamış bütün folklorşünaslarımıza da, onların bugünkü nəslinə də aid edirəm.

Folklorda heyvanlar haqqında olan miniatür hekayələrdən birində bir zərbə ilə gözü çıxarılmış canavarı göstərən tülküdən soruşanda ki, bu ədalətli bölgünü hardan öyrənmisən? Cavab verir ki, gözü çıxan qardaşımdan.

Bilavasitə folklordan danışdığım üçün folklor araşdırıcıları və konkret olaraq Paşa Əfəndiyev söhbətimin məğzində dayandığı üçün misalın dəqiq yerinə düşüb-düşmədiyinin fərqinə varmıram. Ancaq bizim bu gün fəxr etdiyimiz folklorşünaslar nəslə qorxmədilər, tülkünün təlqin etdiyi «ədalət qanununa» boyun əymədilər. Özlərindən əvvəl güllələnmişlərin, ən müxtəlif işgəncə və əzabla edam olunmuşların yolunu davam etdirdilər. Qorxulara, qadağalara baxmayaraq, sovet dövründə təkbəşər ideologiyanın basqıları altında qorqudşünaslıq elmi yarandı, koroğluşünaslıq zənginləşdi, inkişaf edildi, dastanlar, nağıllar toplandı, sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olundu. Şübhəsiz ki, bu böyük işlərin sırasında lap elə önündə gedənlərin biri də Paşa Əfəndiyev idi. Mən artıq bu barədə bir dəfə danışmışam - Qurbani ilə bağlı. Qurbaninin yerini, yurdunu 70-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan folklorşünasları Arazın o tayında bilirdi. Qurbani mövzusunda toxunan kimi,

mən professor M.H.Təhmasibə Qurbaninin qəbrinin yerini, onun kəndini təsvir etdim və bəri tayda - Diri dağının ətəklərində olduğunu dedim. Təhmasib müəllim «bu, artıq sizin işiniz olacaq», - dedi. Ancaq bizim işimiz olana qədər də vaxt keçmədi, Paşa Əfəndiyev də, digər folklorşünas alimlər də elə həmin mərhələdə, həmin dövrdə artıq Qurbaninin yerini də, yurdunu da dəqiq bilirdilər.

Tədqiqat daha sürətlə dərinlərə doğru gedirdi. Elə bilirəm ki, Azərbaycanın öz müstəqilliyinə qovuşmasında şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərinin daha böyük sevgi ilə toplanılmasının, öyrənilməsinin, araşdırılmasının da xidməti, köməyi, rolu az deyil, yox, bəlkə də, əvəzsizdir.

Paşa Əfəndiyevin folklor sahəsindəki tədqiqatlarını iki istiqamətə ayırmaq olar. Bu istiqamətlərdən biri bilavasitə folklorşünaslıq elmimizin tədqiqatı sahəsidir. İkincisi, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı simalarının yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatı problemləridir. Xüsusilə, Cəfər Cabbarlının və Səməd Vurğunun - hər birinin yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatının əvəzsiz rolu var. Paşa Əfəndiyev də XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bu iki böyük klassikinə hər birinin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı ilə bağlı məsələlərin tədqiqinə həsr olunmuş monoqrafiya həsr etməsi də təsadüfi deyil. Nə üçün Cəfər Cabbarlı da, Səməd Vurğun da bu qədər dərəcədə böyük sevgi ilə xalqın mənəvi dünyasında özünə əzəmətli saray yapıb? Nəyə görə xalq bu iki sənətkarın hər birini bu qədər əziz tutur? Təbliğatsız, təlqinsiz hər iki sənətkar bu gün də hamımız üçün canlıdır, bizimlə birgə nəfəs alır, bizimlə birgə addımlayır. Ona görə ki, onların hər ikisi bütün yaradıcılıqları boyu xalqla, tarixi-mənəvi dəyərlərlə bağlı olub. Paşa Əfəndiyev bu suallara cavab verir. Əslində, bu sevginin hardan qaynaqlandığını göstərir, çeşmənin gözünü açır.

Həç şübhəsiz, Paşa Əfəndiyevin tədqiqatlarının əsas özülü bilavasitə Azərbaycan folklorunun öyrənilməsi ilə bağlıdır. Bu sahəyə görkəmli alim üç fundamental tədqiqat əsəri həsr edib. «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi»,

«Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» və «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri».

«Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi» əsəri zəngin bir mənbədir. Bir çox nəzəri məsələlər - «folklor və klassik Azərbaycan poeziyası», «xalq ədəbiyyatı əsərlərinin yazıya alınması», «XIX əsrdə folklorşünaslıq», «Azərbaycan folkloru rus mənbələrində» kimi problemlər araşdırılır. Sonra XIX əsr folklor araşdırıcıları haqqında dəyərli bədii portret yazılar diqqəti cəlb edir.

Paşa Əfəndiyev övlad sevgisi ilə, ata-babaya hörmət və ehtiramla Eynəli bəy Sultanov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Məhəmməd Vəli Qəmərli haqqında yazılarla XIX əsrin folklor toplayıcılarını, araşdırıcılarını XIX əsrə təqdim edir. Paşa Əfəndiyev sözün həqiqi mənasında cəfakeş alimlərdəndir. Və onun yazdıqları da, yaratdıqları da bu cəfakeşliyin, böyük zəhmətin və alim inadının, tədqiqatçı dönməzliyinin bəhrələridir. XX əsrin əvvəllərində folklorşünaslıq sahəsi də böyük zəhmət bahasına başa gəlib. Əhməd bəy Ağayevin, Seyid Hüseyinin, Nəriman Nərimanovun, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Abdulla Şaiqin, Firudin bəy Köçərlinin folklorçu kimi təqdim olunması da əlbəttə, kifayət qədər yetərli, əhatəli təqdim olunması da demək olar ki, ilk dəfə Paşa Əfəndiyevin xidmətidir.

XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycan xalqının taleyi demək olar ki, həmişə tufanlar içində olub. Heç şübhəsiz, xalqın taleyi tufanlar içində olubsa, bu tufanların ilk zərbəsi, ağrısı, acısı onun folklor araşdırıcılarından yan keçə bilməzdi. Elə buna görə də Paşa Əfəndiyev folklor cəfakeşlərinin hər birini ayrı-ayrı onilliklər üzrə təqdim edir. «20-ci illərdə Azərbaycan folklorşünaslığı» fəslinin sızılıtları, yaralarından axan qanla danışan şəxsiyyətləri bu gün də tarixi ittiham edir. Bu mərhələ üçün Paşa Əfəndiyev A.V.Baqrinski, Sübhanverdixanov, Vəli Xulufu, Salman Mümtaz, Y.V.Çəmənəminli, H.Zeynallı portretlərini qabarıq təqdim edir. 30-cu illərdə folklorşünaslıqdan danışanda Hümmət Əlizadəni, Üzeyir

bəy Hacıbəyovu, Mustafa Quliyevi tədqiqatçı daha qabarıq təqdim edir.

40-60-cı illərdə folklorşünaslığın əsas ağırlığı Həmid Araslının, M.H.Təhmasibin, Əhliman Axundovun çiyinlərində idi. Bu, əlbəttə, Paşa Əfəndiyevin fikridir, doğru fikirdir, bizim də şərək olduğumuz qənaətlərdir.

O, Azərbaycan folklorşünaslığının tarixinə həsr etdiyi bu böyük əsərində folklor praktikasının əhəmiyyətindən, onun toplanmasının metodikasından, işin texnikasından və tələblərindən, folklor arxivinin yaradılmasından da ətraflı bəhs edir, son nəticədə folklorun toplanması zamanı dəqiqliyin gözlənilməsini bir ata müdrikliyi ilə gələcək tədqiqatçılara əmanətləyir.

«Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» irihəcmli, əhatəli, əsaslı tədqiqat əsəridir və uzun illər folklor tədrisi sahəsində qiymətli dərslik olub. Tədqiqatçının üçüncü cild hesab etdiyi «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri» əsəri də kifayət qədər irihəcmli və əhatəlidir. Bu əsərin birinci hissəsində müəllif qədim dövr mifoloji örnəkləri yada salır. Bu gün də folklorşünaslıq üçün problem olan, həllini gözləyən məsələləri diqqətə çəkir.

Təəssüf ki, bu hissədə «Avesta» problemi diqqətə çəkilməyib. Halbuki, müəllif Bilqamıs və Alp Ər Tonqa haqqında danışanda bu məsələni də gələcək folklorşünasların tədqiqat obyektinə kimi göstərə bilərdi və müdrik, zəngin həyat və elm yolu keçmiş bir alimin dilindən tapşırma kimi bunun böyük əhəmiyyəti olardı.

Bu əsərin ikinci hissəsində müəllif müasirləri olan Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı sahələrinin ağırlıqlarını daşımış olan alimlər haqqında söhbət açır. Çoxlu, maraqlı yazılar diqqəti cəlb edir: Mikayıl Rəfilinin, Fərhad Fərhadovun, Abbas Zamanovun, Sədnik Paşayevin, M.H.Təhmasibin, Vaqif Vəliyevin, Xalid Əlimirzəyevin, Mürsəl Həkimovun, Əzəl müəllimin (Əbdüləzəl Dəmirçizadə), Şıxəli Qurbanovun canlı portretləri ilə təzədən tanış oluruq.

Bu portretlərə qayıtmaqla müəllif demək istəyir ki, onların hər birinin şəxsiyyəti və yaradıcılığı böyük məktəbdir və bu məktəblərin hər biri də ən müxtəlif tərəflərdən öyrənilməlidir. Onların hər birisinin taleyi artıq çoxdan şifahi xalq ədəbiyyatına qovuşub, əfsanələşib, bizli-bizsiz yaşayır. Onları öyrənməklə cəmiyyətimizin mənəvi sərvətlərini daha da zənginləşdirmiş olarıq.

Bircə faktı qeyd etmək istərdim. Mikayıl Rəfili (1905-1958) haqqında qeydləri ürək ağrısı ilə oxudum. Nədənsə həmişə mənə elə gəlir ki, Mikayıl Rəfili 30-cu illərin repressiya qurbanıdır. Halbuki o, 50-ci illərin axırında vəfat edib. Amma onun taleyi son dərəcə burulğanlı olub. Parlaq istedad, odlulovlu natiqlik məharəti, zəngin bilik onun şəxsiyyətinə heyrət və qibtə hissi doğurduğu kimi, bir əleyhdarlar cəbhəsi də yaratmışdır. Mikayıl Rəfili Nizami dövrünü «Azərbaycanın parlaq epoxası» adlandıranda ideologiya keşikçiləri onu vurmaq, siyasi elitanın gözündən salmaq üçün «tutarlı» dəlillər tapmış kimi olurdular. Halbuki Mikayıl Rəfilinin o sözlərində Azərbaycan intibahının zəngin bir dövrünün tərənnümü var idi. Nizamini yetirən dövr, əlbəttə, tərənnümə layiqdir. C.Xəndanın, M.Rəfilinin, Ə.Dəmirçizadənin, Ş.Qurbanovun qayğılı, məhəbbətli münasibətlərini bu gün də həssaslıqla xatırlaması varisliyin, ata-babaya, mənəvi örnəyə hörmətin təzahürüdür. O, professor Mikayıl Rəfilinin yetirməsi kimi Mikayıl Rəfili ömrünün mənəvi davamçısıdır. Onun M.Rəfili haqqındakı məqaləsindən belə bir ağırlı hissi duymamaq olmur: Mikayıl Rəfili hələ də mənəvi bəraətini sonacan almayıb. Onun əsərləri, tədqiqatları, şeirləri təzədən nəşr olunmalıdır. Bütün bunlar hələ də gözləyir və bu narahatlıq hissləri Paşa Əfəndiyevi də tərk etmir.

Paşa Əfəndiyevin qeydlərində Rəfili ilə bağlı maraqlı məqamlar var: «Mənim eşitdiyimə görə M.Rəfili 75 səhifəlik makina yazısında böyük bir ərizə ilə Mir Cəfər Bağırova müraciət etmişdi. Məktub M.C.Bağırova çatıb, o dərhal göstəriş verib ki, professor M.Rəfilini tutduğu bütün vəzifələrinə

qaytarsınlar. Bir gün mən kafedrada oturmuşdum. Birdən M.Rəfilini iri addımlarla içəri daxil oldu, qolu yenə cunadan asılı idi. Məni yanına çağıraraq bir kağız uzatdı və dedi ki, onu aparıb dəftərxanaya müdirə verim. Kağızda isə onun instituta və kafedra müdirliyinə bərpası yazılmışdı. Bu illərdə bütün bu mənzərələri müşahidə edir və məni dəhşət bürüyürdü. Axı professor Rəfilini mən tanıyıram. O, heç bir xalqın və onun ədəbiyyatının düşməni olmamışdır, ola bilməzdi. Onun sinəsində doğma xalqına, millətinə, onun milli dəyərlərinə bağlı şam kimi əriyən bir ürək çırpınırdı. Bütün bunlar o zaman mənə yuxu kimi gəlirdi. Niyə və nə üçün belə böyük bir insan, şəxsiyyət, nadir istedad sahibi ağır və çıxılmaz bir vəziyyətə salınsın!?» (Paşa Əfəndiyev. «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri» (filologiya fakültəsinin tələbələri üçün), III cild. Bakı, 2005, səh.440). Professor ona görə narahatdır ki, cəmiyyət ayrı-ayrı adamların təmsalında şəxsiyyətlərin taleyi ilə oynamamalıdır. Zaman ötür, bütün məsuliyyət və günah cəmiyyətin boynunda qalır. Parlaq şəxsiyyətlər tez-gec özünün mənəvi haqqını alırlar.

Əməkdar elm xadimi, professor Paşa Əfəndiyevin 80 illik yubileyi 2008-ci il üçün bir yaddaş, bir təqvim vərəqi oldu. Təqvim vərəqi il ötəndə çevrilir, amma yaddaş özünə-məxsus inadkarlıqla zamandan keçib gedənin obrazını özünün gözəgörünməz fikir və düşüncə kitabına yazır. Nə vaxtsa təzədən qaytarmaq üçün.

Yuxarıda Abutalıb Kuttubəyovun dəftərlərini xatırlamışdım. Azərbaycan folklorşünaslarının hər biri beləcə yaddaş dəftəridir. Unudulmayan, unudulsa belə, təzədən söz-söz, kəlmə-kəlmə, gün-gün, il-il göyərək təzədən bitən, bar-bəhər gətirən bu dəftərlərin üzündə yazılanlar bizim tariximizdir, bizə güc, mənəvi təpər, ucalıq gətirən, mənəvi zənginlik gətirən sərvətlərdir.

Mən Paşa Əfəndiyevi yaxşı tanıyıram.

Xalqın özünə bənzəyən adamlar var. Ən yaxşı tanıdıklarımız da elə xalqın özünə bənzəyən, xalqın özünü təmsil edən simalardır.

Paşa Əfəndiyev haqqında qeydləri axşam sakitliyində yazmaq istədim. Amma yaza bilmədim. Bu gün hava günəşlidir. Günəşin parlaq, aydın işıqları altında sözlər su kimi axıb gəlməyə başladı. Mən sözlərimin səsini eşidirdim. Və həm də üzünü görürdüm. Bu su kimi axıb gələn sözlərin üstündə Paşa Əfəndiyevin adı yazılmışdı.

... İlk xatirə şəklinin hərarəti və ilk rəyin həyəcanı mənimlədir.

25.12.2008

FOLKLORUMUZUN GÖRKƏMLİ TƏDQIQATÇISI

O, ziyalı ailəsində dünyaya gəlmişdi. Rəşid bəy Əfəndiyevin təşəbbüsü ilə Qori Müəllimlər Seminariyasına oxumağa göndərilən, sonra isə bütün mənalı ömrünü şərəfli müəllimlik fəaliyyətinə bağlayan, respublikanın əməkdar müəllimi Şərif Əfəndiyevin ailəsində. O da atası kimi bütün həyatını böyüməkdə olan nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etdi, respublikanın ali və orta məktəbləri üçün yüzlərlə yüksək ixtisaslı dil və ədəbiyyat müəllimləri hazırladı, öz səadətini doğma ana dili və ədəbiyyatını öyrətməkdə və sevdirməkdə tapdı. Hələ uşaqlıq və gənclik illərindən doğma İlisuda öyrəndiyi, gördüyü, eşitdiyi adət-ənənələrə, oyunlara, nağıl və dastanlara könül verdi. Onları sevdi, arayıb-araşdırdı, yaddaşlarda yaşayıb bu günümüzə gəlib çıxan ağız ədəbiyyatı nümunələrinə yeni həyat verdi. Bu şərəfli işə həsr edilən ömrün neçə-neçə solmaz xatirələrini yəqin ki, onu tanıyanların qəlbində hələ uzun illər yaşayacaqdır.....

1951-ci ilin yazı çox üzüntülü. Çətin günlərdən sonra yenicə ali təhsilini başa vuran Paşayev ikiqat sevinc gətirdi. Onu institutun rektorluğuna çağırdılar. Müəllimləri burada idi.

Tələbəsini çox sevən Mikayıl Rəfilinin çöhrəsində isə xüsusi bir sevinc vardı. Bir az sonra rektor üzünü Paşaya tutub təhsilini fərqlənmə diplomu ilə başa vurduğuna görə institutda pedaqoji işdə və aspiranturada saxlandığını bildirdi. Hələ heç yerdə iş tapmayan, kəndə qayıdıb müəllimlik fəaliyyətinə başlammaq istəyən sakit təbiətli, mehriban, bir az da utancaqlıqdan öz haqqını tələb edə bilməyən Paşa üçün bu, gözənilməz oldu. Ona görə də müəllimlərinə, xüsusilə Mikayıl Rəfiliyə yalnız minnətdarlıq ifadə edən baxışları ilə təşəkkürünü çatdırma bildi.

O ildən pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı, gənc Paşa Əfəndiyev elmin çətin yollarında ilk addımlarını atmağa başladı. Aspiranturaya qəbul edildikdən bir neçə gün sonra elmi rəhbəri, professor Mikayıl Rəfilini ilə heç vaxt yaddan çıxmıyan söhbəti onun elmi yollarındaki istiqamətini qəti şəkildə müəyyən etdi:

- Hansı sahədə tədqiqat aparmaq istəyirsən, Paşa?
- Folklorşünaslıq sahəsində.....
- Çətin olmazmı, oğul?.....
- Narahat olmayın, müəllim.....
- Bəs mövzun necə olsun?
- “Koroğlu” dastanı üzrə işləmək olarmı?

Mikayıl Rəfilinin nigarən baxışları Paşanın çöhrəsində gəzdi, araya sükut çökdü. Ötən anlar ona çox uzun gəldi. Nəhayət, Mikayıl Rəfilinin sakit, amma bir az həyəcanlı səsi Paşanı nigarənliqdan qurtardı:

- Öhdəsindən gələ bilərsənmi?
- Gələrəm.....
- Onda planı mənə göstər, sabahdan işə başla!

Paşa Əfəndiyev o illərdə ilk dəfə olaraq çoxlarının ağız büzdüyü həmin mövzu üzərində işləməyə başladı. “Koroğlu” dastanı ilə bağlı bütün materialları qısa bir vaxtda əldə etdi. Dastan haqqında keçmiş Sovetlər Birliyi məkanında özünün ilk dəyərli tədqiqat işini yazdı. Gənc tədqiqatçının bu ilk uğurlu folklorşünaslıqda yüksək dəyərləndirildi. Paşa Əfəndiyevi milli koroğluşünaslığın ilk yaradıcılarından biri kimi şöhrətləndirdi.

Onun qələmindən çıxan əsərlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti çap edilib elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır. Lakin koroğluşünaslıq üçün bu günün özündə əhəmiyyətini itirməyən bu əsərin nəşri təəssüf ki, hələ gündəmdə durmaqdadır.

Azərbaycan folklorunun aktual problemləri müəllifin diqqətini cəlb etdikcə həmin sahələrdə onun dəyərli araşdırmaları işıq üzü gördü. Paşa Əfəndiyev ali məktəb tələbələri üçün ağız ədəbiyyatının ilk proqramları, dərs vəsaitləri, dərslikləri üzərində çalışır və bir-bir onları nəşr etdirirdi.

60-cı illərdə Pedaqoji institutda Azərbaycan ağız ədəbiyyatının yeni proqrama keçilməsində, sonradan isə həmin proqramın respublikanın bütün filoloji profilli ali məktəbləri üçün nümunə kimi qəbul edilməsində Paşa Əfəndiyevin xidmətləri böyük idi. Həmin illərdə folklorşünas alimin orta məktəb proqramlarında xalq ədəbiyyatı materiallarına geniş yer verilməsi barədə təklifləri də nazirlikdə rəğbətlə qarşılandı. Orta məktəblərin aşağı siniflərindən xalq ədəbiyyatının öyrənilməsinə başlandı.

Azərbaycan folklorunun problemləri ilə yaxından tanış olub onları tədqiqatlara cəlb etdikcə Paşa Əfəndiyev aydın şəkildə görürdü ki, folklorumuzu pərakəndə və təsadüfi tədqiqatlardan, systemsiz araşdırmalardan qurtarmaq, onun ayrıca bir elm sahəsi kimi öyrənmək lazımdır. Ona görə də bu çətin və zəhmətli işin altına girib Azərbaycan folklorşünaslığının yüzillik tarixini doktorluq dissertasiyası kimi araşdırmağı qarşısına məqsəd qoydu. Bu tədqiqatı ilə Paşa Əfəndiyev milli folklorşünaslıqda yeni bir yol açdı, təzə bir məktəb yaratdı. Azərbaycan folklorşünaslığının şərəfli tarixini bərpa edib üzə çıxardı. İlk dəfə olaraq XX əsrin birinci onilliklərində bu sahədə görülən işlərin qiymətini verdi. Paşa Əfəndiyev repressiya dövrünün qurbanı olan folklorşünasların tarixi xidmətləri barədə elmə ilk açıqlamalar gətirdi, onların bir çoxunun folklorşünaslıq sahəsindəki xidmətlərini faktiki materiallar əsasında araşdırıb üzə çıxartdı. Bu, Paşa Əfəndiyevin öz xalqı qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri idi.

Folklorşünaslığımızın XIX əsrdən ötən əsrin 70-ci illərinə qədərki inkişaf tarixinin bir sıra müxtəlif problemlərinə aydınlıq gətirən tədqiqatçı həmin əsəri ilə folklor nəzəri fikrini yeni mərhələyə yüksəltdi, onu bir sıra yanlış meyl, istiqamət və illüziyalardan təmizlədi. Folklorumuzun toplanılma, nəşr, tədqiq tarixinin ən mürəkkəb dövrlərinin dəqiq mənzərəsini verdi. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının folklorumuzun toplanması, yazıya alınması sahəsindəki tarixi xidmətlərini geniş şəkildə əks etdirdi. Azərbaycan xalqına məxsus bir sıra mühüm süjet, motiv və obrazların tarixən bu xalqa mənsub olduğunu zəngin faktlarla təsdiqlədi. Bütün bu dəyərlərinə görə professor P.Əfəndiyevin “Azərbaycan folklorşünaslığı” silsiləsindən olan kitabları, dərslik və dərs vəsaitləri folklorşünaslığımızın hələ uzun illər istinad edəcəyi dəyərli mənbələrdən olacaqdır.

Folklorla yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsi bu gün başlıca diqqət mərkəzində olan problemlərdəndir. Bu baxımdan müəllifin “S.Vurğun və xalq yaradıcılığı” (Bakı, 1992), “C.Cabbarlı və folklor” (Bakı, 1985) əsərləri diqqət xüsusilə cəlb edir. P.Əfəndiyev bu monoqrafiyalarında ilk dəfə olaraq iki qüdrətli ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılığını folklor əlaqələri qovşağında təhlilə cəlb edir. Hər iki araşdırma qüdrətli nəzəriyyəçi alimin bir sıra təzə baxış və mülahizələri, problemə yeni yanaşma yolu və metodu kimi diqqəti cəlb edir.

P.Əfəndiyev milli ağız ədəbiyyatının toplanma və nəşrə hazırlanması işinə də böyük əmək sərf etmişdir. O, ali və orta məktəblər üçün ağız ədəbiyyatının bir çox seçmə nümunələrini nəşrə hazırlamışdır. Bu cəhətdən “Xalqın söz xəzinəsi” (Bakı, 1985) antologiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Müəllifin başqa uğurlu bir fəaliyyət sahəsi isə Molla Cüma irsinin nəşri ilə bağlıdır. Otuz ildən artıq bir dövrdə o, Molla Cümənin yeni-yeni əlyazmalarını axtarıb tapmış, onları dəfələrlə nəşrə hazırlamışdır. Ustad sənətkarın yaradıcılığını qismən bütöv şəkildə əhatə edən son nəşr (“Molla Cümə”,

Bakı, 1995) müəllifin həmin sahədə uzun illərdən bəri gərgin axtarırlarının bütöv elmi yekunudur.

Professor P.Əfəndiyev ömrünün otuz ildən artıq bir hissəsini ali məktəb tələbələri üçün şifahi ədəbiyyat fənnindən dərs vəsaiti, müntəxəbat və dərsliklər hazırlamaq kimi zəhmətli bir işə həsr etmişdir. O, ali məktəblər üçün ilk dərs vəsaitini 1970-ci ildə nəşr etdirmişdir. Sonralar P.Əfəndiyevin həmin sahədəki ardıcıl fəaliyyəti sayəsində ali məktəb tələbələri üçün ilk mükəmməl “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” (Bakı, 1981) dərsliyi işıq üzü görmüşdür. Dərsliyin yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri isə 1992-ci ildə çap olunmuşdur.

Görkəmli folklorşünas-alim uzun illər Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri kimi yüksək ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə böyük əmək sərf etmişdir. P.Əfəndiyev onlarla elmlər doktoru, namizədi və magistr işinin elmi məsləhətçisi, rəhbəri, opponenti olmuş, Azərbaycanda folklorşünas kadrların hazırlanmasında əlindən gələni əsirgəməmişdir.

75 yaşı tamam olan folklorşünas-alim bu gün də müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, elmi axtarırlarını davam etdirməkdədir.

Azad Nəbiyev
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü
2003

MÜDRİK ALİMİN XATİRƏLƏR DÜNYASI

O, dekanlığın qapısında göründü. Zəngin vurulmasını gözləyirdi – mən gümanladım. Və zəng vuruldu. İti addımlarla dördüncü mərtəbədəki hansısa auditoriyaya tələsdı. Bəstə boy-lu, gur saçlı, yaşıl gözlü, səliqəli geyinmiş bu şəxs marağımı oyatdı. Yanımda durmuş, bizdən bir kurs irəliddə təhsil alan oğlan üzünü mənə döndərdi: - Güman ki, birinci kursda oxuyursan. O folklorşünas - alim Paşa Əfəndiyevdir, - dedi. -

Məgər sizə dərs vermir? Ola bilməz. Cədvəlinizə baxın. Hələ hazır olmaz. Və adını bildirmədən uzaqlaşdı...

Bizim o illərdə (1959-1964), yəni tarix-filologiya fakültəsinin dərsləri nahardan sonra başlayırdı. Söz vaxtına çəkər... Xəyalım illərlə qanadlandı. Mənim ədəbiyyat müəllimim Dürdəstə Eminova xalamdı. 1953-cü ildə API-ni qurtarmışdı, kurs yoldaşlarından ibarət “Venetka”-sı vardı. Tez-tez cavan eks tələbələrin fotolarına baxır, romantik hisslərə qapılırdım. Ürəyimdə bu institutda oxumaq arzusu baş qaldırdı. Həmin “Venetka”da müəllimlər cərgəsində Əbdüləzəl Dəmirçizadə, İsmayıl Şıxlı, Sədi Əfəndiyev, Kamal Qəhrəmanov, Mikayıl Rəfil, Azər Hüseynov... ilə bərabər Paşa Əfəndiyev də vardı. Çox gənçdi. – Hə, o Paşa Əfəndiyevdi...

Səhəri gün (III gün) sinif nümayəndəmiz Zərifə Rəhmanova (Allah rəhmət eləsin) təzə xəbər kimi bildirdi ki, folklor-dan dosent Paşa Əfəndiyevin mühazirəsidir. Diqqətlə baxırdım, yeganə tələbəydim, onu tanıyırdım - tarixləşən “venetka”dan. Dəyişməmişdi. İlk mühazirəsini yazdırmadı, bunu istəməsəydi də, şəxsən mən dəftərimə köçürməyəcəydim. Bu gün Paşa müəlliminin tələbəsi olaraq tələbələrimlə ilk görüşdə onların diqqətini yalnız özümə çəkirəm. Axı ilk görüş unudulmur...

Bir-iki aydı bir kitab-memuar yazı masamın üstündədi, arada açıram, vərəqləyirəm, şəkillərə baxıram. Ordan-burdan oxuyuram, əllərim əsir, barmaqlarım titrəyir və qatlayıb kənara qoyuram. Bu nə sirdi, İlahi. Axı yazmaqda Allah mənə tənbellik qismət eləməyib, amma yaradıcılıq ovqatını “üzüyola” yox. Qoşun üstümə gəlsə də, faydasızdı. Bu kitaba gəldikdə isə: böyük folklorşünas, professor, əməkdar elm xadimi, saysız əsərlərin müəllifi Paşa Əfəndiyevin “63 il institut divarları arasında” (Bakı, 2009) avtobioqrafik очерklər əsəridir. İstedadlı folklorçu, filologiya elmləri doktoru Mahmud Allahmanlının redaktorluğu ilə işıq üzü görüb. Nə gözəl: Müəllimin tələbəsiylə yaradıcılıq ünsiyyəti - ön sözü. Və günün birində kitabı başa yetirdim, necə də yüngülləşdim, bədənimdə qanım məcrasına düşdü. Özümü sanki itirmişdim. Nəydi bu hiss: göz

yaşım yanaqlarımda donmuşdu. Axı kişilər göz yaşını xoşlamır, yox, mənlik deyildi. Uzaq illərimdən boylanın, müəlliminin o yaşını ötmüş tələbəsinin gözündən yox, içindən gələn xatirələridi.... Mən çoxsaylı ali məktəb müəlliminin memuar - əsərlərini oxumuşam, yazıblar, önlərə rəhmət. Paşa Əfəndiyev isə... İkinci evim-eşiyim kimi doğma olan pedaqoji institutun divarları arasında keçirdiyin qiymətli illərini qələmə almışdır. Nə vadar eləmişdi? Sadəcə kitab naminə yazmaqımı, artıq haqq dünyalarına qovuşmuş həmfikirilərini, keçmiş tələbələrini, yoxsa yaşayb-yaradan yetirmələrinin xətrinəmi? Bəli, yaşadıklarının hamısını. Bunların hər günü, ili tarixdir. Lakin hər kəsin ömür – yaşamaq tarixi onun doğuluşundan başlayır. Sonra həyat müstəvisində hərəkətdən: bu “taxtada” əsgərdirmi (o, şah da olur), zabıtdirmi, yoxsa şahdır?! Professor Paşa Əfəndiyev xarakterində (əxlaqında), pedaqoqluğunda, alimliyində şahlıq səviyyəsində dayanan nadir şəxsiyyətlərdən biridir - mübaliğəsiz həqiqətdir. Doğulduğu Qaxın İlisu kəndindən çıxan 17 yaşlı gənc Paşa, bu gün 80 yaşında müdrik üləmə, əlçatmaz ziyalıdır. Bu iki rəqəmi yanaşı işlətməyə bəlkə də risk eləyirəm. Cümləni oxuyanda qəhərlənəcək, mənə qar-qara saçlarının vəfasızlığını, cizgisiz həyalı sifətinin qırıqlara təslim olduğu xiffətini fəhmən duyacam. Mənim özüm də sakit keçirməyəcəyəm bu tutuşdurmadan. Ey vəfasız illər, niyə Paşa müəllimin gəncliyinə xəyanət elədik? Qocalmaq üçün bu dünyada azmı insanlar var? Bizim müəllimlər niyə yaşa dolurlar, müdrikləşmək üçünmü? Hə, deyəsən elədi, yoxsa dünyanın özü qəfil qocalardı! Bu fikri yalnız Paşa Əfəndiyev təkin ziyalı, sədaqətli ailə başçısı... söyləyər. Başqa heç kim: “Ulu Tanrı məni hifz elədi, mənim institut qurtarandan sonrakı həyatımı özü yoluna qoydu. Allah-Təala professor Mikayıl Rəfili və professor Dəmirçizadə kimi xalqımızın qəlbindən qopub böyüyən və gənclər üçün göndərilən alicənab və müdrik insanları mənim rastıma çıxardı. Hər iki dahinin ən uca keyfiyyətlərini mənəviyyatımdan topladım və özümə söz verdim ki, onlara layiq insan olacağam. Mən indi belə hesab

edirəm ki, muradıma çatmışam. Onların üstümdə qalan borclarını doğma xalqımın balalarına bağışlayıram". Bəli, insan - hami - etimad və bu "üç"ün xalqına xidməti. Maraqlı odur ki, Paşa Əfəndiyev 63 il öncə Bakıya ayaq basmış, taleyi uğurla üzləşmiş, yaxşı insanlar arasına düşmüşdür. Bu epizodu elə-belə xatırlamadım. O, bütün xoşbəxt həyatı üçün Bakıya minnətdarlıq eləyir. Belə çörəkitirməzlərə ömrü o Tənha Allahımız verir və nəzarətə alır.

Memuar ədəbiyyatında adətən, şəxsi məsələlərə, xatirələrə daha çox yer ayrılır, fərdi talelər ön sıraya keçir. Paşa Əfəndiyevin memuarında biz belə təfərrüatlarla az qarşılaşırıq. O, çağdaş oxuculara təlqin eləyir ki, ən dahiləri də mühit, ayrı-ayrı adamlar, xüsusilə, vəzifəlilər formalaşdırır, 1946-cı ildə Pedaqoji İnstitutu gələn və onun direktoru, Zaqafqaziyada ilk pedaqoji elmlər doktoru və əməkdar elm xadimi Əhməd Seyidovu hörmətlə xatırlayır. İki görüşü kövrək hisslə qeyd eləyir. Eləcə də akademikın Ə.Dəmirçizadə, professor M.Rəfili, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı. Təsadüfi deyil, Paşa Əfəndiyev öz sevimli müəllimlərinə xüsusi yer ayırmış, onların ömür yollarına qısa ekskurs etmişdir. Maraqlısı odur, Paşa Əfəndiyev müəllimlərinin obrazlarını çağdaş oxuculara çatdırmışdır: həm zahirən, həm də daxilən onların səciyyəvi keyfiyyətlərini, vərdişlərini, tələbələrini və aspirantları ilə ünsiyyətlərini lakonik dillə vermişdir. Hətta M.Rəfilinin naməlum şeirlərindən bəzi nümunələri kitabına daxil etmişdir. Mənim özümü keçmişə apardı. M.Rəfili və C.Xəndan istisna olmaqla İ.Şıxlı, Kamal Qəhrəmanov, Ə.Dəmirçizadə, Sədi Əfəndiyev, İmran Babayev vaxtilə mənə dərs demişlər. Onların əziz xatirəsi önündə baş əyirəm.

Professor P.Əfəndiyev mərhum folklorşünas, professor M.H.Təhmasibin layiqli davamçısıdır və zəngin araşdırmalar müəllifidir. Onlarla dərslik, monoqrafiya, tərtibat və s. janrlarda kitablar yazmışdır. Yüzdən artıq jurnal məqaləsini də bu xəzinəyə daxil edərdim. Görünür bu, zənginlikdir. O, aspirantlarına qayğıkeşlik və tələbkərlilik göstərmişdir. Yazır ki, bu

yanaşma mənə M.Rəfilidən və Ə.Dəmirçizadədən gəlmişdir, onların elmi üslublarını qorumağa çalışmışam.

“63 il institut divarları arasında” kitabı mən deyərdim - Pedaqoji Universitetin canlı, real ensiklopediyasıdır. Güclü yaddaşa, təmiz qəlbə, yüksək elmə malik Paşa Əfəndiyevin gələcək nəslə ən etibarlı hədiyyəsidir. O insanların - yaşlı nəslin ömrü yalnız xatirələrdə yaşamır. Bu şəxsiyyətlər təhsil ocağına təmənnəsiz, tərtəmiz, niyyətsiz gəlmiş, auditoriyada gənc nəslə məktəbə, ictimai müstəviyə hazırlamış və onlarla fəxr etmişlər. Bəzən doğma Universitetimə gedirəm, mərtəbələrə çıxıram, pəncərələrin qarşısında dayanıb, bu simaların izlərini axtarıram. Hanı onlar? Bəlkə uçublar o haqq dünyasına? Bəli, “bəlkə” yerində dilimdən qopmuşdur, onlar qonaq getmişlər, amma ürəklərini yetirmələrinə etibar edib, “uçmuşlar”. Mən daima belə hissi yaşamışam. Vaxtilə bu pedaqoqlar bilik və bacarıqlarını, həyatlarını nəsillərə fəda etmişlər. Məhz Paşa müəllimin böyüklüyü bir də ondadır - öz müəllimlərini əbədləşdirmişdir. Bizim də borcumuz müəllimlərimizi ürəyimizdə, qələmimizdə yaşatmaqdır.

Xidməti işlə bağlı kafedrada başladığım bu yazını bitirməkdə çətinlik çəkirdim. Əlimi çəksəydim, mövzuya qayıtmaq çətin olacaqdı. Bir də şirin və işıqlı qələmə malik Paşa müəllimin kitabından ayrılmaq istəmərdim. Nə edəsən?.... Səhərisi şənbə günü idi, axşam telefon zəng çaldı. Səsi eşidəndə telefonun dəstəyi əlimdə titrədi: İlahi, müəllimi tələbəsinin əhvalını yoxlayır, işlə maraqlanır: - Allahverdi. - Astadan gəlirdi səsi. - Darıxdım, azca nasazam, həyatdı, etibarım yoxdu. İlk xətrini çox istədiyim tələbəmə - sənə zəng çaldım. - Sonra bir neçəsinin adını tutdu. - Bunları da unutmamışam. Qəhər boğmuşdu məni, müəllimimdən gizlətməyə çalışırdım. - Paşa müəllim ötən illərə qayıtdı..... Mən çaşbaş qalmışdım, onu sanki ovundurmaq istəyirdim. Ömrünün 80-ni adlayan işıqlı şəxsiyyətin - alimin könlünü açmaq mümkündürmü? Başqa nə gəlirdi əlimdən?

- Paşa müəllim - pıçıldadım, səsimin boğulduğunu gizlədirdim. - Sizin ilk gəlişinizi dünənə kimi xatırlayıram. İçəri girdiniz, ağ, qolsuz köynəyə qalstuk taxmamışdız. Əlinizdə dəftər-kitab yoxuydu. Saçınıza hiss olunurdu təzəcə daraq çəkmişdiniz. Gözləriniz tələbələrə səpələnən baxışlarınızı müşayiət edirdi. Əlli nəfərlik auditoriya sizin səsini göz-ləyirdi. Xalq ədəbiyyatının incilərini söyləyəcəkdiniz. Sağ qolunuzu taxta tribunaya söykənir, arabis auditoriyada gəzişir, nigaran üzümüzə nəzər yetirməyi də unutmurdunuz. Biz məzunlar sizə qibtəylə baxırdıq. Siz buna layiq idiniz..... Zəng vuruldu. Mühazirəni saxladız, xudahafızlaşdıq. Biz dərhal dördüncü mərtəbənin dəhlizinə çıxıb, arxanızca baxdıq. Mənim ürəyimdən (yəqin tələbə yoldaşlarımdan da) o keçdi ki, hələ 30 yaşı olmayan, səliqəli gənc dosent Paşa Əfəndiyevdir.....

Tələfonda sükut səsləndi. Mən daha danışmaq gücündə deyildim. Bəs Paşa müəllim necə?

Allahverdi Eminov

08.02.2010

FOLKLORŞÜNASLIQ SALNAMƏMİZİN CANLI BƏLƏDÇİSİ

Paşa Şərif oğlu Əfəndiyev 1928-ci ildə Qax rayonunun İlisu kəndində dünyaya göz açıb. Müəllim ailəsində doğulmuş Paşa Əfəndiyevdə uşaq yaşlarından mütaliyəyə böyük maraq olub. Əməkdar müəllim Şərif Əfəndiyevin kitabxanasındakı "Atalar sözləri", "Aşıqlar", "Koroğlu", "Nizami əsərlərinin el variantları"nı oxuyan gənc filologiyaya meyilli olub.

Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) dil-ədəbiyyat fakültəsinə daxil olub. O dövrün qüdrətli müəllim-lərindən dil, ədəbiyyat və tarix... elmləri üzrə dərslər alıb. Ali məktəbi bitirən gənc müəllim fakültə elmi şurasının qərarı ilə aspiranturada saxlanılıb. Professor Mikayıl Rəfilinin rəhbərliyi altında "Koroğlu" Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanıdır" adlı dissertasiya üzərində araşdırmalar aparıb. Dissertasiya

işi tamamlanıb müdafiyyə buraxılıb, lakin bədxahlar tapılıb. Onun tədqiqatı rəy üçün akademiya göndərilib. Və heç yerdə çalışmayan gənc həm maddi, həm də mənəvi çətinliklərə dözməli olub. Az sonra hər şey yoluna düşüb. Respublika mətbuatında məqalələrlə çıxış edən Paşa Şərif oğlu tezliklə ali məktəb müəllimi kimi tanınıb.

Paşa Əfəndiyev 1962-1966-cı illərdə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun filologiya fakültəsinin qiyabi şöbəsinin dekanı olub. 1981-1982-ci illərdə həmin fakültənin əyani şöbəsinin dekanı kimi çalışıb. 1983-cü ildən 1998-ci ilə kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri kimi fəaliyyət göstərib. 2007-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin 80 illiyi münasibətilə ona əməkdar elm xadimi fəxri adı verilib.

İlk tanışlıq. 1966-cı ilin sentyabr ayının əvvəlləri idi. Hələ bir-birinə əməlli-başlı isinişməmiş I kurs tələbələri auditoriyaya hər təzə gələn müəllimə bir özgə maraqla baxır, onun haqqında nəsə bir şey öyrənmək istəyirdilər. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” kursundan mühazirə deyən müəllim haqqında bunu öyrəndik ki, dosentdir, Qax rayonunun İlisu kəndindəndir. Orta boylu, arıq bədənli, sarışın müəllim bizə bir az qaraqabaq təsiri bağışladı. Amma ilk dərindən hamımızı ovsunladı. Hələ uşaq ikən babalarımızdan eşitdiklərimizi, nənələrimizin danışmaları, nağıl və əfsanələri, atalar sözləri və bayatıları açıqlayan mühazirələr o qədər şirin, o qədər maraqlı olurdu ki..... Mühazirə və seminarlarda ana laylalarının ülviyətində bələnir, nağıllı uşaqlıq illərinə dönür, babaların dözümlünün, nənələrin yozumunun sirinə yiyələnirdik.

Beləcə dörd ay gəlib keçdi. Birinci semestrə verdiyimiz zaçotlardan biri “Azərbaycan folkloru”ndan oldu. İllər ötüb keçdi. Ali məktəbi bitirdik. Hərəmiş taleyin hökmü ilə bir yerdə işə başladım.

Mənim taleyim elə gətirdi ki, Paşa Əfəndiyevlə “Azərbaycan müəllimi” qəzeti redaksiyasında görüşdük. Orta məktəbdə bir il müəllim kimi işlədikdən sonra ordu sıralarında qulluq edib qayıtmışdım. Redaktor Şahin Səfərov məni redak-

siyaya işə götürmüşdü. Bir gün Paşa müəllimi redaksiyada gördüm. Görkəmli maarifçilərimizin folklorşünaslıq fəaliyyəti ilə bağlı məsələləri açıqlayan dəyərli məqalələr gətirmişdi.

...İllər ötdü, folklorla bağlı namizədlik dissertasiyama oxuyub ona rəy verənlərdən, çətin günlərimdə bədxahlarıma qarşı möhkəm olmağı tövsiyə edənlərdən biri oldu.

Folklorşünaslığımızın müdrik ozanı. Paşa müəllimin xoşbəxtliyi ondadır ki, həyatını Azərbaycan folklorunun tədqiqi, tədrisi və toplanılması kimi bir fəaliyyətə həsr edib.

“Folklor yaddaşdır. Etnos bütün tarixi ilə folklorlarda ilk növbədə yaddaşlaşır. Folklorun ilkin funksiyası da məhz yaddaşla bağlıdır. O, yaddaş olaraq yaranmış və bütün inkişaf tarixi boyu bu funksiyasından məhrum olmamışdır. Folklorla hər hansı ünsiyyətdə olmaq milli mənəvi yaddaşla, qan-gen yaddaşı ilə təmas girmək deməkdir. Bu təmas insanı, ilk növbədə, doğma olanla üzləşdirir. Ona görə də folklorla təmas insan üçün şirin, hərarətli, məhrəm olur. Və elə bu, fikrimizcə, folklorla ünsiyyətdən doymazlığın, qopa bilməməyin əsasında durur. Folklorşünas alimlərin çoxunun elm aləminə gəlişi məhz bu cür baş vermişdir” - “Yaddaş və şəxsiyyət” kitabından alınmış bu sətirləri şərhə ehtiyac yoxdur.

Paşa Əfəndiyevin xalq ədəbiyyatı sahəsində ilk tədqiqatı milli qəhrəmanlıq məktəbimiz olan “Koroğlu” ilə bağlıdır. O, “Koroğlu” dastanını təhlil müstəvisinə gətirməklə Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixinin eposda ifadəsinin təsbitini nəzərdə tuturdu. Tədqiqatçı araşdırmalarını “Koroğlu”nun mətni, onun nəşri və öyrənilməsi; Eposun tarixi və ictimai əsasları; “Koroğlu”da vətənpərvərlik ideyaları; “Koroğlu”nun dili, üslubu və mənası - fəsillərində ümumiləşdirmişdir.

“Koroğlu”nu bir mətn - janr olaraq epopeya kimi dəyərləndirən P.Əfəndiyevin əsərinin opponentlərindən biri olmuş M.H.Təhmasib dissertasiyanın müsbət tərəflərini qeyd etməklə iradlarını bildirmiş, xüsusən elmi-tədqiqat işinin dilinin aydın və səlis olduğunu göstərməklə yazmışdı: Ümumiyyətlə, əsər

gölkəmli bir axtarış, inadlı bir tədqiqat məhsuludur..... Bu sahədə atılmış ilk addım, yazılmış ilk əsərdir.

Pedaqoq-alim 60-cı illərin ortalarından başlayaraq folklorşünaslıq tariximizi araşdırıb.

“Azərbaycan folklorşünaslığı tarixi” doktorluq dissertasiyasının “Folklor və klassik Azərbaycan poeziyası” və “Xalq yaradıcılığı nümunələrinin ilk qeydə alınmaları” bölmələri “Qədim və orta əsrlərdə Azərbaycan folkloruna maraq” fəslini təşkil edir.

Əsasən arxiv materialları əsasında yazılmış “XIX əsrdə Azərbaycan folklorşünaslığı” adlı ikinci fəsil rus mətbuatında təqdim olunmuş milli folklor nümunələrimiz əsasında yazılmış, ayrı-ayrı folklor toplayıcılarının işi təsvir və təhlil olunmuşdur.

“Azərbaycan folklorşünaslığı XX əsrin əvvələrində” adlanan üçüncü fəsildə xalq ədəbiyyatımızın toplanılması, nəşri və öyrənilməsi məsələləri ciddi tədqiq olunmuşdur.

“Xalq yaradıcılığı haqqında Azərbaycan sovet elminin təşəkkülü” adlanan dördüncü fəsil, eləcə də sonrakı fəsillər – “Azərbaycan folklorşünaslığı 30-40-cı illərdə”, “Azərbaycan folklorşünaslığı 1950-1960-cı illərdə” “gərgin alim hünəri”nin nəticələridir, “arxivlərdə keçmiş ömürdü, şifahi yaddaşın elmi kodla inikasının tarixi konteksdə ümumiləşdirilməsi və dəyərləndirilməsi”dir.

Rəsmi opponentlər – akademik H.Araslı, professor K.Məmmədov, professor X.Əlimirzəyev əsərin aktuallığını və əhəmiyyətini, yeni faktlarla zənginliyini, çoxillik tədqiqatın səmərəli və faydalı nəticəsi olduğunu xüsusi vurğulamışlar.

* * *

Dünya miqyaslı müvafiq tədqiqatlardan çıxarılan nəticə budur: folklor bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələri üçün mənbə olmuşdur, qaynaq rolunu oynayır, indi də mədəniyyət və incəsənətin daimi komponenti kimi mühüm yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında folklorizmin klassik nümunələri Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi sənət korifeylərinin adı ilə

bağlıdır. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı folklorizminin özül daşını qoyanlar sırasında Cəfər Cabbarlı, Səməd Vurğun yaradıcılığı xüsusi yer tutur.

Cəfər Cabbarlı zəngin ədəbi və musiqi folklorumuzdan sistemli şəkildə istifadə edən sənətkar olmuşdur. İndiyə qədər böyük ədibin yaradıcılığındakı bu və ya digər ədəbi-bədii məsələlər ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilmiş, lakin onun irsinin folklorla bağlılığı geniş araşdırılmamışdı. Professor Paşa Əfəndiyevin “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən 1985-ci ildə çapdan buraxılmış “Cəfər Cabbarlı və xalq yaradıcılığı” kitabı bu baxımdan faydalı və dəyərli əsərdir.

Cəfər Cabbarlı əsərlərində atalar sözləri və məsələlərdən, əfsanə və nağıllardan, dastanlardan, mahnılardan istifadə etmişdir. Cəfər Cabbarlının istifadə etdiyi atalar sözləri və məsələlər obrazın mənəvi-əxlaqi sifətlərini üzə çıxaran vasitələdirsə, mahnı hiss və emosiyaların daşıyıcısıdır. Dastan və ya əfsanə böyük ədibi narahat edən köklü məsələlərin bədii-estetik həllinə imkan verən qiymətli ədəbi materialdır. Beləliklə, böyük sənətkarın istifadə etdiyi folklor incisinin hər birinin öz bədii estetik funksiyası vardır. Kitabda bu məsələlər ilk dəfə olaraq geniş şəkildə araşdırılmışdır.

Cəfər Cabbarlının folklor barədə fikirləri onun ədəbi-estetik dünyasının ayrılmaz hissəsidir. Professor P.Əfəndiyev haqlı olaraq qeyd edir ki, ədibin yaradıcılığının xəlqi əsasını, milli və beynəlmiləl qütblərini aydınlaşdırmaqda bu məsələlərin - folklorla dair fikirlərin tədqiqi xüsusilə vacibdir.

Kitabda Cabbarlının “Xalq ədəbiyyatı toplaşdırılmalıdır” məqaləsi (həmin məqalə Paşa Əfəndiyev tərəfindən aşkara çıxarılıb oxuculara çatdırılmışdır) və digər yazıları əsasında onun folklorla münasibəti araşdırılmışdır. Bu hissədə böyük sənətkarın xalq ədəbiyyatı, aşıq yaradıcılığı, xalq oyun və tamaşalarına (həm də dünya xalqlarının folklor yanırılarına aid fikirləri də nəzərə alınmaqla) dair fikir, mülahizə və tezis-qeydləri müasir ədəbiyyatşünaslıq tələbləri baxımından dəqiq və səbrlə təhlil edilmişdir.

Böyük sənətkara məhəbbətdən yaranan, çoxillik axtarışların məhsulu olan əsas orta məktəb müəllimləri, tələbələr, sənətkarlar, nəhayət tədqiqatçılar üçün dəyərli vəsaitdir. Dünya Azərbaycan folklorşünaslığının nailiyyətlərinə əsaslanmaqla hazırlanmış kitab cəbbarşünaslığa layiqli töhfədir.

* * *

İlk qələm təcrübəsindən ömrünün sonuna qədər folklorlardan özünəməxsus şəkildə istifadə etmiş S.Vurğun yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq və folklorşünaslıqda aktual problemlərdən biri kimi araşdırılan folklor və yazılı ədəbiyyat mövzusu üçün obyektidir. Doğrudur, bu problemlə bağlı Cəlal Abdullayev, Vaqif Vəliyev, Bəxtiyar Vahabzadə və başqa müəlliflər tədqiqat, monoqrafiya və məqalələrində söhbət açmışlar. Professor Paşa Əfəndiyev bu mövzunu geniş miqyasda araşdırmağı qarşısına məqsəd qoymuş, “Yazıçı” nəşriyyatında 8 çap vərəqi həcmində dəyərli bir monoqrafiya çap etmişdir.

Paşa Əfəndiyev Səməd Vurğunun publisistikasını dərinləndirən öyrənmiş, şairin elmi, elmi-publisistik məqalələrindəki folklorla, onun janrı və ya poetikası ilə bağlı məsələləri aşkarlayaraq təhlilini vermişdir. Monoqrafiyanın birinci fəslində məhz həmin məsələlərə geniş yer ayırmış, Səməd Vurğunun xalq ədəbiyyatı barədə fikirləri şərh və təqdim olunmuşdur. Səməd Vurğunun “Koroğlu” operası, “Koroğlu” dastanı, ayrı-ayrı aşıqlar haqqında elmi-nəzəri əhəmiyyəti olan fikirləri verilmiş, onun ümumiyyətlə xalq yaradıcılığı sahələrinə münasibəti açıqlanmışdır.

Kitabın ikinci fəslində Səməd Vurğun ədəbi irsinin qaynaqlarını aşkarlamaq, xalqın dərin və zəngin sənəti olan aşıq yaradıcılığından bəhrələnməsinin yolları, poetik məqamları, bədii-estetik əhəmiyyəti təsvir edilmişdir.

Professor Paşa Əfəndiyev sənətkar və xalq yaradıcılığı məsələsinə toxunaraq yazmışdır: “O sənətkarlar öz yaradıcılığı ilə dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirmişdir ki, onlar ilk növbədə mənsub olduğu xalqın həyatını, mənəviyyatını,

ideyalarını yüksək poetik şəkildə ifadə etmişlər. Deməli, milli olmayan yaradıcılığının bütün telləri ilə öz xalqına bağlanmayan sənətkar heç bir zaman xəlqi ola bilməz”.

Kitabın zəngin faktlara istinadən yazılmış fəsillərindən biri “Mahnı qanadlarında” adlanır. Şairin zəngin xəlqiliyi ilə seçilən lirik əsərləri mahnılara çevrilib kütləviləşdirilmişdir.

Paşa Əfəndiyev kitabın beşinci fəslində Səməd Vurğunun xalqın hikmət xəzinəsi sayılan atalar sözləri və məsələlərdən istifadə faktlarından söhbət açmışdır. O, kitabın sonunda yazır: Səməd Vurğun yaradıcılığının Azərbaycan folklor ənənələri ilə bağlılığı, şairin xalq hikməti qaynaqlarından bəhrələnməsi gərgin əmək, ciddi axtarışlar tələb edən geniş və zəngin bir mövzudur. Biz bu qeydlərimizi həmin yolda atılan ilk addım kimi qiymətləndirir və ümid edirik ki, folklorşünaslarımız, ədəbiyyatşünas alimlərimiz daha irəli gedərək yeni-yeni əsərlər yaradacaqlar.

Milli mədəniyyətin bilicisi, onun kulturoloji dəyərlərinin qiymətləndiricisi, böyük və müdrik Səməd Mustafa oğlu Vəkilov P.Əfəndiyevin yaradıcılığına münasibətdə demişdir: “Şifahi xalq ədəbiyyatının tarixi Azərbaycan insanının sosial-mədəni, mənəvi-ıdrak təkamülünün inkişaf tendensiyalarını öyrənmək baxımından əvəzsiz dəyər daşıyır. Həmin inkişaf təkamülünü elmi şəkildə inikas etmək baxımından professor Paşa Əfəndiyevin “folklorşünaslıq tarixi” mövzusunda yaradıcılığı hələlik əvəzsiz qaynaqdır”.

Şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi sahəsində xidmətləri. Professor Paşa Əfəndiyev folklorun tədrisi istiqamətində də əməyi olan alimlərdəndir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından mühazirələr kursunun yaradılması, bu kursun tədris proqramının yaradılması (üç dəfə təkmilləşdirərək çap etdirmişdir) onun bu sahədə gördüyü işlərdəndir.

Paşa Şərif oğlu “Azərbaycan folklorşünaslığı” mövzusunda ixtisas kursu oxumuş, respublikada şifahi xalq ədəbiyyatından ali məktəb üçün dərsləri ilk dəfə P.Əfəndiyev dosent İmran Babayevlə birlikdə 1970-ci ildə nəşr etdirmişdir.

“Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərsliyinin 1970-ci il nəşrinin 39 səhifəsi İ.Babayevə, 227 səhifəsi P.Əfəndiyevə məxsusdur.

Sonralar Paşa müəllim dərslik üzərində yenidən, köklü şəkildə təkmilləşdirmə apararaq “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”nı 1981-ci ildə nəşr etdirmişdir. 403 səhifəlik bu əsərin nəşri o vaxtlar Azərbaycan SSR Ali və orta ixtisas təhsili naziri olmuş Qurban Əliyevin qayğısı ilə reallaşmışdır.

Sonralar - 1992-ci ildə “Maarif” nəşriyyatında buraxılmış üçüncü nəşr artıq kitabxanalarda nadir nüsxələrə çevrilib.

Professor Paşa Əfəndiyevin şifahi xalq ədəbiyyatı sahəsində fəaliyyəti namizədlik və doktorluq dissertasiyaları ilə, yaxud Molla Cümə irsini toplamaqla məhdudlaşmır.

Paşa müəllimin 2000-ci illərin əvvəllərində çap etdirdiyi “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri” adlı iki irihəcmli məqalələr toplusu onun çoxillik elmi araşdırmalarının nəticələri olaraq yazılmış dəyərli qələm məhsullarıdır.

Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş bu dərs vəsaitləri əslində xalq yaradıcılığı məsələləri ilə məşğul olanlar üçün faydalı ədəbiyyatlardandır.

2004-cü ildə buraxılmış ikinci kitabın ümumi həcmi 395 səhifədir. Topluda “Koroğlu” dastanı, C.Cabbarlı, S.Vurğun, “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Novruz bayramı”, xalq poeziyası ənənələri, Molla Cümə, Aşıq Rəfi və b. haqqında məqalələr verilmişdir. Müəllif bu kitaba həmçinin ayrı-ayrı folklorşünas alimlərin kitabları haqqında məqalələrini, dissertasiyaları barədə rəyləri də daxil etmişdir.

Kitabın sonrakı səhifələrində alim dissertasiyalarının yazılması, ixtisaslaşmış müdafiə şuralarında iştirakı, institutdakı tədbirlər haqqında yazıb.

Bu gün Azərbaycan efir məkanında ən uzunömürlü xalq yaradıcılığı verilişi olan “Bulaq” haqqında qələm məhsulu tarixilik baxımından dəyərli bir materiallardır.

“Azərbaycan folklorşünaslığı (1920-ci ilə qədər)”, “Azərbaycan folklorşünaslığı (1930-40-cı illər)”, “Azərbaycan

folklorşünaslığı (1940-60-cı illər)”, “Azərbaycan folklorşünaslığı (müntəxəbat)” ali məktəb tələbələrinin, magistr və doktorantların sıx-sıx istifadə etdikləri mənbələrdəndir.

Filologiya fakültəsinin tələbələri üçün buraxılmış “Dastan yaradıcılığı” (1999) kitabında folklorşünas alim qədim türk dastanlarından bəhs etmiş, “Bilqamis”, “Alp Ər Tonqa”, “Şu”, “Göytürk”, “Ərgənəqon”, “Oğuz xaqan”, “Manas”, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarından epik silsilə şəklində bəhs etmişdir.

Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi, Paşa Əfəndiyevin eposşünaslıq sahəsində fəaliyyəti milli elmimiz üçün çox dəyərli hadisədir.

“63 il institut divarları arasında” adlı avtobioqrafik очерklər toplusu (Bakı, 2009, 285 s.) 83 yaşlı alim – müəllimin bir növ həyat salnaməsidir. 2002-2007-ci illər arasında qələmə alınmış bu avtobioqrafik əsər 14 bölmədən ibarətdir.

“Müqəddimə əvəzi” adlanan hissə Paşa müəllimin yetirməsi, filologiya elmləri doktoru Mahmud Allahmanlının elmi rəhbərinin həyat yolu, yaradıcılığı haqqında düşüncə və duyumlarının publisistik ifadəsidir.

Sonrakı bölmələrdə əməkdar elm xadimi P.Əfəndiyev doğma İlisu kəndi, onun təbiəti, tarixi, adət-ənənələri, mədəni mühiti haqqında söhbət açıb. Tələbəlik illəri xatirə yarpaqlarına çevrilib, müəllimləri hörmətlə yad edilib. Öz aspirantura dövrünü təsvir edən müəllif məqalə və kitablarının yaranma tarixçələrinə nəzərə salır, dekan və kafedra müdiri işlədiyi dövrlərin salnaməsinə üz tutur.

“P.Əfəndiyev tələbələrinin və respublika ictimaiyyətinin təsəvvüründə, ilk növbədə, folklorşünaslıq tarixinin yaradıcısı, Azərbaycan folklor salnaməsinin müəllifidir”. Onun adı milli yaddaş salnaməmizlə qırılmaz şəkildə bağlıdır.

Şamxəlil Məmmədov
2011

FOLKLORŞÜNAS PAŞA ƏFƏNDİYEV VƏ ONUN “AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI” DƏRSLİYİ

Azərbaycan folklorşünaslığı böyük bir inkişaf yolu keçmişdir. Xalqın zəngin xəzinəsinin toplanması, nəşri, tədqiqi sahəsində əvəzsiz işlər görülmüşdür. Bir-birindən istedadlı, sənəsi vətən sevgisi ilə dolu ziyalılarımız bütün varlığı ilə xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinin keşiyində dayanmışlar. Sözlün həqiqi mənasında fədakarlıq nümunəsinə çevrilmişlər. M.Mahmudbəyovun, T.Bayraməlibəyovun, F.Köçərlinin, Y.V.Çəmənzməninin, S.Mümtazın, V.Xulufunun, H.Əlizadənin və bu sıradan olan başqalarının gördükləri buna nümunədir. Bu sıralanmada kifayət qədər ucalıqda duracaq və heç kəslə müqayisə olunmayacaq bir ad da var. Bu əməkdar elm xadimi filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevin adıdır. Azərbaycan folklorşünaslığı onun gördüyü böyük işlər sayəsində kifayət qədər uğurlara imza atıbdı. «Koroğlu» dastanının tədqiqindən başlayan bu yol «Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi»nin işlənməsinə qədər böyük bir məsafəni özündə yaşadır. Düşünürəm ki, bu yolda Ulu Tanrı ondan heç nəyi əsirgəməyib. Böyük zəhmət, bacarıq, istedad, xalq, vətən sevgisi, bütün əziyyətlərə qatlaşmaq, səbr və təmkinlə məqsədə çatmaq üçün çalışmaq və s. kimi keyfiyyətləri bol-bol başının üstündən səpibdi. Bundan əlavə qarşısına bir-birindən xeyirxah, alicənab ziyalıları çıxarıbdı. «63 il institut divarları arasında» kitabında özü bu məqamı vurğulayaraq yazır: «Ulu Tanrı məni hifz elədi, mənim institutu qurtarandan sonrakı həyatımı özü yoluna qoydu. Allah Taala professor M.Rəfilini və professor Ə.Dəmirçizadə kimi xalqımızın qəlbindən qopub böyüyən və gənclər üçün göndərilən alicənab və müdrik insanları mənim rastıma çıxardı. Hər iki dahi insanın ən yaxşı keyfiyyətlərini mədəniyyətimdə topladım və özümə söz verdim ki, onlara layiq insan olacağam. Mən indi belə hesab edirəm ki, muradıma çatmışam. Onların

üstümdə qalan borclarını doğma xalqımın balalarına bağışlayıram». Bu sətirlər professor P.Əfəndiyev haqqında nə varsa hamısını özündə ifadə edir. Bir əlavəni də edim. Bəli, professor P.Əfəndiyev həmin böyük şəxsiyyətlərin üstündə qalan borcların xalqımızın balalarının üstündən bu gün də səpələmədədir. Ulu Tanrı Paşa müəllimin qabağına M.Rəfili, Ə.Dəmirçizadə kimi alicənab, müdrik insanlar çıxardısa, mənim və mənim kimi onlarla, yüzlərlə adamın qarşısına prof.P.Əfəndiyev kimi insanlıq, ədəb-ərkan nümunəsini çıxardı. Bu, ənənənin davamıdır. Yaradanın xeyirxah əlinin üstümüzdə olmasıdı, bizə istəyidi.

Prof.P.Əfəndiyev həmin böyük şəxsiyyətlərin ona öyrətdiklərini – elmlə ədəb-ərkanı, xeyirxahlığı, necə olmağı gələcəyə daşıyır. Onun gördüyü böyük işlər bir daha düşünməni zəruri edir ki, böyük Yaradan təkcə onun qəlbini vətən, yurd sevgisi ilə doldurmamışdı, həm də qarşısına bir-birindən gözəl insanları çıxarmışdı. Həmin şəxsiyyətlər də Paşa müəllimə doğru yolu göstərmiş, xalq ədəbiyyatımızın sirlərini öyrənməyə istiqamətləndirmişdi. İndi professor P.Əfəndiyev həmin yolun zirvəsindədi. Və yüzə-yüz əmin ola bilər ki, gördüyü böyük işləri ilə müəllimlərinin etimadını doğrultmuş, bəlkə də həmin nurlu insanların gözlədiklərindən qat-qat artıq uğurlara imza atmışdı. Bunu onun uzun illər boyu yorulmadan, usanmadan bir-birinin ardınca sıraladığı kitabları göstərir. Hansı kitablar ki, hər birisi elmimizdə olan boşluğu doldurma məqsədindən, problemin işlənmə zərurətindən yaranmışdı. Çünki həmin problemlərin aktuallığını hamıdan yaxşı Paşa müəllim bilirdi. Bütün yazıları ilə (məqalələrindən kitablarına qədər) istiqamətləri açırdı. Sanki bir ağsaqqal kimi yolları müəyyənləşdirirdi. «Koroğlu» dastanı ilə bağlı namizədlik dissertasiyasından sonra bu mövzuda bəlkə də onlarla araşdırmalara rəvac verildi. Düzdü, bu araşdırmalar məqalə səviyyəsində əvvəllər də özünü göstərirdi. Ancaq sistemli tədqiqatlara istiqamətlənmə prof.P.Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır. Eləcə də Azərbaycan folklorşünaslığının işlənməsi problemi

bunu aydınlıqla göstərir. Birmənalı şəkildə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan folklorşünaslığının tarixinin işlənməsi Paşa Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır. Məsələnin mahiyyətinə vardıda folklorşünaslığın tarixinin işlənməsinin nə qədər ağır, ciddi problem olduğu aydınlaşır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Paşa müəllim bu problemi işləməklə folklorşünaslığımızın tarixinə güzgü tutmuşdu. Mənbələri, harada nəyin olmasını bütün tərəfləri ilə açıb göstərmişdi. Özü demişkən, «ilk dəfə dünya şöhrətli, türk dünyasının repressiyaya uğramış Hənəfi Zeynallı, Salman Mümtaz, Vəli Xulullu, Əmin Abid, Yusif Vəzir Çəmənəzəminli kimi alimlərinin folklorşünaslıq fəaliyyəti tədqiqat obyektinə çevrilmişdir». Bu özlüyündə elə də asan iş deyildi. Prof.P.Əfəndiyev bunun üçün arxivləri, cümləri, bəyazları, rus və Azərbaycan dilli mətbuatı izləmişdi. Bunun yolu isə sözlün həqiqi mənasında fədakarlıqdan, xalqa sonsuz sevgidən, ömrü-günü qəzet səhifələri arasında keçirmədən gedir. Müasir folklorşünaslıq elminin yolu P.Əfəndiyevin tədqiqatlarından keçir. Folklorşünaslığa yenidən qədim qoyan hər bir kəs elmin sirlərini, mənbələrini onun dediklərindən öyrənməklə araşdırmalarına rəvac verir. Daha doğrusu, folklorşünaslığın yoluna çıxır.

Prof. P.Əfəndiyev heç zaman əhəmiyyətini itirməyəcək, zamanların bütün sınaqlarına sinə gərəcək bir-birindən gözəl monoqrafik əsərlər müəllifidir. «Cəfər Cabbarlı və xalq ədəbiyyatı» (1985), «Xalqın söz xəzinəsi» (1985), «Səməd Vurğun və xalq yaradıcılığı» (1992), «Dastan yaradıcılığı» (1999), «Azərbaycan folklorşünaslığı müntəxəbatı» (2000), «Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri» (5 cildə), «63 il institut divarları arasında» (2009) və başqa kitabları vardır. Bundan başqa aşiq ədəbiyyatımızın görkəmli sənətkarı Molla Cümənin şeirlərinin toplanması, nəşri sahəsində əvəzsiz işlər görmüşdü. Təkcə onu demək kifayətdir ki, folklorşünas alim ömrünün 35 ilini Molla Cümə şeirlərinin toplanmasına həsr etmişdir. Molla Cümə onun həyatının bir hissəsinə çevrilmişdi. P.Əfəndiyev aşığın dörd kitabını nəşr etdirmişdi. Klassik

Azərbaycan ədəbiyyatı seriyasından çıxan «Mola Cümə. Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2006) özünün monumentallığı ilə əvəzsizdi. Bütün bunlar Paşa müəllimin həyatı, fəaliyyətinin göstəriciləridi. O, özlüyündə bu gün folklorşünaslığımızın canlı ensiklopediyasıdır. Heç nə etməyib bu əsərlərin birini yazmaqla da folklorşünaslıq elminin tarixində qalmaq olardı. Ancaq P.Əfəndiyev bunu etməyib əsərdən-əsərə uğurlara imza atıbdı. Bir növ mənəvi borc kimi bu işləri görməyi qarşısına məqsəd qoyubdu. Hər hansı bir əsərə başladıqdan sonra yeni problemlərin işlənmə gərəkliyini gördü və sonrakı tədqiqatların problem istiqamətini müəyyənləşdiribdi. Məhz folklorşünas P.Əfəndiyev ucalıqlara belə imza atıbdı.

Prof.P.Əfəndiyevin folklorşünaslıq fəaliyyətində mühüm və əsaslı hissəni «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslisi tutur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bu dərslük keçən əsrin 70-ci ilindən bəri yol gəlir. Qırx ildən çoxdur ki, Azərbaycan balaları xalq ədəbiyyatının sirlərini Paşa müəllimin kitabından öyrənir. Paşa müəllim qırx ildən çoxdur ki, bu dərslisi ilə Azərbaycan balalarına özü demişkən layla çalır. Respublikamızın elə bir eli, obası olmaz ki, «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» gedib ora çatmasın. Prof. P.Əfəndiyev bu dərslisi ilə məmləkətimizi, bütünlükdə türk dünyasını dolaşır. Əminik ki, prof.P.Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» neçə belə qırx illər xalqımızın stolüstü kitabı olaraq qalacaqdı. Daha dəqiq desək, xalqla, Azərbaycan folklorşünaslıq elmi ilə birgə addımlayacaqdı. Çünki burada Paşa müəllimin təkcə tədqiqatçılıq fəaliyyəti deyil, eyni zamanda onun uzun müddət auditoriya təcrübəsi, müəllimlik səriştəsi birləşir. Daha doğrusu, alimlik, müəllimlik, xalq sevgisi, auditoriyanı bilmək və bu əsasda lazım olanı dərsliyə gətirmək bacarığı birləşir. Ədəbiyyatımızda belə uzunömürlü dərslük çox azdır. Onları barmaqla saymaq olar. Son dövrün olayları da dərslük yazmağın çətinliyini göstərdi. Dərslük yazmanın xüsusi prinsipləri var. Burada elm nümayiş etdirmək yox, ən başlıca olan auditoriyaya nələri necə çatdırmağı bilməkdə. Gərək elmlə

auditoriyanı birləşdirə, birgə apara biləsən. Bir qrup tədqiqatçılar var ki, dərslərdə özlərinin elmini, savad nümayiş etdirmə yolunu tuturlar. Bəziləri isə auditoriya ilə əlaqəsi olmadığı halda dərslə yazmaq iddiasında olurlar. Bunların hər birisi son olaraq uğursuzluqlara aparıb çıxarır. Təkrar deyirik, son dövrün qarışıqlıqları bir çox özündən müştəbeh tədqiqatçıların dərslə yazma istəyində hansı uğursuzluqlarla üzləşdiyini tam aydınlığı ilə göstərdi. Həmin dərsləklər auditoriyalarda olmazın uğursuzluqlarla qarşılandı. Onu da ortaya qoydu ki, kərpiç-kərpiç kitabları nüfuz hesabına dərslə kimi çap etdirmək olar, ancaq auditoriyaya sevdirmək, yaşarılıq qazandırmaq mümkün deyil. P.Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsləyi məhz son dövrün qarışıqlıqları timsalında özünün ucalığını bir daha göstərdi.

Paşa müəllim bütün fəaliyyəti ilə auditoriyaya bağlı olmuşdu. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu bitirdikdən sonra oranın aspirantı olmuş və taleyini auditoriya ilə bağlamışdı. Bu mənada təkcə Paşa müəllimin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsləyi azərbaycanlı balalarına layla çalmamışdı, həm də prof.P.Əfəndiyev mühazirələri, müəllimliyi ilə də azərbaycanlı balalarına layla çalmışdı. Müəllim necə olmalıdır sualına fəaliyyəti ilə cavab vermişdi. Əyani nümunə olmuşdu. Çünki o müəllimliyə gəlincəyə qədər də böyük yol keçmişdi. Atası Şərif müəllimdən, ali məktəb auditoriyasında «Ulu Tanrının ər-məğan kimi göndərdiyi Allah vergisi almış müəllimlər»dən dərslə almışdı. Elə Paşa müəllimə də müəllimliyi, alimliliyi Ulu Tanrı ər-məğan kimi vermişdi. Ömrünün ahıllıq çağını yaşamasına baxmayaraq P.Əfəndiyev yenə də auditoriya, tələbə sevgisi ilə yaşayır. Bunu folklorşünas alimin son dövrlərdə «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsləyi ilə bağlı keçirdiyi narahatlıqlarda bir daha gördüm. Çünki bu dərslə 1970 (dərslə vəsaiti), 1981, 1992, 2008-ci illərdə müəyyən dəyişikliklərlə, əlavələrlə çap olunmuşdu. Bu əlavələr son dövrlərdəki folklorşünaslığın uğurlarını auditoriyaya çatdırmaq məqsədi daşıyırdı. «2008-ci il nəşrinə «Əziz

müəllim və tələbələrım» adlı müraciət xarakterli bir söz yazmışdı. Orada 1992-ci il nəşri nəzərdə tutularaq deyilir: «Bu dərslük folklorşünaslığımızda və mənim həyatımda böyük bir hadisə idi. 50 illik elmi-pedaqoji fəaliyyətimin yekunu idi. Aşıq sənəti, dastanlarımız, nağıl və bayatılarımız tamamilə yenidən yazılmışdı. İndi dərslükdə janrların təhlilində poetika, bədii xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir. Mən öz ələmində dedim ki, doğma xalqımın bədii yaradıcılığından söz çələngi hörmüşəm». Bu çələngi P.Əfəndiyev 2008-ci ildə heç bir dəyişiklik etmədən və ona ehtiyac duymadan yenidən çap etdirdi. Və xüsusi olaraq vurğuladı ki, «orada köhnələn, lazım olmayan bir söz, ifadə, hətta cümlə belə yoxdu». Ancaq son dövrün olayları bu dərslüyə daha ciddi ehtiyac doğurmadadı. Çünki tələbə auditoriyasında bu gün «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslüyünün çatızmamazlığı müşahidə olunur. Müəllimlər, çoxlu sayda tələbələr Paşa müəllimə dərslüklə bağlı müraciətlər edirlər. Hətta dəfələrlə mən də bunun canlı şahidi olmuşam. Bu gün auditoriyalarda «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslüyünün çatışmazlığı hökm sürür. Bütün ictimai, siyasi sahədə olan biganəlik, qarışıqlıq dərslük sahəsində də yaşanır. Paşa müəllim bunları aradan qaldırmaq yolunu tutdu. Özünün çətinliklərinə, sıxıntılılarına baxmayaraq dərslüyün təzədən nəşrinə qərar verdi. «Bayatılar» bölməsinə təxminən iki səhifə əlavə etdi. Dastanlar bölməsinə «Qədim türk dastanları» adında gərəkli bir hissə artırdı. Xeyli vaxt idi ki, tələbələr türk dastan yaradıcılığı ilə bağlı bilgiləri öyrənməkdə çətinlik çəkirdi. «Yaradılış», «Şu», «Törəyiş», «Boz qurd», «Bilqamış», «Manas», «Alpamış», «Oğuz Kağan» və s. bu silsilədən olan dastanların tədrisə gətirilməsinə və dərslük səviyyəsində ümumiləşdirilməsinə xüsusi ehtiyac vardı. Prof.P.Əfəndiyev bunları dərslük səviyyəsində işləməklə həmin boşluğu doldurdu. İndi həmin hissə bütövdü. Bütönlükdə türk dastan yaradıcılığının inkişaf istiqaməti haqqında bütöv bilgi verilir. 1992-ci il nəşrində mifologiya ilə bağlı da belə bir ehtiyac yaranmışdı. Paşa müəllim həmin vaxt dərslüyünə

«Mifologiya» bölməsini əlavə etdi. Onu da qeyd edək ki, son dövrdə mifologiya ilə, dastanlarla bağlı bayağı, elmilikdən uzaq araşdırmalar aparılır. Bunlar bir istiqamətdə mənbələri izləməməkdən, problemin mahiyyətini dərk etməməkdən irəli gəlir. P.Əfəndiyevin «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı»nda verilən bölmələr bütövlüyü, mahiyyəti özündə ehtiva etmə xüsusiyyəti ilə dəyərlidir. Bütün bu xüsusiyyətləri ilə «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərslisi təkcə tələbə auditoriyası ilə də məhdudlaşmır. Tam məsuliyyəti ilə demək olar ki, folklorşünaslığa qədəm qoyan hər bir kəsin yolu buradan keçir. Mənbələri, nəyin harada olmasının ən dürüst, ən səhih məlumatını buradan alır. Ona görə də bu dərslinin əhəmiyyəti sonsuzdu. Sonda Paşa müəllimin özü haqqında dediyi bir fikri xatırladıram: «Ulu Tanrı məni hiyf elədi, mənim institutu qurtarandan sonrakı həyatımı özü yoluna qoydu». Ancaq onu da əlavə edək ki, Ulu Tanrı təkcə onu hiyf eləyib sonrakı həyatını öz yoluna qoymadı, eyni zamanda «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» kimi möhtəşəm dərslisi yaratmaq üçün Paşa müəllimin könlünə ilham verdi. Xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətini öyrənmək yoluna istiqamətləndirdi. Bizə belə gəlir, bu yolun işığı folklorşünaslığımızın, xalqımızın üzərinə çox-çox zamanlar düşəcəkdir.

Mahmud Allahmanlı
Filologiya elmləri doktoru, professor

ELMİN VƏ MÜDRİKLIYIN ZİRVƏSİNDƏ

Xalqın milli-mənəvi mədəniyyətinə bütün varlığı, ruhu ilə xidmət edən, ona axıra qədər sədaqət göstərən bir neçə folklorşünasımız var. Onlardan biri, bəlkə də birincilərdən biri əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevdir. Onun xidmətlərinin, etdiklərinin sayı-hesabı yoxdur. Həyatını bu yolda şam kimi əridib, şam-çıraq edibdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycan folklorşünaslığına qədəm qoyan, folklorşünaslığın qapısını açan hər bir kəsin yolu P.Əfəndiyevin yazdıqlarından keçir. Etiraf edək ki, folklorşünaslığımızın tarixini yazmaq son dərəcə ağır və mürəkkəb, həm də məsuliyyət tələb edən işdir. Çünki burada on doqquzuncu yüzillikdən bu yana olanları, hər bir məqaləni, toplunu, və yaxud da hansısa yazıda bu və ya digər şəkildə deyilənləri ortaya gətirmək, təhlil süzgəcindən keçirib qiymətləndirmək işi, məsuliyyəti var. Rusdilli mətbuatın işlənməsi elə özlüyündə qəhrəmanlıqdır. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonrakı mərhələdə Qafqazı, Qafqaz xalqlarını öyrənmək məqsədilə müəyyən tədbirlər görülməyə başladı. Burada xalqın məişətinin, mədəniyyətinin, tarixinin, psixologiyasının, etnik tərkibinin öyrənilməsi və işlərin bu istiqamətdə qurulması kimi siyasi məqsəd vardı. Bizim üçün maraqlı olanlar sırasında isə həmin görülən işlərdə verilən faktik materiallar, xalqdan toplanan nümunələrin nəşri və təhlili ilə bağlı yazılan yazılar idi. İndi, müasir çağımızda onun əhəmiyyəti əvəzsizdir. Və bu işlərdə rus şərqşünaslarının, ziyalılarının əməyini qiymətləndirmək gərəkdir. Burada mühüm bir xətt isə Azərbaycan ziyahlarının gördükləri idi. Qori müəllimlər seminariyasını qurtaran ziyahlarımız, eləcə də digərləri Azərbaycana qayıdıb xalqın elminin, mədəniyyətinin, maariflənməsinin keşiyində dayandılar. Özlərinin elmə və mədəniyyətə töhfələrini verməyə başladılar. Bu işdə bütün varlıqları ilə çalışdılar, əllərindən gələni əsirgəmədilər. Prof. P.Əfəndiyev də həmin ziyahlarımızın –M.Mahmudbəyovun,

T.Bayraməlibəyovun, E.Sultanovun, H.Zərdabinin, M.F.Axundovun, F.Köçərlinin, R.Əfəndiyevin, Y.V.Çəmənzəminlinin və başqalarının gördüklərini təzədən folklorşünaslığımıza təqdim etdi. Sovet dövrü Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri haqqında təhlilləri də bura daxildir. S.Mümtazın, H.Zeynallının, V.Xuluflunun, H.Əlizadənin və digərlərinin böyük işlərinin sistemli şəkildə araşdırılması, folklorşünaslıq tarixi kontekstində işlənməsi prof.P.Əfəndiyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan mətbuatının on doqquzuncu əsrin sonu iyirmici əsrinin əvvələrində materiallarının tədqiqata çap edilməsi (folklorşünaslıq tarixi anlamında) də bu sıradadır. Paşa müəllim bir növ folklorşünaslığımızın problem istiqamətlərini müəyyənləşdirdi. Təkrar deyirik, o yerlərə, həmin yazıların olduğu səhifələrə gedib çıxmaq, onların yerini, ünvanını müəyyənləşdirmək elə də asan məsələ deyildi. Böyük əzmkarlıq, dözümlük, mətanət və sonsuz sevgi tələb edirdi. İnsan xarakteri elədi ki, həmişə asana, rahatlıqla başa gələnlərə üstünlük verir. Əhəmiyyətindən, dəyərindən asılı olmayaraq çətini başa gətirmək fikrindən böyük əksəriyyət uzaq olur. Ancaq 85 yaşlı alimimiz P.Əfəndiyev bu yolu getmədi. Bütün məsuliyyət öz üzərinə götürərək həmin işlərə rəvac verdi və Azərbaycan folklorşünaslığının tarixini yazdı. “Azərbaycan folklorşünaslığı. 1920-ci ilə qədər” (Bakı, 1994), “Azərbaycan folklorşünaslığı 1920-30-cu illər” (Bakı, 1997), “Azərbaycan folklorşünaslığı 1940-60-cı illər” (Bakı, 1998), “Azərbaycan folklorşünaslığı (müntəxabat)”, (Bakı, 2000), “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri” (Bakı, 2003), “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri”. II kitab (Bakı, 2004), “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri”. III kitab (Bakı, 2005), “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri”. IV kitab (Bakı, 2010), “Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri”. V kitab (Bakı, 2010), “Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi” (Bakı, 2006) kitabları bunun nümunəsidir. Görkəmli ədəbiyyatşünasımız F.Köçərli hələ keçən əsrin əvvəllərində M.P.Vaqif və M.V.Vidadi haqqında yazırdı: “Hərgah Vaqif və Vidadi

kimi məşhur şairlər özgə millətlərin arasında zühur etmiş olsa idilər, bişübhə, indiyə kimi onların asarü əşarı dəfaət ilə çapdan çıxıb əbnayi-millət içində yayılmışdı... Amma biz türklərdə bu hissiyat və qədrşünaslıq yoxdur. Şan və şərəfətimizə vətən və millətimizin sərəfrazlığına səbəb olan, dilimiz və ədəbiyyatımıza rövneq verən əziz və möhtərəm vücudların qədr və mənzilətini bilmirik və onların asari-güzidələri ilə iftixar etmirik. Əzbəs ki, avamlığımızdan milliyyət hissi bizlərdə ayılmayıbdır, vətənimizin, dilimizin və ədəbiyyatımızın qədrini bilmirik”. Bu gün də belədir. Yüz il bundan əvvəl deyilmiş bu fikirlər bizim böyükdən-kiçiyə hamımızın şüuruna baş yazı kimi yeridilməlidir. Və baş şüarımıza çevrilməlidir. Əksinə vəziyyətimiz daha da qəlizləşibdi. Bir qədər də geriye getmişik, məhəlləçilik, tayfaçılıq, qohumbazlıq mərazi bütünlükdə mühiti başına götürübdü. Böyük ideallarımıza, milli düşüncəmizə, mədəniyyətimizə xidmət edənlərə, bu yolda fədaklıq göstərənlərə qısqançılıqla baxmağa, onları aşağılamağa çalışmışıq. Müasir Azərbaycan mühitində çox ağır və acınacaqlı olan məsələ beşinci, onuncu dərəcəli olanın xalqa qəhrəman kimi sırıdılması prosesidir. Paşa müəllimlər və Paşa müəllim kimilər tamamilə kənarda, gözdən köndən uzaqda saxlanılır. Ümumiyyətlə, ictimai mühitdə elmimizə, elm adamlarımıza qarşı bir qısqançılıq, biganəlik, ögey baxma ab-havası hökm sürür. Bu, bütünlükdə Azərbaycan elminə aiddir və elmimizə münasibətlə bağlı məsələdir. Halbuki, bir neçə mahnı oxuyanlar (hələ necə oxuması bir yana qalsın), xalqın mədəniyyətindən başqa hər şeyə xidmət edənlər bütün dürlü adlara (prezident təqatüdündən, xalq artisti kimi böyük şərəfə) layiq görülürlər. Acınacaqlısı budur. On birinci yüzilliyin sənətkarı Ə.Yügnəkli “biliklə tapılar səadət yolu” deyirdi. İndi isə həməm biliklə səadət yolu tapmanın yolları kəsilir. Təəssüf, min təəssüf. Çox yaxşı və sevindirici haldır ki, elmimiz, elm adamlarımız bu münasibətin mahiyyətinə varmada deyillər. Şərəf və ləyaqətlə Azərbaycan elminə xidmət etmədədirlər. Prof. P.Əfəndiyev məhz səksən beş yaşının tamamında da bu

yolu davam etdirir. Onun mükafatı xalqa, folklorşünaslığımıza, elmimizə xidmətindən, sədaqət göstərməsindən, bu yolda nümunə olmasından gəlir.

P.Əfəndiyev təkcə folklorşünaslığımızın tarixini yazmadı. O, dünya şöhrətli “Koroğlu” dastanımızın tədqiqatçısı kimi adını folklorşünaslığımızın tarixinə yazdı. Elmimizə bu dastanla bağlı ilk tədqiqat işi apararı (namizədlik dissertasiyası səviyyəsində) alim kimi daxil oldu. Və axıra qədər də bu yola sədaqət göstərdi. Son dövrlərdə çapdan çıxarı “Dünya şöhrətli dastanımız “Koroğlu” (“Kredo” qəzeti, 27 dekabr, 2008) məqaləsi buna nümunədir. Və əlavə edim ki, bir tədqiqat əsəri qədər əhəmiyyətlidir. Yaxın zamanlarda “Koroğluya” olan ögeyliyə, məqsədli aşağılamağa bir cavabdır. Düşünölmüş, məqsədli aşağılama adı məqalələrdən ta onunla bağlı heykələ qədər müşahidə olunur. Həmin məqsədli münasibətdə bir növ xalqın qəhrəmanlıq tarixinin zədələnməsi tendensiyası var.

Son dövrlərdə Paşa müəllim “63 il institut divarları arasında” (Bakı, 2009) kimi möhtəşəm bir kitabını yazdı. Daha doğrusu, tarixə çevrilmiş böyük bir tarixi yaratdı. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin tarixində günümüze qədər belə bir əsər yazılmamışdı. Böyük həm də əvəzsiz ənənələri olan universitetimizin tarixinin yazılmasına həmişə ehtiyac olubdu. Paşa müəllim bu tarixin altmış üç ilini burada yaşayıbdı. Böyük-böyük şəxsiyyətlərlə çiyin-çiyinə çalışıbdı. Onlardan öyrənib və öyrəndiklərini sonrakı nəsillərə öyrətməyə, bir varislik hadisəsi kimi yaşatmağa çalışıbdı. Minlərlə, on minlərlə tələbə Paşa müəllimin və bu sıradan olan müəllimlərin öyrətdikləri ilə həyata vəsiqə alıblar və bu gün də almadadırlar. Yeri gəlmişkən bir məsələni də xüsusi olaraq vurğulayaq ki, prof.P.Əfəndiyev Azərbaycanda müəllim kadrlarının, ziyalı mühitinin yetişməsində və formalaşmasında çox böyük xidmətləri olan şəxsiyyətlərdəndir. Respublikamızın elə bir kəndi olmaz ki, orada onun tələbəsi olmasın. Həmin tələbələrin qəlbində bir Paşa müəllim sevgisi yaşamaqdadır. Çünki ondan tələbələr təkcə elmi öyrənməyiblər, həm də insanlığı, ədəb -

ərkanı, xeyirxahlığı mənimsəyiblər. Xeyirxahlığın və elmin Paşa müəllim nümunəsi ilə qarşılaşblar. Onun rəhbərliyi altında neçə-neçə elmlər namizədi, elmlər doktoru ədəbiyyatımıza gəlibdi. Mənim də elmə gəlişimin və bütün etdiklərimin başlanğıcında prof.P.Əfəndiyev durur. Bu gün də belədir. Öz müəllimimi, ağsaqqalımı həmişə ucalıqda gördüm və ona doğru can atdım. Onun üzərimdə olan haqqını həmişə hiss etdim. Sözü məsuliyyətini, xalqa, torpağa, vətənə xidmətin nümunəsini duydum və yaşadım. Professor Paşa Əfəndiyev şəxsində gördüm.

Paşa müəllimin zəngin elmi fəaliyyətinin mühüm bir hissəsini ustad aşiqlərimizdən olan Molla Cümə ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Onu da əlavə edək ki, Molla Cümə prof.P.Əfəndiyevin düşüncəsini elmə gəldiyi ilk vaxtlardan bu günə qədər izləmədədir. Həyatı, taleyi, bütünlükdə yaradıcılığı sirlə, müəmmalarla dolu olan bu sənətkarın öyrənilməsinə, üstünə çəkilməş örtüyün açılmasına həmişə böyük ehtiyac olubdu. Onu isə Paşa müəllim el-el gəzərək ağsaqqalların, ağbircəklərin söyləmələri əsasında dəqiqləşdirməyə, üzərindəki örtüyü götürməyə çalışmışdır. Və buna da demək olar nail olmuşdur. Özünün dediyi kimi, ömrünün qırx beş ilini bu işə həsr etmişdir. Onun müxtəlif illərdə nəşr etdirdiyi “Molla Cümə. Şeirlər” (Bakı, Azərənəşr, 1966), “Molla Cümə. Seçilmiş əsərləri” (Bakı, Yazıçı, 1983), “Molla Cümə. Əsərləri” (Bakı, Maarif, 1995), “Molla Cümə” (Bakı, Prezident aparatının nəşri, 2006) kitabları buna nümunədir. Həmin kitablarda Paşa müəllimin toplayıcılıq və tədqiqatçılıq fəaliyyəti bir-birini tamamlayır. O, bir folklorşünas kimi ustad sənətkarımızın şeirlərini uzun illər toplamış və təzədən xalqa təqdim etmişdir. Burada dediyimiz kimi digər tərəf Molla Cümənin həyatı, yaradıcılığı, şeirlərinin ideya istiqamətlərinin açılışı ilə bağlı araşdırmalarıdır. Molla Cümə bütün yaradıcılığı sirlə, ecəzkarlıqlarla dolu olan ustadlarımızdandır. Paşa müəllim bu ustadın həyatını, yaradıcılığını bütün tərəfləri ilə işləyib

elmimizə təqdim etməyə çalışmışdır. Onun kitabdakı ön sözü mən deyərdim bir monoqrafiya qədər dəyərlidir.

Folklorşünaslıqda mühüm problemlərdən birisi yazıçı və şifahi xalq ədəbiyyatı məsələsinin öyrənilməsidir. Məlum olduğu kimi, xalq ədəbiyyatının zənginliklərindən bütün yazıçılarımız, şairlərimiz özlərinin istedadları, bacarıqları müqabilində bəhrələnilər. O zəngin xəzinədən istifadə etməyən sənətkar yoxdur və istifadə etməmək də mümkünsüzdür. Klassiklərimiz özlərinin əsərlərinə xalqın yaratdığı əfsanə, əsatir, nağıl, dastan, atalar sözü, məsəl, layla, bayatı və s. örnəklərindən bəhrələnməklə yeni çalar vermişlər. Bir növ əbədiyaşarlıq qazandırmışlar. N.Gəncəvinin, M.Gəncəvinin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin, S.Təbrizinin, M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, S.Vurğunun, O.Sarıvəllinin, H.Arifin və başqalarının bir istiqamətdə böyüklüyünün sirri həmin xalq yaradıcılığından bol-bol bəhrələnməsindədir. Paşa müəllim bu istiqamətdə də bir-birindən maraqlı araşdırmalar aparmışdır. “C.Cabbarlı və şifahi xalq ədəbiyyatı” (Bakı, Yazıçı, 1985), “S.Vurğun və xalq yaradıcılığı” (Bakı, Yazıçı, 1992) kitabları, “H.Zərdabi və xalq ədəbiyyatı”, “Abdulla Şaiq və xalq ədəbiyyatı”, “S.Vurğun və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”, “S.Vurğun və Azərbaycan folkloru”, “C.Məmmədquluzadə və folklor”, “S.Vurğun və xalq mahnıları”, “S.Vurğun və aşıqlar”, “S.Vurğun və bayatılar”, “M.F.Axundov və folklor” və s. məqalələri Paşa müəllimin bir folklorşünas kimi tədqiqatçı zənginliyinin göstəricisidir.

P.Əfəndiyevin Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə xidmətləri sırasında əvəzsizliklə görünən bir istiqamət də var. Bu onun ali məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərsliyi ilə bağlıdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, həmin dərslük 43 ildir ki, yol gəlir. Və şeriksiz olaraq auditoriyamızı izləyir. Ondan sonra Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı dərslüklər yazmağa bir neçə dəfə cəhdlər olmuşdu. Lakin hamısı da bir uğursuzluqla üz-üzə qalmışdır. “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” dərsliyi müxtəlif illərdə

(1970, 1981, 1992, 2007, 2012) əlavə və dəyişikliklərlə, təkmilləşmələrlə çap olunmuşdur. Ədəbiyyatçı olmaq istəyilə universitet auditoriyasına qədəm qoyanların hamısının yolu bu dərslərdən keçir. Mənim və mənim çox həmkarlarımın yolu da buradan keçibdir. Son dövrlərdə dərslər yaratma sahəsində problemlər yaşanmaqdadır. Bizim klassik dərslərimiz və dərslər müəlliflərimiz olubdu. Təəssüf ki, onların böyük işi Azərbaycanın müstəqilliyindən sonra davamını tapmadı. Daha doğrusu, həmin klassik ənənə pozuldu, məhvərindən çıxarıldı. Mənim üçün Azərbaycanımızın müstəqilliyindən irəli olacaq hansısa bir şey yoxdur. Ancaq bu müstəqillik özü ilə demokratiya pərdəsi altında bir pərakəndəlik, layiq olmayanların layiq olmadığı yerlərdə oturdulması, məhəlləçilik, tayfaçılıq kimi gərəksiz, olduqca qorxulu tendensiyaları, bəlkə də deyərdim mərkəzi gətirdi. Halbuki Azərbaycanımızı bu vəziyyətdə görmək istəməzdik. Heyf yazıq, başı bəlalı məmləkət. Təhsilimizdə də bir problem kimi cılızlaşma hökm sürmədədir. Halbuki bütün ziyalılarımız maariflənməni bir xətt kimi yüksələn inkişafa istiqamətləndirməyə çalışmışlar. Ancaq müasir mənzərə nikbin danışmağa heç cür əsas vermir. Bu isə daha çox təhsilimizdəki problemlərlə bağlıdır. Daha doğrusu, işin işbilənlərə tapşırılmaması məsələsidir. Orta məktəblərdə hökm sürən dərslər mənzərəsi də bunun bir faktıdır. Təhsildə olan son on beş ildəki hökmfərmanlıqdı. Azərbaycanımızın daxildəki göynərtiləridi. Yenə açar klassikada, ənənədə və onu müasirliklə qovuşdurmadadır. Onun isə Paşa müəllim kimi canlı nümunələri var.

Artıq əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Şərif oğlu Əfəndiyevin səksən beş yaşı tamam olur. O, bu səksən beş yaşa böyük xalq sevgisi, əvəzsiz xidmətləri, bir-birindən maraqlı monoqrafiyaları, tədqiqat əsərləri ilə gəlmişdir. Bir də folklorşünaslığın sabahkı taleyində ona keşikçi olacaq folklorşünasları yetişdirmişdir. Heç kəsə nəsb olmayan yolu açmışdır. Paşa müəllim bu işi ilə qürürlənə, fəxr edə bilər. Və ona da əmin ola bilər ki, onun

kimilər mükafatını ancaq və ancaq xalqdan alır. Professor P.Əfəndiyevin mükafatı da xalqdandır, xalqın sevgisidir.

Mahmud Allahmanlı
Filologiya elmləri doktoru, professor
2013

FOLKLORŞÜNASLIĞIMIZA DƏYƏRLİ TÖHFƏ

Filologiya elmləri doktoru, professor Paşa Əfəndiyevin “Azərbaycan folklorşünaslığı problemləri” (“Elm və təhsil”, 2011) kitabında (Elmi redaktoru professor Mahmud Allahmanlıdır) bir sıra dəyərli məqalələr toplanmışdır. Bunların içərisində “Azərbaycan folklorşünaslığının bəzi problemləri haqqında” adlı geniş həcimli yazı xüsusilə diqqətimi çəkdi. Burada Paşa müəllim bir qocaman alim folklorşünas kimi çıxış edir, özünün bir sıra tövsiyə və məsləhətlərini müasir dövrün aktual məsələləri kimi diqqətə çatdırır. Eyni zamanda özünün tənqidi fikirlərini də yeri gəldikcə bildirir. “Folklormuzun hər bir janrının stabil nəşr prinsipləri olmalıdır. Bunlar birinci növbədə elmi-tədqiqat işləri üçün vacibdir. Həm də bunlar folklorşünaslıq elminin əsas sahələri kimi əhəmiyyətlidir” (s.17) kimi dəyərli fikirlər bəyan edən professor bir qədər sonra yenə bu məsələ ilə bağlı həyacan səsi qaldırıb deyir: “Xalq ədəbiyyatı əsərlərinin kitablarda düzülüşü bizi qane etmir. Burada bir qarışıqlıq, xaos var... Mən təkrarən Azərbaycan folklorşünaslarına müraciət edirəm. Xalq ədəbiyyatı nümunələrinin nəşri üsulu böyük bir problem kimi bizi narahat etməlidir.” (s.21) Bax beləcə, Paşa müəllim bir ağsaqqal folklorşünas kimi folklorşünaslığımızın problemlərilə bağlı görüb şahidi olduğu məsələləri monoqrafiyada açıqlayır və özünün dəyərli tapşırıqlarını gənc folklorşünaslara verir. Kitabda müəllifin tənqidi fikirləri, habelə xalq yaradıcılığı nümunələrilə bağlı maraqlı şərhləri də özünə geniş yer alıb:

“Bizim böyük kahinimiz Məmməd Arif müəllim deyirdi ki, bir bayatı, bir el mahnısı üzərində əsrlərlə bir xalq işləyir”. Buna baxmayaraq, son vaxtlar bəziləri quru, kobud, köntöy sözləri bir-birinin yanına düzüb, “bayatı” qoşurlar. Bununla da onlar əsrlər uzununu xalqımız arasında yaşayıb-yaradan bayatı ustalarını təhqir edirlər.

Xalqımız deyir ki, mən bayatı çağıraram, düzəldirəm, qoşuram demir, yəni bayatını oxuyuram. Bu o deməkdir ki, bayatıları xalq musiqi sədalari altında oxuya-oxuya cilalayib, sığallayıb, ədəbi qəlibə salıblar. Deməli, bayatılar əsrlərin zəhmətli nəticəsində dünyaya gəlir. Baxın, şair xalqımız bir bayatıda necə keçmiş – mifologiyani və müasir gerçəkliyi çuğlayır:

*Göy üzü damar-damar.
Göydən yerə nur damar,
Qəlb dediyin şüşədir,
Sən sındırsan, kim yamar.*

Gəlin bu bayatını çözləyək: “Göy üzü damar-damar” – İslam mifologiyasına görə göy üzü yeddi qatdır, yeddi damardır. “Göydən yerə nur damar”. Yenə islam mifologiyasına görə Ulu Tanrı - Allah Nur dağdır. Oradan gecə-gündüz nur – işıq yağır. Bayatının o bir iki misrası isə yüksək poetik vüsətlə deyilmiş həyatımızın gerçəkliyidir”. (s.20)

Fikir versək, yuxarıda Paşa müəllimin xalq inciləri bağlı söylədiyi fikir palitrasının mənəvi zənginliyindən dəyərli nəticələr çıxarmış olarıq. Bayatıların hansı bədii-estetik funksiyaları daşdığını incələməsi, habelə bəzilərinin bayatıya ucuz münasibət bəslədiyinə tənqidi münasibət bildirməsi əslində hər birimiz üçün nəticə çıxarmalı dərslərdir.

Professor monoqrafiyada nağıl, dastan, aşıq yaradıcılığı və s. barədə də, onların nəşr prinsipləri ilə bağlı da dəyərli nəzəri-təcrübi fikirlər söyləyir, bir alim və vətəndaş kimi folklorumuzun qayğısına qalmağın vacibliyi əhəmiyyətindən danışır, öz dəyərli məsləhətlərini verir.

Ağsaqqal folklorşünasımız Paşa Əfəndiyevə cansağlığı arzulayır və Azərbaycan folklorşünaslığının problemləri istiqamətində qaldırdığı məsələlərə isə folklorşünaslarımızın müsbət reaksiyasını istəyirəm.

Şakir Əlifovlu

MOLLA CÜMƏ

Ağrılarla dolu bir tale yaşayan Molla Cümənin şeirlər kitabı (Molla Cümə. Əsərləri, “Şərq-Qərb”, 2006) bu günlərdə işıq üzü gördü. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə buraxılan kitablardan olan bu kitab bir sıra keyfiyyətləri ilə səciyyələnir. Ən başlıcası, ustad sənətkarın əldə olan külliyyatının tamıqla çap olunması xüsusiyyəti ilə böyük dəyər kəsb edib. Çünki bütün ustadların yaradıcılığı zaman-zaman böyük itkilərlə qarşılaşıb. El məclislərində, xalq arasında yaşayan nümunələr tədrici prosesdə unudulub. Müəyyən nümunələr isə əsrlərin sınağına dözərək tarixə yol yoldaşı olub. Molla Cümənin zəngin yaradıcılığı da heç şübhəsiz belə itkilərlə üzleşib. Bunu ustadı tanıyıb bilən ağsaqqallar, xalq ədəbiyyatının qayğısına qalan folklor toplayıcıları zamanında qeyd ediblər. Eyni zamanda onun şeirlərinin toplanıb nəşr olunması qayğısına qalıblar. Bu işin başlanğıcı ilk öncə aşığın özü tərəfindən qoyulmuşdur. Yaşının altmışa çatdığını deyən ustad oğluna “sidqinən yaxşı tutub, göz yetir dəftərə, Həsən. Yazdığım bu dəftəri saxla yadigar, Həsən” deyirdi. Bu, dünyanın hər üzünə bələd olan ustadın yaradıcılığının gələcək taleyindən narahatlığıdır. Ancaq çox xoş ki, bu zəngin yaradıcılıq nə qədər təsirlərə, olub-itimlərə məruz qalsa da, xeyirxah adamların, elini, vətəninə sevənlərin, vətənpərvər Azərbaycan ziyalılarının sayəsində yazıya alınıb müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı toplularda nəşr olundu. Molla Cümənin özünün

yazıya almasından, Salman Mümtazdan, Hümmət Əlizadədən başlayan bu yol görkəmli folklorşünas alim, folklorşünaslığımızın ağsaqqallarından olan Paşa Şərif oğlu Əfəndiyev tərəfindən davam etdirildi. İlk öncə onu qeyd edək ki, Paşa müəllim Azərbaycan folklorşünaslığı üçün çox böyük iş görən tədqiqatçılardandır. O, folklorşünaslığa şərəflə xidmət etmiş ziyalılardandır. Bunu müəllifin folklorşünaslığın tarixi, “Koroğlu” dastanı, yazıçı və folklor problemi istiqamətində yaratdığı əsərlər, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı dərslik, son olaraq “Molla Cümə” kitabı aydınlıqla göstərir. P.Əfəndiyev Molla Cümənin şeirlərinin toplanması işinə çox erkən yaşlarından, elm aləminə yenicə qədəm basdığı vaxtlardan başlayıb. Bu günlə həmin tarix arasında indi qırö beş illik bir ömür yolu var. Bu müddət ərzində o müxtəlif vaxtlarda ustad sənətkarın yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra dəyərli işlər görüb. Mətbuat səhifələrində məqalələrlə çıxış edib. Həyatının ayrı-ayrı qaranlıq tərəflərinə işıq tutub. Mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirməyə çalışıb. Şeirlərini kənd-kənd gəzərək el ağsaqqallarının, sənətkarların dilindən toplayaraq kitaba gətirib. Bir neçə dəfə kitabını nəşr etdirib. Bu sonuncu nəşr məhz həmin böyük işlərin davamı kimi görünür.

Folklorşünas alim kitaba kifayət qədər maraqlı bir ön söz yazmışdır. Bu yazıda Molla Cüməyə olan sevgi, aşıq yaradıcılığında onun tutduğu yer və s. məsələlər özünün geniş əksini tapır. O yazır: “1961-ci ilin oktyabrında aşığın şeirlərini toplamaq məqsədilə ilk fərdi ekspedisiyaya getməli oldum. İşə əvvəlcə Qax rayonunun İlisu kəndindən başladım. Yunis Təhməzovu nişan verdilər. Yunis dayı çox həvəslə Molla Cümədən söhbətlər etdi və aşığın əsərlərindən ibarət böyük bir əlyazmasını lütfə mənə bağışladı. Beləliklə, İlisudan başlanan yol məni, Qaxa, Zaqatalaya, oradan Balakənə və qayıdan baş aşığın vətəni Şəkiyə gətirib çıxardı. Bir ay müddətində kəndləri dolaşdım... Nə gördüm... Bu yerlərin torpağı, daşı da Molla Cümədən danışdı”. Bizə belə gəlir bu gün də həmin yerlərin torpağı, daşı Molla Cümədən danışır, onun şeirlərini, İsmi

Pünhanını zümzümə edir. Köksündə yazıya gətirilməmiş neçə-neçə sirli-sehrli xatirələrini qoruyub saxlayır. P.Əfəndiyev onların böyük əksəriyyətini toplayıb gələcək nəsillərə çatdırmaq anlamında müqəddəs bir iş görüb. Hansı ideallarla yaşamasını, duyğu və düşüncələr aləminin möcüzəsini bir ərməğan kimi bizlərə yetirib. Bu böyük sirli-sehrli dünya haqqında aşırıq özü müxtəlif məqamlarda söhbətlər açmış, nə qədər arif olduğunu ilk öncə şeirlərində deməyə çalışmışdı.

*Aşınayam, gedərəm doğru yolunan,
Bülbüləm, söhbətim olar gülünən,
Danışsalar yetmiş iki dilinən,
Ol qədər arifəm, qanasıyam mən.*

*Qanıram ustaddan almışam dərsi,
Oxumuşam ərəb, türkünən, farsı,
Fikrim seyr eyləyər, ərşinən kürsü,
Dərin kitabların mənasıyam mən.*

Bu misralar Molla Cümə haqqında kifayət qədər bilgi verir, onun kimliyi, hansı böyük dəyərlərə malik olması məsələsi ətrafında düşünməni zəruri edir. Kitaba yazdığı ön sözlə prof.P.Əfəndiyev ilk öncə bu böyüklüyə işıq tutur. Onun piri-ustaddan dərş almasını göstərir. Kitab üçün marağ doğuran digər cəhət folklorşünas alimin axırda verdiyi “Qeydlər, izahlar” adlı yazısıdır. Burada məsələnin bir başqa cəhəti, toplayıcılıq fəaliyyəti aydınlıqla görünür. Bu nümunələrin kimdən, necə yazıya alınması, kimlərlə görüşməsi, bu istiqamətdə hansı işləri görməsi, ümumilikdə böyük zəhməti birə-birə gözlərimiz qarşısında canlanır. Paşa müəllim bu işi ilə bizlərə, folklorşünaslara bir nümunə olur. S.Mümtazdan, H.Əlizadədən, H.Zeynallıdan gələn yolu ləyaqətlə davam etdirdiyini göstərir. Bu hissə özlüyündə bir tarixdir. Molla Cümə şeirlərinin toplanması, xalqın yaddaşında yaşam tarixidir. Digər istiqamətdə folklorşünas alim P.Əfəndiyevin keçdiyi şərəfli yolun tarixidir. Kitabda olan sonuncu bölməni “Lügət” adında bir hissə təşkil edir. İlk öncə onu qeyd edək ki, Molla Cümə

yaradıcılığı sirli-sehirli bir dünyadır. Onu isə lüğətsiz, şərhətsiz oxumaq, axıra qədər dərk etmək çətindir. Çünki mükəmməl təhsil görən, özünün dediyi kimi, ərəbi, farsı, türkü bilən, piri-ustaddan dərs alan bu ustad bəzən çətin anlaşılan ifadələrdən istifadə etmişdir. Bütün bunlar kitabın başlangıç və son hissələridir. Əsas olanı isə aşığın müxtəlif məzmunlu qoşma, gəraylı, tənris, müxəmməs, bayatı, deyişmə, qəzəl və dastanları təşkil edir. Artıq bu şeirlərdə Molla Cümənin kimliyi, Azərbaycan şeirində, aşıq poeziyasında tutduğu yer aydınlaşır. Onu da qeyd edək ki, hələ bu çapda ustad sənətkarın külliyyatının hamısı deyildir. Çünki H.Əlizadə keçən əsrin otuzuncu illərində onun çox böyük külliyyatının olduğunu və onun bir hissəsini yazıya ala bildiyini qeyd edir. Paşa müəllim isə Molla Cümə ilə bağlı xatirələrdən söhbət açarkən ustadın on dəftərdən ibarət şeirlərini əldə etdiyini göstərir. Folklorşünas alim ustadın əldə olan şeirlərini toplayaraq müxtəlif başlıqlar altında oxuculara təqdim edir. Həmin şeirlər özünün mükəmməlliyi, fikir tutumu ilə seçilir. Eyni zamanda burada bir rəngarənglik var. Dövrün siyasi hadisələrini, ustadın dünya, zaman haqqında təsəvvürlərini ümumiləşdirmək anlamında bu nümunələr çox məsələləri diktə edir. Bunlar bir növ şairin iç dünyasıdır, eyni zamanda mühitin hansı hissələrlə yaşamasını aşkarlayır. “Ağlaya-ağlaya” gəraylısı bu baxımdan tipikdir, elə kitab da bu şeirlə başlayır.

*Bir ərzim var ol xudaya,
Qillam ağlaya-ağlaya.
Yetirməsə muradıma,
Qallam ağlaya-ağlaya.*

*Sürmədim zövqü-səfanı,
Çəkərəm cövrü cəfanı,
Xalq içinə Nuh tufanı
Sallam, ağlaya-ağlaya.*

Molla Cümə yaradıcılığı ənənəyə, kökə bağlı yaradıcılıqdır. Bu, ilk öncə xalq şeiri üslubunda yazmanın başlıca faktı

kimi görünür. Çünki ilk öncə Molla Cümə el sənətkarı idi. O, elin ağır yığnaqlarını aparır, böyük kütlənin sevincini, kədərini zümzümə edirdi. Bir növ xalqın vuran ürəyi, düşünən beyni idi. Məhz ona görə də xalqın sənətkarı olan bu sənətkar xalq tərəfindən də böyük sevgi ilə qarşılanırdı. Eldə - obada şeirləri oxunur, bir növ məclislərin bəzəyinə çevrilirdi. Bu mənada Molla Cümə klassikləri, Dirili Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Qaraca oğlanı, Xəstə Qasımı, Sarı Aşığı xatırladır. Digər istiqamətdə o, türk şeirinin görkəmli nümayəndələrindən olan Əhməd Yasəvi, Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə ilə birləşir. Daha çox isə bunların qovuşuğunda parlayan sənətkar təsiri bağışlayır. Bunu onun şeirlərinin fikir və ifadə zənginliyi, sözdən yüksək sənətkarlıqla istifadə edə bilmək bacarığı aydınlıqla göstərir. Molla Cümənin taleyi kimi şeirləri də möcüzələrlə, ağrılarla doludur. Burada siyasi mühitin ağrılarından tutmuş İsmi Pünhan müəmmasına qədər çox məqamlar var. Həmin müəmmalar indi də sirr olaraq qalmaqdadır. Necə ki, son olaraq onun cismani cəhətdən həyatla vidalaşmasında bunu görürük. "Molla Cümə 1920-ci ilin may-iyun aylarında vəhşicəsinə öldürülmüşdür". Bu Molla Cümə həyatının indi də sirli qalan bir tərəfidir. Onun başqa bir tərəfində yaradıcılığında bir ardıcılıqla vurğulanan İsmi Pünhan faktıdır. Xalq arasında bununla bağlı müxtəlif söhbətlər, əhvalatlar dolaşmaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq, yenə də bunu dəqiqləşdirməyin çətinliyi var. Onu da qeyd edək ki, Molla Cümə adını çəkəndə ilk öncə yada gələn İsmi Pünhan olur. "Başında" adlı gəraylısında oxuyuruq:

*İsmi Pünhan, söylə görüm,
Nə kələk var o başında.
Hərdən səni xəcil görüb,
Batır yasa sirdaşın da.*

Molla Cümənin bütün həyatı İsmi Pünhan müəmmasından keçir. Bununla o, axşam - səhər öz ağrılarını zümzümə edir. Bu ağrılar bir növ onun cismani taleyindən yaradıcı taleyinə qədər səpələnir. Təmiz sevgi hisslərindən, mühitin

problemlərinə qədər yayılır. Ona görə də ustad sənətkar maraqlı olacaq tərzdə gileyli-gileyli həyata etirazlarını bildirir.

*Beş gün ömrüm bir kefinən sürmədim,
Qarğış edib Şəkistana, aqlaram,
Bu yıxıqda bir dərd əhli görmədim,
Dad çəkərəm Dağıstana aqlaram.*

Molla Cümə yaradıcılığı aşiq şeirlərinin zənginliyini, klassik ənənəni qoruyub saxlamaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki burada klassik ənənənin yaşanışı var. Eyni zamanda ustad həmin zənginliyə özünün əlavələrini etmiş, ona yeni çalarlar gətirmişdir. Bu baxımdan onun ustad-namələri, təcnisləri, müxəmməsləri, divaniləri sənət nümunəsi faktı kimi böyük təsir bağışlayır. Ona görə də Molla Cümə haqlı olaraq deyirdi:

*Aşıqlıq Adəmdən icad olubdur,
Ol Adəm atanın nəvəsiyəm mən,
Nə qədər dünyaya aşiq gəlirdir,
Küllü aşıqların anasıyam mən.*

Bütün bunlar Molla Cümə yaradıcılığından bir qətrə qədərində deyilənlərdir. Onun sirrini, sehrini, nələrə qabil olmasını isə ustadın yeni çap olunan kitabında hər misrada, hər səhifədə görmək olur. Bu mənada Molla Cümə şeirlərinin toplanması, nəşri ədəbiyyatımız, xalqın zəngin mənəvi mədəniyyəti üçün ədəbi hadisə faktıdır. Türk şeirinin keçib gəldiyi yolda böyük sənət hadisəsidir. Prof. Paşa Əfəndiyev də məhz bunları çox böyük uzaqgörənliklə duymuş, min cür əziyyətlərə qatlaşaraq qırx beş ildən çox bir zamanı onun şeirlərinin toplanmasına sərf etmişdir. Nəticədə mükəmməl bir kitabın ortaya çıxmasına nail olmuşdur. Bu kitab isə aşiq poeziyamızda Molla Cümə zirvəsinin açıq-aydın ifadəsidir.

*Qüdrət Umudov
Mahmud Allahmanlı*

Axırınıc səs

Böyük dahi, dünya şöhrətli Öndərimizin adına olan müqəddəs təqaüd arzusu gözümdə, kimsəsizlik taleyimdə, ədalətsizcəsinə çəkilmiş mənəvi dağlar ürəyinin başında Böyük Allahımıza qovuşmaq üçün köçürəm bu dünyadan, şükür sənin birliyinə Ulu Tanrı!...

M Ü N D Ə R İ C A T

I b ö l m ə. Oxucularına	3
<i>86 yaşımın illəri</i>	<i>6</i>
<i>Cəbrayıl Ələsgərov</i>	<i>88</i>
<i>Mirzə Fətəli Axundov və şifahi xalq yaradıcılığı (anadan olmasının 200 illiyinə)</i>	<i>93</i>
<i>Molla Cümə</i>	<i>112</i>
<i>Əziz və sevimli tələbəm</i>	<i>189</i>
<i>Sarı Aşıq</i>	<i>191</i>
<i>Əzizim Əli Rza müəllim</i>	<i>200</i>
<i>Molla Pənah Vaqif və Molla Cümə</i>	<i>201</i>
II b ö l m ə. Ərizələr, xahişnamələr	225
III b ö l m ə. Müəllim haqqında sözlər	252
<i>Əli Rza Xələfli. Folklorşünaslıq elmimizin patriarxı</i>	<i>252</i>
<i>Azad Nəbiyev. Folklorumuzun görkəmli tədqiqatçısı</i>	<i>262</i>
<i>Allahverdi Eminov. Müdrik alimin xatirələr dünyası</i>	<i>266</i>
<i>Şamxəlil Məmmədov. Folklorşünaslıq salnaməmizin canlı bələdçisi</i>	<i>271</i>
<i>Mahmud Allahmanlı. Folklorşünas Paşa Əfəndiyev və onun "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı" dərslisi</i>	<i>280</i>
<i>Mahmud Allahmanlı. Elmin və müdriqliyin zirvəsində</i>	<i>287</i>
<i>Şakir Əlif oğlu. Folklorşünaslığımıza dəyərli töhfə</i>	<i>294</i>
<i>Qüdrət Umudov, Mahmud Allahmanlı. Molla Cümə</i>	<i>296</i>

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: *Zahid Məmmədov*
Texniki redaktor: *Günay Məmmədova*

Çapa imzalanmış **25.09.2014**
Şerti çap vərəqi **19**. Sifariş № **120**
Kağız formatı **60x84 1/16**. Tiraj **100**

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

E-mail: *nurlan1959@gmail.com*

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.